

RUSYCYSTYCZNE STUDIA LITERATUROZNAWCZE

31

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
WYDAWNICTWO

**RUSYCYSTYCZNE
STUDIA
LITERATUROZNAWCZE**

31

RADA NAUKOWA

Piotr Fast (Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska) — przewodniczący

Rafaela Božić (Sveučilište u Zadru, Chorwacja)

Vladimir Khazan (The Hebrew University of Jerusalem, Izrael)

Aurelia Kotkiewicz (Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Polska)

Joanna Madloch (Montclair State University, USA)

Marija Nienarokowa (Институт мировой литературы им. А.М. Горького РАН, Rosja)

Alessandro Niero (Università degli Studi di Bologna, Włochy)

Aleksiej Siomkin (Российский государственный институт сценических искусств, Rosja)

Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak (Uniwersytet Wrocławski, Polska)

Beata Waligórska-Olejniczak (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska)

Georgij Więszyn (Московский политехнический университет, Rosja)

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Beata Pawletko (redaktor naczelna)

Paulina Charko-Klekot, Anna Tyka (sekretarze redakcji)

Monika Karwacka, Justyna Pisarska, Anastasiia Więszyna

(członkowie zespołu redakcyjnego)

ADRES REDAKCJI

ul. Stefana Grota-Roweckiego 5/3.18

41-200 Sosnowiec

e-mail: rsl@us.edu.pl

tel. +48 608 397 132

Publikacja na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0)

Redakcja nie zwraca materiałów niezamówionych i zastrzega sobie prawo redagowania nadesłanych tekstów. Przesyłając prace do druku w naszym czasopiśmie, autorzy wyrażają zgodę na ujawnienie adresów ich poczty elektronicznej oraz na publikację tekstów w formie tradycyjnej i elektronicznej.

Czasopismo wcześniej ukazywało się w formie drukowanej z identyfikatorem ISSN 0208-5038.

Wersją pierwotną referencyjną pisma jest wersja elektroniczna.

ISSN 2353-9674 (wersja ebook)

SPIS TREŚCI

(PRO)TESTY

Beata Pawletko Słowo wstępne

Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak Policzek gustowi socjalistycznemu: opowiadanie
Uwaga orgasm! Juza Aleszkowskiego jako kontestacja reguł socrealizmu

Aleksandr Bushev Anatomia protestu: folklor — samizdat — blogowanie

Anna Stryjakowska Obrazy protestu w twórczości Aleksieja Polarinowa

Bartosz Gołąbek Pisarz i protest. Szkic do dysydenckiego portretu Borisa Akunina

Grzegorz Ojcewicz *Wieczór... w 2217 roku* Nikołaja Fiodorowa
jako protest-antyutopia

Artur Sadecki Protest, którego nie było — *Spotkanie* Antoniego Czechowa

Maciej Pieczyński Rewolucja białoruska 2020–2021 w zwierciadle publicystyki
rosyjskiej (ze szczególnym uwzględnieniem tygodnika „Zawtra”)

Monika Karwacka Manifestacje i protesty w ujęciu środowiska literackiego w Rosji

Beata Pawletko Zapiski diaryistyczne Poliny Żerebcowej jako forma protestu

RECENZJE

Liliana Kalita Zagadkowa szczelina rosyjska [Recenzja książki Anny Skotnickiej
Szczelina. Bohater współczesnej prozy rosyjskiej i jego światy, Wydawnictwo
Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020]

Andrzej Polak Odzyskać własną historię [Recenzja książki Agnieszki Matusiak
*Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą
posttotalitarną*, KEW, Wojnowice–Wrocław 2020]

Noty o autorach

СОДЕРЖАНИЕ

(ПРО)ТЕСТЫ

Беата Павлетко Вступительное слово

Эльжбета Тышковска-Каспшак Пощечина социалистическому вкусу: повесть Юза Алешковского *Николай Николаевич* как протест против эстетики соцреализма

Александр Бушев Анатомия протеста: фольклор — самиздат — блоггерство

Анна Стрыяковска Образы протеста в творчестве Алексея Поляринова

Бартош Голомбек Писатель и протест. Эскиз к диссидентскому портрету Бориса Акунина

Гжегож Ойцевич *Вечер... в 2217 году* Николая Федорова как протест-антиутопия

Артур Садецки Протест, которого не было — *Встреча* Антона Чехова

Мачей Печински Белорусская революция 2020–2021 годов в зеркале российской публицистики (с особым учетом газеты «Завтра»)

Моника Карвацка Демонстрации и протесты в перспективе литературного сообщества в России

Беата Павлетко Дневниковые записи Полины Жеребцовой как форма протеста

РЕЦЕНЗИИ

Лилиана Калита Загадочная русская щель [Рецензия на книгу Анны Скотницкой *Szczelina. Bohater współczesnej prozy rosyjskiej i jego światy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020]

Анджей Поляк Обрести собственную историю [Рецензия на книгу Агнешки Матусяк *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną*, KEW, Wojnowice–Wrocław 2020]

Сведения об авторах

TABLE OF CONTENTS

(PRO)TESTS

Beata Pawletko Preface

Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak A slap in the face of socialist taste: the novel *Nikolai Nikolaevich* by Yuz Aleshkovsky as a contestation of the rules of socialist realism

Aleksandr Bushev The anatomy of protest: folklore — *samizdat* — blogging

Anna Stryjakowska Images of protest in Alexei Polarinov's fiction

Bartosz Gołąbek The writer and the protest:
A study for the portrait of Boris Akunin as a dissident

Grzegorz Ojcewicz Nikolai Fyodorov's story *One evening... in 2217*
an anti-utopian protest

Artur Sadecki A protest that never happened — Anton Chekhov's *An Encounter*

Maciej Pieczyński The Belarusian revolution 2020–2021 in the mirror of Russian journalism (with special emphasis on the weekly newspaper "Zavtra")

Monika Karwacka Demonstrations and protests in the perspective of the literary community in Russia

Beata Pawletko Polina Zherebtsova's diaries as a form of protest

REVIEWS

Liliana Kalita A mysterious Russian fissure [A review of a book *Szczelina. Bohater współczesnej prozy rosyjskiej i jego światy* by Anna Skotnicka, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020]

Andrzej Polak To reclaim one's own history [A review of a book *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną* by Agnieszka Matusiak, KEW, Wojnowice–Wrocław 2020]

About the authors

SŁOWO WSTĘPNE

(PRO)TESTY

Rosja to kraj, w którym skala protestów, manifestacji ulicznych zdecydowanie zintensyfikowała się w XXI wieku. O protestujących w Rosji jest głośno szczególnie w ostatniej dekadzie. Oczywiście wciąż mówimy o protestach występujących lokalnie, punktowo. Najczęściej protestują mieszkańcy dużych miast, dla których alternatywą wobec rządowego przekazu telewizyjnego i radiowego pozostaje przede wszystkim przestrzeń internetu i mediów społecznościowych. Powody, którymi się oni kierują, najczęściej mają związek z polityką, gospodarką (szczególnie na rosyjskim Dalekim Wschodzie) i kwestiami społecznymi. Z jednej strony walczy się w ten sposób o prawa człowieka, z drugiej o prawa mniejszości narodowych i seksualnych. Tematyka i specyfika protestów są związane ze zmianami pokoleniowymi i nowymi kanałami komunikacji i informacji. Potwierdzeniem może służyć zjawisko flash mobów, które nadzwyczaj szybko rozprzestrzeniło się w Rosji czy na Białorusi. Dla błyskawicznie zebranych w jednym miejscu ludzi flash moby stały się nie tylko przejawem rozrywki, happeningu, rodzajem eksperymentu społecznego i artystycznego, ale przede wszystkim spontaniczną reakcją grupy ludzi, którzy w ten sposób chcą zmanifestować sprzeciw, zwracając uwagę na palące problemy

i potrzeby społeczno-polityczne. Stąd politmoby, socjomoby czy tęczowe flash mobs będące, co ciekawe, bardziej bezpieczną alternatywą dla dużych mitingów i manifestacji, które często są nielegalne i grożą za nie poważne konsekwencje. Nawet krótkie akcje pozwalają ludziom się zjednoczyć, są aktem solidarności i kreatywności, gdy mowa o dyskredytacji władzy, przedstawieniu jej w krzywym zwierciadle i, co za tym idzie, oswojeniu, przełamaniu strachu.

O ile bowiem upadek Związku Radzieckiego przyniósł w głównej mierze pokojowe ruchy rewolucyjne i akcje protestacyjne w byłych republikach radzieckich i krajach satelickich, o tyle w ostatnich latach to właśnie w Rosji niezadowolone społeczeństwo coraz częściej manifestuje się na ulicach. Tak było w latach 2011–2013, okrzykniętych mianem błotnej rewolucji w związku z zarzutami o sfałszowanie wyników wyborów do Dumy Państwowej w 2011 oraz prezydenckich w 2012 roku, wygranych przez Władimira Putina w pierwszej turze. Symbolem tych niespotykanych dotąd na taką skalę protestów była biała wstążka, a za ich twarze, jeśli chodzi o pisarzy, należy z pewnością uznać Borisa Akunina i Ludmiłę Ulicką.

Twórcy rosyjscy angażują się w protesty w różny sposób. Dawniej orężem walki pozostawały głównie dzieła literackie, choć znaczące miejsce zajmowała także publicystyka. Lew Tołstoj w traktacie *Nie mogę milczeć* zawarł swój sprzeciw wobec kary śmierci, choć słowa te mogłyby stać się mottem również jego innych licznych protestów, choćby przeciwko władzy, duchowieństwu, obowiązkowi przymusowej służby wojskowej i działaniom wojennym. Utożsamić z nimi można i współczesnych autorów, z tą różnicą, że spektrum aktywności protestacyjnych obejmuje dziś oprócz wciąż popularnych form publicystycznych i literackich działania w internecie i w mediach społecznościowych. I trzeba przyznać, że pisarze rosyjscy (wśród nich prym wiodą Zachar Prilepin i Dmitrij Bykow) z powodzeniem wykorzystują nowe kanały komunikacji z odbiorcą, które sprawdziły się w przypadku najbardziej znanego opozycjonisty rosyjskiego, prawnika, demaskatora nadużyć władzy — Aleksieja Nawalnego, dla którego podstawowymi formami komunikowania się ze światem oprócz bloga stały się dwa kanały na platformie YouTube. Inni twórcy z kolei aktywnie uczestniczą w manifestacjach ulicznych,

udzielając przy okazji wywiadów zachodnim mediom. Starają się więc nagłośnić ważne problemy przeszłości i teraźniejszości. Przykładem pozostaje Ludmiła Ulicka, która prowadzi aktywną działalność obywatelską, polegającą również na komentowaniu tego, co dzieje się w Rosji, oraz dzieleniu się swoimi poglądami na łamach zachodnich gazet i tygodników opinii. Wśród autorów, którzy tworzą dzieła zaangażowane, nie brakuje pisarzy (*casus* Zachara Prilepina czy Aleksandra Prochanowa), ale i twórców kultury jak reżyser Andriej Zwiagincew.

W opozycyjne — artystyczne, literackie i paraliterackie — formy sprzeciwu wpisują się inicjatywy odnoszące się do kultury wysokiej, popkultury i folkloru. Przestrzenią chyba najbardziej kojarzoną w ostatnich dekadach z opozycyjnością jest muzyka, do czego szczególnie przyczynił się postpunkowy zespół Pussy Riot. Należy jednak podkreślić, że nie tylko literatura, ale i sztuka rosyjska od dawna w nadzwyczaj udany sposób utrwalają protesty społeczne, polityczne i artystyczne, o czym przekonują zgromadzone w niniejszym numerze teksty. O ile jednak w wieku XIX czy jeszcze na przełomie XIX i XX mieliśmy do czynienia z bardziej zawoalowanymi z racji cenzury formami sprzeciwu, o tyle wiek XX i XXI przynoszą w tym względzie prawdziwy przełom. Coraz śmielej i coraz bardziej dosłownie twórcy protestują przeciwko ingerencji władzy, zarówno w sferę prywatną, intymną jednostki, tj. jej wolności osobiste, jak i prawa polityczne, ekonomiczne, socjalne i kulturalne. Z obszaru klasycznych gatunków podlegających działaniu cenzury i autocenzury protest wkracza w świat kontrkultury, samizdatu, przynosząc ze sobą teksty odważne, eksperymentatorskie, krytyczne, choć pisane do szuflady. Kolejnym zaś krokiem, gdy mowa o działaniach kontestacyjnych, będzie zaistnienie dyskursu alternatywnego w przestrzeni wirtualnej (w blogach, fotoblogach, vlogach) oraz miejskiej (performanse, flash mobs, graffiti).

W kontekście tekstów zgromadzonych w 31. numerze „Rusycystycznych Studiów Literaturoznawczych”, prezentujących zaledwie wyimek z możliwych ujęć literatury i sztuki jako formy protestu, nie można nie zadać pytania, czy artystyczne przekazy i akty sprzeciwu o często doraźnym, a jednocześnie uniwersalnym i profetycz-

nym wydzwisku wystarczą do przebudzenia ludzi, do przełamania ich inercji, do umysłowania im, że po pięknych, choć trudnych chwilach zrywu wszystko najczęściej wraca do punktu wyjścia, tj. stanu pustki po wyzwolonej na chwilę energii. Z pewnością nie. Działania twórcze rzadko wywołują natychmiastową reakcję. Nie sposób traktować ich jako panaceum na wszystkie bolączki. Ważne jednak, że nie przemijają one zupełnie bez śladu, stając się utrwalonym aktem oskarżenia wobec opresyjnych zachowań władzy i systemu, a także prowokacją i inspiracją do kolejnych prób oporu, buntu, katharsis.

Nie ulega kwestii, że protesty, które w odniesieniu do Rosji i byłego ZSRR w niniejszym numerze „Rusycystycznych Studiów Literaturoznawczych” próbujemy uchwycić w locie, to kwestia paląca i aktualna. Żywimy przeświadczenie, że jej intensywność, podobnie jak kreatywność protestujących będzie wzrastać, dając badaczom nie tylko z dziedziny socjologii i politologii pole do działania. Dla literaturoznawców i kulturoznawców ciekawe jest jak obecne protesty zostaną utrwalone w literaturze i sztuce, po tym jak przetrawi je już bieżąca publicystyka. Asumpt do konsekwentnego kroczenia drogą niezależności i wolności słowa, wierności wyznawanym zasadom i ideałom, a także potwierdzenie, że świat interesuje się aktami oporu w tej części globu, stanowi ogłoszona w 2021 roku pokojowa Nagroda Nobla dla Dmitrija Muratowa, redaktora naczelnego „Nowoj Gaziety”, która od lat konsekwentnie piętnuje wszelkie nadużycia i akty przemocy, dokumentując m.in. sytuację w wojennej i powojennej Czeczenii. To, jak podkreślił Muratow, nagroda dla dziennikarzy, ale i obrońców praw człowieka, którzy za swoją nieprzejednaną postawę zapłacili najwyższą cenę — Anny Politkowskiej, Natalii Estemirowej, Anastasii Baburowej, Igora Domnikowa, Stanisława Markielowa, Jurija Szczekoczichina.

Beata Pawletko

ELŻBIETA TYSZKOWSKA-KASPRZAK

Uniwersytet Wrocławski

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8297-0630>

A SLAP IN THE FACE OF SOCIALIST TASTE: THE NOVEL *NIKOLAI NIKOLAEVICH* BY YUZ ALESHKOVSKY AS A CONTESTATION OF THE RULES OF SOCIALIST REALISM

POLICZEK GUSTOWI SOCJALISTYCZNEMU:
POWIEŚĆ *UWAGA ORGAZM!* JUZA ALESZKOWSKIEGO
JAKO KONTESTACJA REGUŁ SOCREALIZMU

Powieść *Uwaga orgazm!* Juza Aleszkowskiego — napisana w 1970 roku, a wydana po raz pierwszy w 1980, będąc protestem przeciw estetyce socrealizmu, łamie surowe tabu nałożone na tematykę związaną z seksualnością i stylistyczne rozwiązania wykluczające leksykę subnormatywną. Kompozycja powieści *Uwaga orgazm!* w wielu aspektach zbliżona jest do wzorca powieści produkcyjnej. Jednocześnie pisarz neguje wartości propagowane w sztuce socrealizmu: główny bohater to były złodziej kieszonkowiec, który urządził się jako dawca spermy w laboratorium i opowiada o swoich roboczych osiągnięciach językiem nasyconym wulgaryzmami i elementami żargonu kryminalnego. Fabuła utworu opiera się na zestawieniu komponentów charakterystycznych dla ideologizowanych tekstów literackich z elementami, które były w nich niedopuszczalne. Wprowadzenie do utworu tematu cielesności, seksualności człowieka wnosi znaczny dysonans i wywołuje efekt komiczny.

Słowa kluczowe: Juz Aleszkowski, *Uwaga orgazm!*, cielesność, seksualność, parodia

ПОЩЕЧИНА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМУ ВКУСУ:
 ПОВЕСТЬ ЮЗА АЛЕШКОВСКОГО *НИКОЛАЙ НИКОЛАЕВИЧ*
 КАК ПРОТЕСТ ПРОТИВ ЭСТЕТИКИ СОЦРЕАЛИЗМА

Повесть *Николай Николаевич* была написана Юзом Алешковским в 1970, а впервые была опубликована лишь в 1980 году. Она являлась протестом против эстетики соцреализма и нарушала строгий запрет на описание телесности и сексуальности, а также — на субстандартную лексику. Композиция повести *Николай Николаевич* во многих аспектах сходна с жанром производственного романа. Но вместе с тем писатель отрицает ценности, утверждавшиеся соцреализмом: главный герой — бывший вор-карманник, пристроившийся донором спермы, — повествует о своих трудовых достижениях языком общественных низов с элементами криминального жаргона. Сюжет произведения опирается на сопоставление компонентов, свойственных идеологизированным текстам с элементами, которые в них запрещались. Введение в повествование о труде темы телесности, сексуальности человека вызывает диссонанс и создает комический эффект.

Ключевые слова: Юз Алешковский, *Николай Николаевич*, телесность, сексуальность, пародия

Yuz Aleshkovsky wrote the novel *Nikolai Nikolaevich* in the 1970s. For a long time, the work was disseminated in samizdat and it appeared in print for the first time only in 1980 in the émigré publishing house “Ardis,” when its author was already in exile. Composed under the censorship conditions of socialist realism dominant in the arts, this work violates strict taboos imposed on subjects related to sexuality and stylistic solutions which exclude sub-normative vocabulary.

In Russia, the attitude to corporality and eroticism had been changing over the centuries, being influenced by folk customs on the one hand and the Russian Orthodox Church directives and recommendations on the other. For many decades, hardly anyone had dared to speak against Orthodox doctrines, including marriage, and it was only in the last decade of the nineteenth century that the problems of the body and sex began to be publicly discussed. The new aesthetics and philosophy were directed against both the Orthodox Church morality and the sanctimonious principles of nineteenth-century moralists. This new openness to carnal matters was quickly suppressed in the era of modernism. The October Revolution interrupted the regular process of the development of art and of its subject matter. The Bolshevik sexophobia meant that

creating any erotic art became impossible in Russia, and that every nude was considered to be pornography.¹

The 46th volume of the Great Soviet Encyclopedia published in 1940 included the entry *Sex Life*, which emphasized the importance of not causing an “unhealthy interest” [in sex] and trying to “reasonably transfer the sex drive to one’s attentiveness to work and culture.” At the same time, it was reported that there was no “sex problem” in the Soviet Union.² In two subsequent editions of the encyclopaedia, “the body” appeared in two entries: *Algebraic body* and *Geometric body*, and it was additionally mentioned in the entries *Corporal punishment* and *Bodily harm*.³

This “sex problem” (*половой вопрос*) — seemingly ignored and pushed into oblivion — was, nevertheless, permanently embedded in the Russian consciousness. As Nikolai Berdyaev wrote:

The problem of gender and love is central to our entire religious-philosophical and religious-social perception of the world. The main drawback of all social theories is prudery and the hypocritical ignoring of the source of life, the original cause of all human history: sexual love.⁴

Due to this approach to human sexuality, the old taboo on sex was reinstated in the Soviet Union. The censors did not allow the characters images dissemination whose sexual attributes were discernible. In particular, this pertained to representing men.

One can observe a great similarity in the manner of representing the male body in the arts of totalitarian states: the masculine body should be exclusively either heroic or athletic. These basic principles of the aesthetics of the representation of the male body were

¹ И. Кон, *Мужское тело*, Слово, Москва 2003, р. 25–34.

² И. Кон, *Клубничка на березке: Сексуальная культура в России*, Время, Москва 2010, р. 100–126; А. Эткин, *Эрос невозможного. История психологического анализа в России*, Медуза, Санкт-Петербург 1993.

³ “Как менялось отношение к сексу в России за последние 100 лет,” *Афиша* — *Daily*, 31.08.2017, www.daily.afisha.ru/pokolenie/6593-kak-menyalos-otnoshenie-k-seksu-v-rossii-za-poslednie-100-let/ (14.05.2019).

⁴ Н. Бердяев, *Метафизика пола и любви*, БММ, Москва 2014, р. 9.

implemented both in fascist Germany and Italy as well as in the Soviet Union. However, Bolshevik sexophobia, and especially sexless sexism, rejected any manifestations of phallocentrism, which was evolving towards the unisex. Soviet gender equality, aimed at lead women to the male standard, led to the elimination of sexual characteristics within the bodily canon. Particularly rigid censorship was applied to the image of male genitalia, which was not only forbidden but whose existence was not even allowed to be hinted at. This ban included even the best Soviet artists. The male body, especially the genitals, was presented bountifully in unofficial art, with eroticism most often associated with political satire.⁵ This situation led to the “detachment of the man from the body,” as Viktor Yerofeyev wrote.⁶

Another taboo in Soviet literature was stylistic restrictions. A particularly severe ban was imposed on vulgar vocabulary, the so-called *mat*. As Dimitri Karalis wrote, “People, the same way as before, cursed in building entrances and at beer shops, but the area of literature was free from any profanity.”⁷ According to Gasan Guseinov, the reasons for the widespread use of a sub-normative lexis lay in the feeling that high language was in danger,⁸ which occurred in the Soviet era, when the official language was dominated by communist ideology.

These bans collapsed as late as the 1990s, when literature was flooded by a wave of profanity and the subject of sex in its various forms and aspects. The result of liberating vulgar vocabulary from taboos was also the extension of the linguistic norm and, consequently, a surge in interest in this recently banned linguistic material among the scientific community.⁹ In 1997, few people were ap-

⁵ И. Кон, *Мужское тело*, p. 142–143.

⁶ В. Ерофеев, *Мужчины. Тираны и подкаблучники*, Подкова, Москва 1997, p. 7.

⁷ Д. Каралис, “Немного мата в холодной воде, или ‘осторожно: ненормативная лексика’!,” *Литературная газета* 2002, no. 30, p. 7.

⁸ Г. Гусейнов, “Точка зрения. Роль мата в русской культуре,” *ПостНаука*, 7.05.2014, www.postnauka.ru/talks/25905 (10.05.2019).

⁹ В. Мокиенко, Т. Никитина, *Словарь русской брани*, Норинт, Санкт-

palled when Viktor Yerofeyev wrote in his novel, *Men*: “Я никогда не назову мужские гениталии постыдным словом член. Хуй есть Хуй, и я буду писать это слово с заглавной буквы, как в слове Родина. Я вычеркиваю его из словаря нецензурных слов.”¹⁰

The novel *Nikolai Nikolaevich* had been composed almost 30 years earlier and its subject of human sexuality as well as its style, abounding in obscene vocabulary, excluded it from official circulation. In an interview Aleshkovsky stated:

All my books are about contemporary life in the Soviet Union. [...] This is how the Soviet reality seems to me fantastically absurd — that is, it does not fit any standard measurements, it does not correspond to any divine or human ideas; therefore, the method of reflecting this reality can only be fantastic. If I were a reviewer of Aleshkovsky, I would write that his favorite genre is a phantasmagoria, in which the discovery of reality is even more distinct than in the critical description of being.¹¹

Andrei Bitov wrote the following words about Aleshkovsky’s novel:

The novel was not intended for publication, but initially not only because it could not be published. It was written, so to speak, not for this purpose. It was composed with delight and satisfaction, that is — for oneself, for one’s better mood and in a sense — for gaining self-confidence, that is to say, for two or three friends at most, to whom this work was dedicated. Therefore, even if this year the “Novy Mir” had not been closed, and our “glasnost” had been announced, the novel still, or even more so, was not intended for publication. This is because it was written not so much against the government, as against publication.¹²

Bitov noted in his essay that Aleshkovsky’s novel is in a sense “a great production novel, a dream of social realism.”¹³ The analysis of the piece allows one to conclude that *Nikolai Nikolaevich* resem-

Петербург 2003, p. 3.

¹⁰ В. Ерофеев, *Мужчины. Тираны и подкаблучники*, p. 149–150.

¹¹ Д. Глэд, *Беседы в изгнании: Русское литературное зарубежье*, Книжная палата, Москва 1991, p. 121.

¹² А. Битов, *Новый Гулливер*, Эрмитаж, Нью-Йорк 1997, p. 132.

¹³ *Ibidem*, p. 133.

bles in many aspects the model of a production novel.¹⁴ Nevertheless, this similarity also reveals the negation of this tradition; that is, explicit opposition to the tradition of the production novel, a denunciation of its elements and composition principles by means of a “semiotic gesture.”¹⁵

In many aspects, the composition of the novel resembles the pattern of the production novel: the plot presents the story of the protagonist’s career; certain parts of the story correspond to the traditional scheme of the production novel; the portrayal of the main character is subordinated to the notion of his work; a love theme is woven into the plot; and the plot is depicted against the background of the country’s history. At the same time, all these elements of the composition negate the values propagated in the art of socialist realism: the main character is a former pickpocket, who built a comfortable life for himself as a sperm donor in a laboratory and talks about his professional achievements in a language saturated with profanity and elements of criminal jargon.

Naum Leiderman and Mark Lipovetsky subsume Aleshkovsky’s work within the grotesque trend in Russian literature of the 1970s and define his works as a carnivalised grotesque which, in their opinion, privileges a picture of the life of simple people with all manner of grotesque manifestations of the social system, which, by ridiculing and discrediting them, offers rebirth and purification. At the same time, the lowest natural properties of man and life acquire a higher meaning.¹⁶

The first novel by Aleshkovsky is a parody of the genre of the production novel, which reigned in Soviet literature in the period

¹⁴ E. Tyszkowska-Kasprzak, “Пародия на жанр как отрицание традиции. ‘Николай Николаевич’ Юза Аleshkovского как пародия на производственную повесть,” in: I. Ratiiani (ed.), *Tradition and Contemporary Literature*, vol. 1, Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, Tbilisi 2015, p. 202–214.

¹⁵ S. Balbus, “Intertekstualność a tradycja literacka,” in: H. Markiewicz (ed.), *Problemy teorii literatury*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1998, p. 417.

¹⁶ Н. Leiderман, М. Липовецкий, *Современная русская литература: 1950–1990-е годы*, vol. 2, Академия, Москва 2003, p. 138.

1929–1941. Parody as a kind of literary genre is a comical imitation of a given literary depiction (work, style, genre) which, thanks to the deliberate intensification of its formal and stylistic features and a substitution of themes, has a playful, polemical or satirical effect.¹⁷ Parodying literary texts is a testimony to one's attitude to the original text, a form of polyphony, dialogicality of literature, a way of manifesting the folk culture of laughter,¹⁸ hypertextuality as a category of a parodic relationship of a text with desecrated texts,¹⁹ a rejection of all "holiness,"²⁰ and a ritual game.²¹

In this carnivalized handling of the original text, officially recognized as high culture, the author adopts the form of a trickster. Trickery is a conscious artistic technique that has its roots in the ancient theory of hypocrisies — an imitation of the language and the actions of others. The trickster is a phenomenon that recurs in the culture of different eras, but takes on a special significance in the Soviet society, representing the "closed" model, which is based on repressions and at the same time "organized" mass enthusiasm. The clownish behaviour of a trickster, his coarse language and paradoxical laughter, violating established norms and values, determine his attitude as an expression of rebellion against both history and the present. The attribute of the carnival is the mask, the multiplication of one's own "I." Thus, the use of the mask effect by authors attains a double meaning: the mask conceals, but also liberates; it covers and reveals at the same time. It may be a synonym of falsehood, games, hypocrisy, a loss of individuality, or of an alternative "I," which allows one to view the situation

¹⁷ R. Nycz, *Tekstowy świat: Poststrukturalizm a wiedza o literaturze*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 1993, p. 201.

¹⁸ М. Бахтин, *Проблемы творчества Достоевского*, Художественная литература, Москва 1972, p. 175.

¹⁹ G. Genette, "Palimpsesty," transl. A. Milecki, in: H. Markiewicz (ed.), *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, vol. 4, part 2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1992, p. 322–323.

²⁰ О. Фрейдберг, "Происхождение пародии," *Труды по знаковым системам* 1973, no. 6, p. 490–497.

²¹ Ё. Хейзинга, *Ното Ludens: Человек играющий*, Айрис пресс, Москва 2003, p. 256–250.

from a double perspective and to build a self-ironic distance to the world in a state of decay. The mask draws attention to the relativity of all values, the degradation of ethical and aesthetic norms, it points to the meaning lying beyond it, so it can be interpreted as a means of seeking authenticity.²²

Mikhail Bakhtin, analysing the issue of carnivalization and trickery in the 1930s, noted that these phenomena were a counterbalance to the Soviet culture of those years. In the debate about modernist literature, which was disparaged in particular by the socialist realist critics, it was in trickery that he found a form of discourse which could be accepted as popular, mass discourse: namely, not raising any suspicions of ideological hostility. At the same time, he stated that in the poetry of François Rabelais, the trickster's discourse was a tool for the destruction of the old model of the world associated with the medieval worldview and for replacing it with the new, anthropocentric model. This purpose was supposed to be achieved by an introduction of images related to the nature of man, and his corporeality: anatomy and physiology.²³ Aleshkovsky employs a similar strategy in his novel: a socialist ideology, which is detached from life and man, is contrasted with the hero's physicality, and sexuality, which is a natural source of pleasure.

The novel *Nikolai Nikolaevich*, being a parody of the production novel, comically imitates the original text, by transforming the elements of the composition in order to re-evaluate them and deride them. The writer uses elements consistent with the ideologized socialist realist literature and, at the same time, denies their truthfulness, which indicates the author's ironic intention. We are dealing here not only with rhetorical irony: irony is the principle of organization in the whole text.

In order to become aware of the ironic nature of the novel, it is worth following the guidelines of the Swiss literary expert Beda Allemann: "At the beginning of novels and stories with an ironic struc-

²² М. Липовецкий, "Трикстер и 'закрытое' общество," *Новое литературное обозрение* 2009, no. 6 (100), p. 224–245.

²³ М. Бахтин, *Вопросы литературы и эстетики*, Художественная литература, Москва 1975, p. 307.

ture, the basic ironic tone is introduced from the first page. [...] The irony of such texts is easy to recognize from the first sentence.”²⁴ In the first sentences of the novel *Nikolai Nikolaevich*, the author presents the main character-narrator using his own speech and, simultaneously, prepares the reader for the playful form of the narrative: “Вот послушай. Я уж знаю — скучно не будет. А заскучаешь, значит, полный ты мудила и ни хуя не петришь в биологии молекулярной, а заодно и в истории моей жизни.”²⁵

The ironic negation of the elements of the portrayed world concerns not only the Soviet reality, but is a protest against the poetics of socialist realism, which “became an instrument of the embodiment of a utopia, and its basic function was to supplant the images of reality with utopian ideas about reality.”²⁶ The narrator of *Nikolai Nikolaevich* explicitly expresses his opinion on works of social realism:

Все они, повторяю, на одно лицо, и стоит, ты уж поверь мне, одолеть страниц двадцать, как чуешь, что из тебя клещами душу вытягивают, опустошают тебя, то неумением интересно придумывать, то такой парашей, что глаза на лоб лезут. А главное, все они стараются так прилгать, чтобы казалось нам самим и в ЦК: ох, и приличная жизнь в советской нашей стране. Ох, и работают на совесть рабочие и крестьяне. Еще смена не кончилась, а они уже вздыхают: скорей бы утро — снова на работу! Парашники гнусные. Меня-то не проведешь за нос: я уже повидал житуху на всех концах СССР.²⁷

Aleshkovsky rises against schemes and clichés that dominate socialist realist literature. The plot of the work is based on an amalgamation of components characteristic of ideologized literary texts with elements that were unacceptable in such texts. The introduc-

²⁴ B. Allemann, “O ironii jako o kategorii literackiej,” transl. M. Dрамиńska-Joczowa, in: M. Głowiński (ed.), *Ironia*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2002, p. 32.

²⁵ Ю. Алешковский, “Николай Николаевич,” in: idem, *Собрание сочинений в трех томах*, vol. 1. Рипол классик, Москва 2001, p. 5.

²⁶ М. Берг, *Литературократия: Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе*, Новое литературное обозрение, Москва 2000, p. 53.

²⁷ Ю. Алешковский, “Николай Николаевич,” p. 46.

tion into the novel of the theme of corporality, and human sexuality, which was a taboo topic in socialist realist literature, introduces a major dissonance and induces produces a comic effect:

Шутки шутками, я прислушался, и оказалось, что план у Кизмы таков: я дrouch и трухаю, что одно и то же, а малофейку эту под микроскопом изучают. Потом пробуют ввести ее в пизду бесплодной бабе и смотрят, пропадет она или нет. Тут я его перебил насчет алиментов, в случае чего. Заделаешь штукам пяти, а потом шевели рогами в получку. [...] И, веришь, встал мой сопливый от этих разговоров. Хоть сейчас начинай. А это мне не впервой. В лагере каждый сотый не трухает, а остальные дrouch как сто.²⁸

From 1932 to 1934, after the theory of socialist realism had already been formed, erotic scenes were forbidden. Katerina Clark, in a monograph on the Soviet socialist realist novel, notes:

The Soviet novel was to be a sort of eclectic summa of all great literature (this is clear from the examples cited as models in official speeches of this period). The only kinds of writing to be specifically excluded were so-called formalist writing (e.g., parody, experimentalism, and varieties born of literary self-consciousness), decadent or erotic writing, 'pessimistic' literature, and writing coloured by the values of rival word systems, such as Christianity.²⁹

As Jakub Sadowski writes, "It is difficult to imagine a greater enemy of totalitarianism than intimacy: the most personal sphere of life, most closely guarded, and, therefore, one most difficult to control by anyone."³⁰ The "New Man" in the Soviet system differed from the old one in that every realm of life was now supposed to be harmonized with the life of the collective and the state; hence, in the new system there was no place for the category of intimacy. The sex drive, as the factor that determined human behaviour to the greatest extent, was sought to be channelled in the way that would best serve the general public.³¹

²⁸ Ibidem, p. 8.

²⁹ K. Clark, *The Soviet Novel. History as Ritual*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 2000, p. 36.

³⁰ J. Sadowski, *Rewolucja i kontrrewolucja obyczajów*, Ibidem, Łódź 2005, p. 11.

³¹ Ibidem, p. 12.

Aleshkovsky combines the elements of the official and intimate spheres: he introduces scenes depicting physical intimacy — masturbation, and a sexual act — into the history of collective work. The main character/narrator gives a full and detailed account of the process of obtaining sperm for research, he talks about the ways of stimulating oneself, reaching an orgasm, and the temporary problems and feelings that accompany this process. The novel contrasts the ideologized values of socialism — work for the good of society — and the individual pleasures that result from human sexuality. The narrator, a simple man, who is uncontaminated by ideology, does not comprehend how one can separate sexuality from masturbation, which he practices in order to obtain sperm:

Вы отнеситесь к мастурбации, как к своей работе, исключите начисто сексуальный момент, как таковой. К примеру, мог бы дядя Вася работать в морге, если бы он рыдал при виде каждого трупа? Логикой она меня убедила, хотя я подумал, что как же это, если исключить сексуальный момент. Ведь тогда и стоять не будет.³²

The breakthrough moment in the development of the plot is the scene in which an employee of the lab, Vlada Yurevna, assists Nikolai in reaching an orgasm, and thus in obtaining material for research:

[...] и тут вдруг одна младшая научная сотрудница Влада Юрьевна велит Кимзе и академику:

— Коллеги, пожалуйста, не беспокойте реципиента. — То есть меня. Закрывает дверь. — Отвернитесь, — говорит, — пожалуйста. И выключает свет дневной. И своей, кирюха, собственной рученькой берет меня вполне откровенно за грубый, хамский, упрямую сволочь, за член. И все во мне напряглось и словно кто в мой позвоночник спинной алмазные гвоздики забивает серебряными молоточками и окунает меня с ног до головы в ванну с пивом бочковым, и по пене красные раки ползают и черные сушарики плавают. Вот, блядь, какое удовольствие!³³

This friendly help in the performance of official duties became the beginning of the characters' intimate relationship. The main

³² Ю. Алешковский, “Николай Николаевич,” p. 21.

³³ *Ibidem*, p. 14.

goal of socialist realist works was to have an effective impact on the recipient, and this was often achieved by means of devices derived from “non-ideological” popular literature, for example from love stories. In the texts of socialist realism, these stories are deprived of the characters’ motivation and independence which is typical of popular literature, and they are subordinated to the idea of shaping the awareness of readers.³⁴

Socialist realism subordinates the theme of love to its ideological goals in two ways:

— first, it uses the genre of the romance as a specific proving ground of customs, “smuggling” moral postulates from the area of the so-called socialist morality by means of romantic motifs and

— secondly, it interweaves and entangles love motifs with the motifs of ideological shaping of characters, by making love either a teleological motivation of the characters’ deeds, or a “reward” for desirable (postulated) actions or attitudes.³⁵

In Aleshkovsky’s novel, the love theme fulfils this second function, because love becomes a prize for Nikolai Nikolaevich for his “ideological maturity.” At the same time, the emotional bond between the characters is built on the foundation of eroticism and not ideological compatibility. The writer, contrary to the rules governing the texts of socialist realism, renders corporality, natural instincts, and open eroticism the basis for the relationship between the characters. These values are fully autonomous; they stem from the nature of man, and are devoid of ideological overtones. Aleshkovsky also recognizes such qualities as mutual respect, faithfulness, honesty, but satisfaction with sex holds an important place in this hierarchy.

Experiencing pleasure from intercourse thus becomes a reward for Vlada Yurevna for her commitment and the right attitude towards her professional work. Previously sexually frigid, she has her first orgasm with Nikolai Nikolaevich:

³⁴ P. Fast, *Realizm socjalistyczny w literaturze rosyjskiej*, Universitas, Kraków 2003, p. 213–214.

³⁵ *Ibidem*, p. 216.

Так вот, додул я, что пилить Владу Юрьевну надо ювелирно. А она и в натуре, как рыба, дышит ровно, без удовольствия.

— Вот видите, — говорит, — Николай, вот видите?

И я чуть не плачу над спящей царевной, но резак мой не падает. Век буду его за это уважать и по возможности делать приятное. Отчаялся уж совсем в сардельку, блядь, и вдруг что слышу?

— О, Николай! Этого не может быть! Не может... Не может!

И все громче и громче, и дышит, как паровоз “ФД” на подъеме, и не молкает ни на минуточку.

— Коля, родной! Не может этого быть! Ты слышишь, не может!

А я из последних сил рубаю, как в кино “Коммунист.”³⁶

Aleshkovsky reverses meanings and values here: he integrates communist ideology with a sexual act, production work with the act of copulation. The juxtaposition of these ideologically separate elements evokes a comic effect, and constitutes a factor of carnivalization in the text of the novel. One of the main ideas of Aleshkovsky's prose is the apotheosis of the true nature of man, not subordinated to the conditions of the outside world with its overwhelming ideology. Acceptance of sexuality and human biology is a characteristic of simple people. In the dialogue between the narrator and his listener — a friend from prison — the writer emphasizes this accurate, primary understanding of the biological needs of man:

— Еб твою мать! — по лбу себя стучаю. — Я придерживать буду при спуске. А потом с понтом вторую палку сверх плана выдам.

— Не советую, — серьезно так говорит урка, — нельзя прерывать половое сношение хоть бы с Дунькой Кулаковой. Вредно. Я одну бабу из-за этого разогнал. Только и вопила: “Кончай куда-нибудь в другое место!” — “Может, в среднее ухо?” — спрашиваю. “Все равно куда, лишь бы не в мутер!” — у меня на этой почве на ногах ногти почти перестали расти. Верить? Пришлось разогнать ее. Так что уж кончай по-человечески!³⁷

In Aleshkovsky's novels, representations of sexual acts are also employed to denote other spheres of human activity, most often associated with political and social spheres. Such metaphors were very popular in the mass culture of the 1960s through the 1980s. At

³⁶ Ю. Алешковский, “Николай Николаевич,” р. 33–34.

³⁷ Ibidem, р. 9.

the end of the novel, masturbation becomes a metaphor of fruitless activities in almost all realms of life. An academic explains to the main character:

— Понимаю тебя, Коля, понимаю. У меня пострашней на душе мука, чем твоя, хотя грех такие муки соизмерять. Ты вот просто драчишь, пользуясь твоим выражением. А мы все чем занимаемся? [...] Вот именно, — говорит, — суходрочкой! Су-хо-дроч-кой! Полной, более того, суходрочкой! Вся советская, Коля, и мировая наука — сплошная суходрочка на девяносто процентов! А марксизм-ленинизм? Это же очевидный онанизм. Твоя хоть безобидна, Коля, суходрочка, а сколько крови пролито марксизмом-ленинизмом в одной только его лаборатории, в России? Море!³⁸

As Michel Foucault argues, sexuality and love discourse remain in close connection to the system of social relations.³⁹ In a socialist society, orientated towards the actions and good of the collective, propagating intimacy — including eroticism — as undeniably individualistic concepts was undesirable. Thus, matters related to sexuality, eroticism and procreation were shrouded in silence:

Everything that protrudes or comes out of the body, all major protuberances, swells and branches — all through which the body goes beyond its limits and produces another body — is cut off, annihilated, covered, and softened. In the same way, all openings leading deep into the body are covered [...] The language norms of the official and literary style, defined by this canon, banned everything that was related to conception, pregnancy, childbirth etc.⁴⁰

The narrative in Aleshkovsky's novel is written in the first person, which allows for a double perspective and some distance from the events presented. The writer copiously infuses the narrative/speech of the main character with vulgar vocabulary (the so-called *mat*), which the protagonist himself perceives as neutral, and with elements of criminal jargon). Unofficial language, including profanity and jargon, was taboo in literary works within the socialist real-

³⁸ Ibidem, p. 47.

³⁹ M. Foucault, *The Courage of Truth*, Palgrave Macmillan, London 2012.

⁴⁰ М. Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*, Художественная литература, Москва 1990, p. 89.

ist trend; the characters, regardless of their social status, expressed themselves in correct and complex literary language.

In Aleshkovsky's work, it is precisely the style that most distinctively defies socialist realist rhetoric. In the language of the narrator, communist slogans and Newspeak clichés collide with sub-normative vernacular and prison jargon. This style seems raw and uncontrived, just as seeing the world through the eyes of the main character is fresh and naïve. The writer explained his abundant use of profane, obscene vocabulary by the spread of such speech in common language. Addressing the first wave of Russian emigrants, he justified the use of profanity in his works in the following words:

Или вы полагаете в своей безмятежно демократической Америке, что если лагерная жизнь миллионов людей стала частью общей страдальческой жизни России, то ее язык должен был остаться прежним: мастеровой — мастеровым, крестьянский — крестьянским, пижонский — пижонским, гешефтерский — гешефтерским, а целомудренно-девичий — целомудренно-девичьим и так далее? Вы ошибаетесь. Язык лагерей и тюрем, в которых соседствовали судьбы святых и убийц, гениев и растлителей малолетних существ, рабочих и грязных мошенников, крестьян и скотоложцев, балерин и форменных каннибалов, священнослужителей и хулиганов, философов и карманников, язык невинных душ и неимоверных злодеев не мог не смешаться, не мог делать вид, что судьба людей не имеет к его судьбе никакого отношения. Но и приняв в себя то, без чего он вполне сумел бы обойтись, то, что даже безобразно выражало мытарства страны и народа, он не вымер, не утратил своей сущности, считая для себя более приемлемым и безобидным явлением живой воровской жаргон и самый грязный мат, чем мертвую фразеологию партийных придурков и прочих гнусных трекал. И сколько бы десятилетий подряд они ему ее не навязывали, как бы ни втесывали в самую душу с помощью всех средств своей взмыленной пропаганды, мой родной русский язык отторгает от себя ложь партийного мертвосолювья...⁴¹

The functions of inappropriate lexis were quite diverse in Russian culture: from using it as “punctuation marks” to supplementing the words of a literary language. *Mat* can also take on different meanings: it can be aggressive and vulgar, as well as delicate and intimate; it can be vague and cryptic, and it can also be completely transpar-

⁴¹ Ю. Алешковский, “Карусель,” in: idem, *Собрание сочинений в 5 томах*, vol. 4, АСТ—Астрель, Москва 2008, p. 156.

ent; it can express the vocabulary of the lowest social classes, and also act as jargon of intelligentsia; it can be profane or, the reverse, sacred, because it signifies concepts related to the sphere of corporality and intimacy.⁴²

However, it would be inaccurate to assume that only the lowest social stratum uses *mat*. The use of profanity is polarized in Russian society: drunkards and addicts, as well as sophisticated intellectuals, use it in their speech. In Russia, the only person who is suspicious of *mat* is a man with a bourgeois mentality, who does not consider it to be something that enriches the language, but something indecent. The bourgeois worldview also erroneously equates the speech of man with his moral actions.⁴³

The use of obscenities in Aleshkovsky's work leads to the carnivalization of the world he represents. Profane words were connected with primeval magical rituals, but, nowadays, these roots have been largely lost, and the nature of their use has significantly changed.⁴⁴ Also, Mikhail Bakhtin notes the altered essence of vulgar language in carnivalized communication. He writes that in the conditions of the carnival, the meaning of profane expressions changed considerably, because they lost their magical and practical nature, and attained independence, universality and depth. In such a transformed version, obscenities contributed to the creation of an informal, carnival atmosphere and the second, laughing aspect of the world.⁴⁵

When the copies of *Nikolai Nikolaevich* began circulating in underground editions, where *mat* spilled from every page, all readers understood that the "honest" swearword was fighting in the novel

⁴² П. Руднев, "Точка зрения. Роль мата в русской культуре," *ПостНаука*, 7.05.2014, www.postnauka.ru/talks/25905/ (12.05.2019).

⁴³ В. Руднев, "И это все о нем: 'Хуй': Феноменология, антропология, метафизика, прагмасемантика," in: А. Плущер-Сарно (ed.), *Большой словарь мата*, vol. 1, Лимбус Пресс, Санкт-Петербург–Москва 2005, p. 30.

⁴⁴ Л. Панкова, "Карнавальная функция мата в художественных произведениях," *ДОКСА. Збірник наукових праць з філософії та філології* 2004, no. 5, p. 349.

⁴⁵ М. Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле*, p. 23.

against a torrent of the official Soviet false speech.⁴⁶ Andrey Bitov said that the use of Soviet phraseology in the novel is more revolting than profanity and prison jargon.⁴⁷ According to Josif Brodsky, the main character of the book is the language, which is the voice of the consciousness of the nation and the individual.⁴⁸ It is the language in the novel that is the sturdiest form of opposition to socialist realist rhetoric. The artificial, naïve utopian socialist realist literature, based on journalistic schemas, distorted the literary style. Socialist realism was not only an aesthetic doctrine of totalitarian culture, but, above all, the space where power and language collided.⁴⁹ Aleshkovsky defied such treatment of literature, and his *Nikolai Nikolaevich* is a testimony to his protest.

It should be noted that vulgarity, which occurs frequently in the speech of the narrator in Aleshkovsky's novel, is something completely natural. The writer emphasized that as a realist he is trying to convey the way people actually speak. The main character of the novel cannot be accused of flaunting obscene lexis in his manner of speaking: it is not coarse, but natural and real. When talking about his work in the laboratory, he often uses different terms for penis: most often it is the term "dick" (*xyū*), but he also chooses other words which are listed in the dictionaries as profane. This way of expression is honest, unforced, and organic to him. When he uses the word "member" in a story, he apologizes to the reader for using an improper phrase. This way, the writer draws attention to the scope of vocabulary related to genital organs: in the literary language there are few such phrases and they are synonymous with scientific terms, and in the unof-

⁴⁶ М. Чудакова, "Мат в литературе: pro et contra," *Literratura* 2018, no. 114, www.literratura.org/non-fiction/428-mat-v-literature-pro-et-contra.html (12.05.2019).

⁴⁷ А. Битов, *Новый Гулливер*.

⁴⁸ И. Бродский, "Он вышел из тюремного ватника," in: Ю. Алешковский, *Антология сатиры и юмора России XX века*, vol. 8, Эксмо, Москва 2004, p. 9.

⁴⁹ Е. Добренко, "Амфир во время чумы, или Лавка вневременности (метафизические предпосылки соцреализма)," *Общественные науки и современность* 1992, no. 1, p. 165.

ficial language this lexis is represented abundantly, but regarded as indecent or even vulgar.

The lexical system for marking parts of the human body is one of the oldest in every language. The development of civilization led to the development of social norms, which should be treated as historical categories. What is determined within the scope of these norms is the relationship of society to the human body, to uncovering its individual parts and to the linguistic labelling of these parts. Social norms allow exposing only part of the body, the so-called “top” of the body, while the “bottom” is hedged by taboos. This prohibition ensures that the “bottom” of the body is available only to its owner and should be hidden from the community. The taboo on exposing intimate parts of the body is also transferred into language: social norms do not allow public naming of these parts of the body and activities related to them.⁵⁰

Aleshkovsky himself described his attitude to obscenities as follows:

I think that the so-called uncouth words were initially not abusive, but sacral, ritual. After all, our bodies —the genitals of men and women — create the lives of future generations. And the great-great-proto-ancestor could not help but feel admiration and fear toward his procreative activity. According to the importance of their performed functions, sexual organs are number one. I even think that their activity is more vital than brain activity.⁵¹

The writer’s opinion turns out to be true: the vocabulary denoting the genitals in pagan times was sacred, and with the transition to Christianity the systems of signs and symbols changed, as the words related to the “bottom” of the body and the reproductive process were considered indecent or a taboo was imposed on them. Vasily Rozanov wrote about it with a large dose of sarcasm:

[...] for Christians, everything is “indecent,” and as “obscenity” escalates, it shifts “into sin,” into “wickedness,” into “villainy”: that’s why of its own accord

⁵⁰ А. Дуличенко, “Язык и тело,” in: А. Плущер-Сарно (ed.), *Большой словарь мата*, vol. 1, Лимбус Пресс, Санкт-Петербург–Москва 2005, p. 35–36.

⁵¹ Ю. Алешковский, “Виртуозы-матершинники.” *Русские писатели о русском мате.* 2016, <https://moiarussia.ru/virtuozy-matershinniki-russkie-pisateli-o-russkom-mate/> (13.05.2019).

and without comments, hints and evidence, the sphere of sexual life and sexual organs — this part of global shyness, global hiding — descended into the “fiery pit” of Satanism, the demon of evil, taking as a base “terrible, unbearable wickedness,” “world odour.”⁵²

Aleshkovsky, by introducing a first-person narrator and stylising the narrative as oral storytelling — the speech of a simple man (called *skaz* in Russian literature) — conveys vernacular truths about life and the world, a folk vision of man. Such a strategy can be compared to carnivalization in literature. Bakhtin wrote about the carnival as “the world upside down,” in which people free from social norms, prohibitions, barriers and hierarchy demonstrate free, pure, distanceless relationships between a man and the world. The deep sense of the carnival lies in the playful (“laughing”) rejection by the people of all sanctioned official truths, and the whole authorized, fixed world order.⁵³

In the novel *Nikolai Nikolaevich*, the carnival laughter is ambivalent: it includes two poles of phenomena, the “top” is switched with “the bottom” and it abolishes hierarchical ideas about the world. Paintings associated with corporeality can be traced back to the folk culture of laughter, uninhibited by social, religious, or ideological precepts. Laughter has the power of purification here; it releases one from canons, dogmas and imperatives, it restores one to nature. Thanks to this, the novel moves beyond the aesthetic concepts of its time, and although it reaches back to original instincts and ways of perceiving the world, it points towards the future.

REFERENCES

- Aleshkovsky, Yuz. “Nikolay Nikolayevich.” *Sobraniye sochineniy v triekh tomakh*. Vol. 1. Moskva: Ripol klassik, 2001 [Алешковский, Юз. “Николай Николаевич.” *Собрание сочинений в трех томах*. Т. 1. Москва: Рипол классик, 2001].
- Aleshkovsky, Yuz. “Karusel.” *Sobraniye sochineniy v 5 tomakh*. Vol. 4. Moskva: AST–Astrel, 2008 [Алешковский, Юз. “Карусель.” *Собрание сочинений в 5 томах*. Т. 4. Москва: АСТ–Астрель, 2008].

⁵² В. Розанов, *Уединенное*, Русский путь, Москва 2002, p. 92.

⁵³ М. Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле*, p. 255–263.

- Aleshkovsky, Yuz. "‘Virtuozy-matershynniki’. Russkiye pisateli o russkom mate." 2016, <https://moiarussia.ru/virtuozy-matershinniki-russkie-pisateli-o-russkom-mate/>. Accessed 13 May 2019 [Алешковский, Юз. "Виртуозы-матершинники". Русские писатели о русском мате." 2016. <https://www.moiarussia.ru/virtuozy-matershinniki-russkie-pisateli-o-russkom-mate/>. Дата обращения: 13 мая 2019].
- Allemann, Beda. "O ironii jako o kategorii literackiej." Transl. Dramińska-Joczowa, Maria. *Ironia*. Ed. Głowiński, Michał. 17–41. Gdańsk: wydawnictwo słowo/obraz terytoria, 2002.
- Bakhtin, Mikhail. *Problemy tvorчества Dostoyevskogo*. Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 1972 [Бахтин, Михаил. *Проблемы творчества Достоевского*. Москва: Художественная литература, 1972].
- Bakhtin, Mikhail. *Voprosy literatury i estetiki*. Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 1975 [Бахтин, Михаил. *Вопросы литературы и эстетики*. Москва: Художественная литература, 1975].
- Bakhtin, Mikhail. *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekov'ia i Renessansa*. Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 1990 [Бахтин, Михаил. *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. Москва: Художественная литература, 1990].
- Balbus, Stanisław. "Intertekstualność a tradycja literacka." *Problemy teorii literatury*. Ed. Markiewicz, Henryk. 409–428. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998.
- Berdayev, Nikolay. *Metafizika pola i lubvi. Samopoznaniye*. Moskva: BMM, 2014 [Бердяев, Николай. *Метафизика поля и любви*. Москва: БММ, 2014].
- Berg, Mikhail. *Literaturokratiya: Problema prisvoeniya i pereraspredeleniya vlasti v literature*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2000 [Берг, Михаил. *Литературократия: Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе*. Москва: Новое литературное обозрение, 2000].
- Bitov, Andrey. *Novyy Gulliver*. N'yu-York: Ermitazh, 1997 [Битов, Андрей. *Новый Гулливер*. Нью-Йорк: Эрмитаж, 1997].
- Brodsky, Iosif. "On vyshel iz tyuremnogo vatnika." Aleshkovsky, Yuz. *Antologiya satiry i yumora Rossii XX veka*. Vol. 8. 7–13. Moskva: Eksmo, 2004 [Бродский, Иосиф. "Он вышел из тюремного ватника." Алешковский, Юз. *Антология сатиры и юмора России XX века*. Т. 8. 7–13. Москва: Эксмо, 2004].
- Chudakova, Marietta. "Mat v literature: pro et contra." *Literratura*, no. 114, 2018, www.literratura.org/non-fiction/428-mat-v-literature-pro-et-contra.html. Accessed 12 May 2019 [Чудакова, Мариэтта. "Мат в литературе: pro et contra." *Literratura*, no. 114, 2018, www.literratura.org/non-fiction/428-mat-v-literature-pro-et-contra.html. Дата обращения: 12 мая 2019].
- Clark, Katerina. *The Soviet Novel. History as Ritual*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2000.
- Dobrenko, Evgeniy. "Ampir vo vremya chumy, ili Lavka vnevremennosti (metafizicheskiye predposylki sotsrealizma)." *Obshchestvennyye nauki i sovremennost'*, no. 1, 1992: 161–172 [Добренко, Евгений. "Ампир во время чумы, или Лавка вневременности (метафизические предпосылки сotsrealizma)." *Общественные науки и современность*, no. 1, 1992: 161–172].

- ки соцреализма).” *Общественные науки и современность*, № 1, 1992: 161–172].
- Dulichenko, Aleksandr. “Yazyk i telo.” *Bolshoy slovar’ mata*. Vol. 1. Ed. Plutser-Sarno, Aleksey. 35–48. Sankt-Peterburg–Moskva: Limbus Press, 2005 [Дуличенко, Александр. “Язык и тело.” *Большой словарь мата*. Т. 1. Ed. Плутсер-Сарно, Алексей. 35–48. Санкт-Петербург–Москва: Лимбус Пресс, 2005].
- Etkind, Aleksandr. *Eros nevozmozhnogo. Istoriya psihoanaliza v Rossii*. Sankt-Peterburg: Meduza, 1993 [Эткинд, Александр. *Эрос невозможного. История психоанализа в России*. Санкт-Петербург: Медуза, 1993].
- Fast, Piotr. *Realizm socjalistyczny w literaturze rosyjskiej*. Kraków: Universitas, 2003.
- Freydenberg, Olga. “Proishozhdeniye parodii.” *Trudy po znakovym sistemam*, no. 6, 1973: 490–512 [Фрейденберг, Ольга. “Происхождение пародии.” *Труды по знаковым системам*, № 6, 1973: 490–512].
- Foucault, Michel. *The Courage of Truth*. London: Palgrave Macmillan, 2012.
- Genette, Gerard. “Palimpsesty.” Transl. Milecki, Aleksander. *Współczesna teoria badań literackich za granicą*. Vol. 4. Part 2. Ed. Markiewicz, Henryk. 316–366. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1992.
- Gled, Dzhon. *Besedy v izgnanii: Russkoye literaturnoye zarubezhiye*. Moskva: Knizhnaya palata, 1991 [Глэд, Джон. *Беседы в изгнании: Русское литературное зарубежье*. Москва: Книжная палата, 1991].
- Guseinov, Gassan. “Tochka zreniya. Rol mata v russkoy culture.” *PostNauka*, 7.05.2014, www.postnauka.ru/talks/25905. Accessed 10 May 2019. [Гусейнов, Гассан. “Точка зрения. Роль мата в русской культуре.” *ПостНаука*, 7.05.2014, www.postnauka.ru/talks/25905. Дата обращения: 10 мая 2019].
- Heizinga, Yohan. *Homo Ludens: Chelovek igrauyushchiy*. Moskva: Ayris press, 2003 [Хейзинга, Йохан. *Homo Ludens: Человек играющий*. Москва: Айрис пресс, 2003].
- “Kak menialos’ otnosheniye k seksu v Rossii za posledniye 100 let.” *Afisha — Daily*, 31.08.2017, www.daily.afisha.ru/pokolenie/6593-kak-menyalos-otnosheniye-k-seksu-v-rossii-za-poslednie-100-let/. Accessed 14 May 2019 [“Как менялось отношение к сексу в России за последние 100 лет.” *Афиша — Daily*, 31.08.2017, www.daily.afisha.ru/pokolenie/6593-kak-menyalos-otnosheniye-k-seksu-v-rossii-za-poslednie-100-let/. Дата обращения: 14 мая 2019].
- Karalis, Dmitriy. “Nemnogo mata v kholodnoy vode, ili ‘ostorozhno: nenormativnaya leksika!’” *Literaturnaya gazeta*, no. 30, 2002: 7 [Каралис, Дмитрий. “Немного мата в холодной воде, или ‘осторожно: ненормативная лексика!’” *Литературная газета*, № 30, 2002: 7].
- Kon, Igor. *Klubnichka na beriozke: Seksualnaya kultura v Rossii*. Moskva: Vremia, 2010 [Кон, Игорь. *Клубничка на березке: Сексуальная культура в России*. Москва: Время, 2010].
- Kon, Igor. *Muzhskoye telo*. Moskva: Slovo, 2003 [Кон, Игорь. *Мужское тело*. Москва: Слово, 2003].
- Leiderman, Naum, Lipovetsky, Mark. *Sovremennaya russkaya literatura: 1950–1990-e gody*. Vol. 2. Moskva: Akademia, 2003 [Лейдерман, Наум, Липовец-

- кий, Марк. *Современная русская литература: 1950–1990-е годы*. Т. 2. Москва: Академия, 2003].
- Lipovetski, Mark. “Triksster i zakrytoye obshchestvo.” *Novoye literaturnoye obozreniye*, no. 6 (100), 2009: 224–245 [Липовецкий, Марк. “Триксстер и закрытое общество.” *Новое литературное обозрение*, № 6 (100), 2009: 224–245].
- Mokienko, Valeriy, Nikitina, Tatiana. *Slovar’ russkoy brani*. Sankt-Peterburg: Norint, 2003 [Мокиенко, Валерий, Никитина, Татьяна. *Словарь русской брани*. Санкт-Петербург: Норинт, 2003].
- Nycz, R. *Tekstowy świat: Poststrukturalizm a wiedza o literaturze*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 1993.
- Pankova, Lyudmila. “Karnaval’naya funktsiya mata v khudozhestvennykh proizvedeniyakh.” *DOKSA. Sbornik naukovih prac z filosofii ta flologii*, no. 5, 2004: 349–355 [Панкова, Людмила. “Карнавальная функция мата в художественных произведениях.” *ДОКСА. Збірник наукових праць з філософії та філології*, № 5, 2004: 349–355].
- Plutser-Sarno, Aleksey. Ed. *Bolshoy slovar’ mata*. Vol. 1, Sankt-Peterburg–Moskva: Limbus Press, 2005 [Большой словарь мата. Т. 1. Ed. Плутсер-Сарно, Алексей. Санкт-Петербург–Москва: Лимбус Пресс, 2005].
- Rozanov, Vasilii. *Uyedinionnoye*. Moskva: Russkiy put’, 2002 [Розанов, Василий. *Уединенное*. Москва: Русский путь, 2002].
- Rudnev, Pavel. “Tochka zreniya. Rol mata v russkoy culture.” *PostNauka*, 7.05.2014, www.postnauka.ru/talks/25905. Accessed 12 May 2019 [Руднев, Павел. “Точка зрения. Роль мата в русской культуре.” *ПостНаука*, 7.05.2014, www.postnauka.ru/talks/25905/. Дата обращения: 12 мая 2019].
- Rudnev, Vadim. “I eto vse o nem’: ‘Khu!’: Fenomenologiya, antropologiya, metafizika, pragmasemantika.” *Bolshoy slovar’ mata*. Vol. 1. Ed. Plutser-Sarno, Aleksey. 16–34. Sankt-Peterburg–Moskva: Limbus Press, 2005 [Руднев, Вадим. “И это все о нем’: ‘Хуй’: Феноменология, антропология, метафизика, прагмасемантика.” *Большой словарь мата*. Т. 1. Ed. Плутсер-Сарно, Алексей. 16–34. Санкт-Петербург–Москва: Лимбус Пресс, 2005].
- Sadowski, Jakub. *Rewolucja i kontrrewolucja obycajów*. Łódź: Ibidem, 2005.
- Tyszkowska-Kasprzak, Elżbieta. “Parodiya na zhanr kak otritsaniye traditsii. ‘Nikolai Nikolaevich’ Yuza Aleshkovskogo kak parodiya na proizvodstvennyu poviest.” *Tradition and Contemporary Literature*. Vol. 1. Ed. Ratiani, Irma. 202–214. Tbilisi: Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, 2015 [Тышкова-Каспрзак, Эльзбиета. “Пародия на жанр как отрицание традиции. ‘Николай Николаевич’ Юза Алешковского как пародия на производственную повесть.” *Tradition and Contemporary Literature*. Vol. 1. Ed. Ratiani, Irma. 202–214. Tbilisi: Shota Rustaveli Institute of Georgian Literature, 2015].
- Yerofeyev, Viktor. *Muzhchiny. Tirany i pokabluchniki*. Moskva: Podkova, 1997 [Ерофеев, Виктор. *Мужчины. Тираны и подкаблучники*. Москва: Подкова, 1997].

Александр Борисович Бушев

Тверской государственный университет

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8730-0078>

АНАТОМИЯ ПРОТЕСТА: ФОЛЬКЛОР — САМИЗДАТ — БЛОГЕРСТВО

THE ANATOMY OF PROTEST: FOLKLORE — *SAMIZDAT* — BLOGGING

Studies of protest cannot but remain relevant and topical: the world is full of protesters and protests. The importance of studies of protests in 20th-century Russia is not only historical but also ethical. Protest in literature chiefly manifests itself in the creation of a work that is not censored. An ideal medium for this kind of literary activity is folklore, *samizdat* and, nowadays, blogging. In his article, Aleksandr Borisovich Bushev discusses contemporary forms of folklore and the contemporary reception of *samizdat* literature; he also offers reflections on these, with a special focus on education. Bushev refers to works by *samizdat* writers and pays special attention to the topic of self-censorship on the example of Soviet writers and their attempts to overcome it through “writing for the drawer” (in the hope for a posthumous publication). Bushev examines also the aesthetic form of artworks exposed to censorship and suppression. The majority of the forms of protest, and the accompanying responses of the authorities, are now of historical importance. Nowadays, literary protest manifests itself differently than in the past: today, the medium is the internet, and blogging is the source of alternative discourse, the discourse of counterculture, and minority discourse.

Keywords: folklore, *samizdat*, blogging, protests, uncensored literature

Александр Бушев *Анатомия протеста...*

ANATOMIA PROTESTU: FOLKLOR — SAMIZDAT — BLOGOWANIE

Badanie zjawiska protestów jest nadal aktualne, ponieważ świat jest wciąż pełen protestujących. Rozważania na temat protestów w XX-wiecznej Rosji mają już nie tylko znaczenie historyczne, ale i etyczne. Protest w literaturze wyraża się przede wszystkim poprzez stworzenie dzieła nieocenzurowanego. Ideальnym medium dla tego rodzaju działalności jest folklor, samizdat, a dzisiaj również i blogowanie. W artykule omówiono współczesne formy folkloru, współczesną recepcję literatury samizdatu i refleksję nad nim, zwłaszcza w obszarze edukacji. Autor odwołuje się do twórczości pisarzy samizdatu. W pracy podjęto również temat autocenzury w odniesieniu do pisarzy radzieckich i próby jej przezwyciężenia dzięki „pisanu do szuflady” (z nadzieją na pośmiertną publikację). Zwrócono także uwagę na estetyczne formy twórczości artystycznej — podlegającej cenzurze i zakazanej. Większość form protestu oraz reakcji na nie władzy ma obecnie znaczenie historyczne. Dzisiejszy protest przejawia się w literaturze w inny sposób niż kiedyś — środkiem wyrazu stał się internet, a źródłem dyskursu alternatywnego, kontrkultury i kultury mniejszości stało się blogowanie. Słowa klucze: folklor, samizdat, blogowanie, protest, literatura nieocenzurowana

Настоящая статья¹ посвящена протесту в русской словесности в XX веке и представляет собой попытку его концептуального осмысления. Формы протеста разнообразны. Они актуальны для социологии, теории образования и истории литературы, часть этих форм важна для понимания общественного дискурса сегодня. Автор предлагает понимание протеста в словесности как процесса создания неподцензурного произведения в системе «фольклор — самиздат — блогерство».

Материалом в работе является неподцензурная словесность XX века и историография самиздата. В работе применяются психобиографический, социологический метод качественного анализа, дискурс-анализ текстов, метод создания концепции².

¹ Статья является расширенным и дополненным вариантом текста ГУЛАГ — самиздат — диссидентство: осмысление в России и на Западе, опубликованного в журнале «Лингвисторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты» (№ 25–2, 2020).

² Концепции самиздата см., например, Ф. Буббайер, *Совесть, диссидентство и реформы в Советской России*, РОССПЭН, Москва 2010; Е. Михайлик, *Не отражается и не отбрасывает тени: «закрытое об-*

ФЕНОМЕН «ПРОТЕСТА»

Феномен протеста не может не привлекать внимание в силу всемирности и пассионарности. Обсуждая данную проблематику, следует помнить, что существуют социальный, культурный, политический протест. В протесте выделяются акторы, действия, пространство, причины. Некоторые авторы говорят о субъектах, материальных носителях, акциях, объектах, результатах протеста³. Протест представляет собой политическое поведение социального актора как не соответствующее ожиданиям. Протестовать приходится тем, чьи права и свободы не реализуются правовым и юридическим путем. Политический протест — это проявление негативного отношения к политической системе в целом, к отдельным ее элементам, нормам, ценностям. Основной теорией политического протеста является теория депривации. Играет роль уровень вовлеченности актора в политический процесс. Незначительный протест может проявляться критической оценкой в кулуарах, на кухне. Выделяют репертуар протеста — эмотивный, конативный (санкционированные и несанкционированные действия), когнитивный (вербальный). Показательно подразделение протеста на конвенциональные формы протеста (со своими характерными допустимыми формами поведения, например, критика) и неконвенциональные формы протеста. Любое сопротивление может быть ненасильственное, мирное или насильственное, вооруженное. Спектр политических действий протеста простирается от абсентеизма до терроризма. Понимание протестной деятельности актуально и для сегодняшней ситуации.

щество и лагерная литература» // «Новое литературное обозрение» 2009, № 6, с. 356–375; Н.В. Тищенко, Свобода и несвобода в пространстве литературных текстов: дискурс-анализ произведений, посвященных ГУЛАГу // «Философия и культура» 2013, № 4, с. 199–509.

³ А.Б. Бушев, *Протестный дискурс: оптика исследования* // «Вопросы теории и практики журналистики» 2015, т. 4, № 2, с. 170–182.

ФОЛЬКЛОР: НЕПОДЦЕНЗУРНОСТЬ

Показательно представление о том, что в устном рассказе, устном разговоре в очереди, анекдоте, слухе могут быть выражены протестные настроения. Это коррелирует с концепцией Михаила Бахтина о свободе и карнавальности народной смеховой культуры.

Наша концепция «фольклор — самиздат — блогерство» обсуждает тексты протеста. В условиях подцензурности народная культура, по Бахтину, остается свободной, приверженной карнавальной критике существующих конвенций. Кулуарный протест, разговоры остаются в культуре на протяжении всего времени. Достоинно внимания и неофициальное народное творчество: так называемый интеллигентский фольклор советского периода, феномен байки, политической частушки, анекдота, неофициальной песни. Феномен неподцензурной словесности, существующей, по многим причинам, рядом со словесностью, одобренной к распространению — продолжает привлекать внимание. Так, наряду с неподцензурной литературой лагерной темы, исследуются и произведения с коллективным автором (ставшие новым фольклором): *По тундре, по железной дороге...*, *Ванинский порт* и др. Известна книга *Песенный фольклор ГУЛАГа* Майкла и Лидии Джекобсонов⁴, представляющая фольклор каторги — политических и уголовных заключенных.

В обществе существует традиция устного рассказа⁵. Обращаются к устной истории представители разных гуманитарных специальностей — социологи, историки, филологи, психологи, журналисты.

Байки как концентрации смыслов и своеобразный жанр со своими законами интересуют исследователя. Вот, например, рассказывает Алексей Герман:

⁴ М. Джекобсон, Л. Джекобсон, *Песенный фольклор ГУЛАГа как исторический источник (1917–1939)*, Современный гуманитарный университет, Москва 1998.

⁵ А.Б. Бушев, *Техники интервьюирования для гуманитарного знания // «Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты» 2019, № 24, с. 98–101.*

Я все это проходил: нельзя здороваться с Зоценко. С детства. Я помню, как мы жгли чучело Зоценко на костре. Это же все вокруг меня варилось. Помню Шостаковича, опального, который приходил пить «Боржом» с папой. И как мы стояли в очереди за сыром «Рокфор», который «выбросили» в магазине в Комарово. За нами стоит мужик в кожаном пальто и говорит про сыр: «Как Шостакович — с гнильцой».

Хейфец жил в Комарово в нашей бане, потому что был проштрафившийся. И он с двумя лауреатскими значками выходил из нашей бани. Спрашивали: Кто это? — Дважды лауреат Сталинской премии! На него рассердился Сталин, потому что он снимал Советскую Мордовию и старался, как мог. За ними ездил грузовик с костюмами и галстуками, которые они надевали на всех трактористов. А промышленность он ездил снимать совершенно в другую республику, потому что в Мордовии не было выразительной промышленности. Но Сталин рассердился и сказал: Не такая Мордовия! И Хейфец улетел в нашу баню⁶.

О чем этот текст?! Несомненно, что на фоне определенного содержания в тексте существует смысл, заложенный автором и детектируемый читателем. И этот смысл не совпадает с содержанием, хотя и выстраивается на его основе. Различие смысла и содержания — центральная идея для теории рефлексии — прекрасно прослеживается при наблюдении за собственным пониманием этих и других баек.

САМИЗДАТ

Феномен самиздата, самсебяиздата возник как преодоление подцензурности, запрета. За последние годы издано несколько антологий самиздата, тамиздата и магнитиздата — общественного явления, объединившего несколько потоков неподцензурной художественной и политической мысли советского периода: это и произведения первой, второй и третьей волны русской эмиграции, интересные нашим соотечественникам, и произведения зарубежной литературы, и религиозная мысль, и политические, и правозащитные произведения,

⁶ *Пять женщин Алексея Германа. И все — «Ники»* // «Аргументы и факты», 26.04.2000, <https://aif.ru/archive/1638987> (13.03.2021).

и тексты экологической тематики, и борьба за «истинный марксизм», и социологическая мысль, и «хроника текущих событий», и произведения магнитиздата, и мемуары тех, кто прошел через карательную психиатрию, необоснованные репрессии, обвинения в диссидентстве и антисоветской агитации. Большинство этих произведений сегодня распространяется в нашем обществе свободно: былой самиздат, былой протест никому не страшен. Есть даже и такая мысль: эти антологии — лучший учебник литературы и истории указанного периода⁷.

Художественный и политический опыт самиздата становится предметом научных оценок⁸.

Вторая причина актуальности таких штудий — полное неведение среднего студента в отношении недавней истории. Современный студент с трудом не только называет эти, казалось бы, значимые имена, но и не может себе представить, какое место занимала неформальная (неподцензурная) художественная и политическая коммуникация в советском обществе и какое занимает в обществе сегодняшнем.

Сегодня пока даже среднее поколение исследователей имеет опыт общения с осколками диссидентства и самиздата. Без труда вспоминаю недавние, как кажется, публичные встречи

⁷ М.Ш. Барбакадзе и др. (ред.), *Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР, 1950–1980-е гг.* В 3 томах, Международный институт гуманитарно-политических исследований, Москва 2005; А.И. Стрелянный, Г.В. Сапгир, В.С. Бахтин, Н.Г. Ордынский (сост.), *Самиздат века*, Полифакт, Минск 1997; Д.Я. Северюхин (ред.), *Самиздат Ленинграда, 1950-е–1980-е: литературная энциклопедия*, Новое литературное обозрение, Москва 2003.

⁸ А.В. Блюм, *Как это делалось в Ленинграде. Цензура в годы оттепели, застоя и перестройки. 1953–1991*, Академический проект, Санкт-Петербург 2005; Т.М. Горяева, *Политическая цензура в СССР 1917–1991*, РОССПЭН, Москва 2002; О.А. Русина, *Самиздат в СССР: тексты и судьбы*, УрФУ, Екатеринбург 2015; Е.Н. Савенко, *На пути к свободе слова*, ГПНТ, СО РАН, Новосибирск 2008; О.А. Сурикова, *Русский самиздат 1960–1980-х годов: Судьба поэзии модернистов и ее традиции. Московские творческие объединения и периодические издания*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, МГУ, Москва 2013.

с Александром Солженицыным, Петром Струве, Дмитрием Назаровым, Анатолием Кимом, Дмитрием Медведевым, о. Павлом Адельгеймом, впечатления от выступления деятелей диссидентства и карательной психиатрии по перестроечному телевидению, открытие и публикацию вала запрещенной литературы. Рядом работают люди, которые начинали изучать преданную забвению эмигрантскую литературу Серебряного века, Николая Гумилева, Леонида Бородина, лагерную литературу...

Миллионы людей прошли через ГУЛАГ. Страх — основное наследие этой системы⁹. С 1950-х годов существовал самиздат. В 60–80-х гг. в России было движение диссидентов. Именно в ходе обсуждения наследия сталинизма возникло диссидентство, из которого проистекают все современные идеологические течения, все современные партии. Не сидевший, но пострадавший и высланный из страны Александр Галич в своем песенном творчестве представил лагерную тематику, а в своей биографии — тематику диссидентства. Диссидентство — протест против политических преследований¹⁰. В самиздате — рефлексия сталинизма, тематика обретения прав человека.

ТРАДИЦИЯ САМИЗДАТА КАК НЕПОДЦЕНЗУРНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Мы являемся свидетелями публикации многих запрещенных материалов об эмиграции, которые прорывались к читателю в Советском Союзе. Одними из первых книг по теме явились изданный в 60-е годы роман репатрианта Натальи

⁹ В.А. Бачинин, *Социальная виктимология* // «Свободная мысль» 2011, № 12, с. 175–188.

¹⁰ В.К. Буковский, *И возвращается ветер*, Хроника, Нью-Йорк 1978; Г. Померанц (сост.), *Вегетарианская эпоха*, Пик, Москва 2003; С. Вессье, *За вашу и нашу свободу. Диссидентское движение в России*, Новое литературное обозрение, Москва 2015; Л.А. Королева, А.А. Королев, *Диссидентство в СССР. Историко-правовые аспекты (1950–1980 гг.)*. Учебное пособие, ИНФРА-М, Москва 2013.

Ильиной *Возвращение*, ее мемуары *Дороги и судьбы*, опубликованные в годы перестройки мемуары Александра Вертинского. В связи с этим вспоминается и вернувшаяся в перестройку на родину девяностолетняя Ирина Одоевцева, сказавшая о себе, что она вернулась глотнуть славы и умереть. Наверное, со временем будут собраны в отдельную книгу имена ученых, писателей, музыкантов, артистов — русских, обогативших Запад. Скажем, что список писателей эмиграции, которыми гордится Россия, хорошо знаком нам ныне: Аркадий Аверченко, Георгий Адамович, Юлий Айхенвальд, Марк Алданов, Александр Амфитеатров, Михаил Арцыбашев, Константин Бальмонт, Нина Берберова, Иван Бунин, Давид Бурлюк, Владимир Вейдле, Гайто Газданов, Зинаида Гиппиус, Валентин Горьанский, Роман Гуль, Дон-Аминадо, Борис Зайцев, Александр Куприн, Владимир Набоков, Дмитрий Мережковский, Алексей Ремизов, Борис Поплавский, Тэффи, Владислав Ходасевич, Саша Черный. А взять изданные на родине книги Бориса Зайцева, Марка Алданова, Михаила Осоргина, Владимира Набокова, Гайто Газданова, Георгия Иванова, Нины Берберовой. Столкновения с эмиграцией множественны: это и реабилитированная русская религиозная философия, и патронируемая Солженицыным библиотека воспоминаний представителей эмиграции, и приезд в Россию потомков тех, кто ушел из России и унес ее в своем сердце.

Венчает усилия по освоению наследия эмиграции созданная в Москве Библиотека-фонд «Русское зарубежье» (Дом русского зарубежья имени Александра Солженицына) на Таганке. Тема осмыслиется и в перестроечном кинематографе: можно вспомнить семью известных русских эмигрантов Кривошеиных, ставшую прообразом семьи в фильме *Восток — Запад*. Многочисленны материалы периодической печати о культурном обмене с эмиграцией. Возвратились на родину книги Виктора Некрасова, Андрея Синявского, Льва Копелева, Александра Галича, Владимира Максимова, Василия Аксенова, Георгия Владимова. Русская диаспора — Россия в рассеянии — продолжает влиять на метрополию. В историографиче-

ском аспекте интересны книги Евгения Чельшева, Вячеслава Костикова¹¹. Но, как бы трагичны, интересны и поучительны ни были бы отдельные факты, они — вещи частные. А книга Михаила Назарова ставит своей задачей анализ миссии русской эмиграции¹².

Эта тематика продолжает привлекать интерес. Так, несколько лет назад прошел круглый стол кафедры журналистики Тверского госуниверситета *Неподцензурная литература: фольклор — самиздат — блоггерство*. В 2020 году к теме обращается мемориальный комплекс «Медное» (Тверская область). Четвертому периоду эмигрантов были посвящены в последнее время несколько конференций в Сочинском госуниверситете. Феномен эмиграции обсуждался на международной конференции в Курском госуниверситете. Библиотека Дома русского зарубежья проводит много историографических мероприятий.

Писатели — жертвы необоснованных политических репрессий — представляют собой разнородную группу. Николай Гумилев — жертва репрессивного режима, но не лагерный поэт. Жертв репрессий Осипа Мандельштама, Михаила Кольцова, Бориса Пильняка, Исаака Бабеля навряд ли можно назвать лагерными литераторами. Также неверно это было бы по отношению к литераторам, состоявшимся в 20–30-е годы и оказавшимся в лагерях, сгинувшим в них и выжившим (Даниил Хармс, Николай Заболоцкий, Николай Олейников, Александр Введенский, Иван Пулюкин, Павел Васильев, Павел Флоренский, Борис Корнилов, Петр Орешин, Бенедикт Лившиц, Василий Князев, Александр Чайанов, Сергей Клычков, Владимир Кириллов, Владимир Зазубрин, Артем Веселый, Дмитрий Святополк-Мирский, Николай Устрялов, Бруно Ясенский, Анна Баркова, Иван Солоневич, Григорий Гуковский, Иса-

¹¹ Е.П. Чельшев, *Российская эмиграция: 1920–1930-е годы. История и современность*, Граф-Пресс, Москва 2002; В.В. Костиков, *Не будем проклипать изгнанье... (Пути и судьбы русской эмиграции)*, Международные отношения, Москва 1994.

¹² М.В. Назаров, *Миссия русской эмиграции*, Родник, Москва 1994.

ак Нусинов, Тициан Табидзе, Даниил Андреев, Елена Тагер, Наталья Ануфриева, Александр Солодовников, Сергей Бондарин, Иван Катаев и др.). Серия книг «Сталин и писатели» Бенедикта Сарнова и особенно книги о репрессированных писателях Виталия Шенталинского показывают это время¹³. Шенталинский исследовал материал по открывшимся тогда архивам. Все это хорошо изучено, описано, издано. Предметов для исследования и «популяризации» (лучше говорить о памяти) в творчестве 20–50-х годов мало. Значима в связи с практиками памяти работа общества «Мемориал»¹⁴. Тем более что сегодня невозможно получить личные, семейные воспоминания — опыт жертв и их родственников уже отдален от нас в истории¹⁵.

Изучается творчество литераторов-мемуаристов — Тамара Петкевич, Олег Волков, Ольга Адамова-Слиозберг, Александр Солженицын, Варлам Шаламов, Семен Виленский, Евгения Гинзбург, Ефросинья Керсновская, Татьяна Лещенко-Сухомлина, Татьяна Окуневская, Лев Разгон, Анатолий Жигулин, Александр Перепеченых, Януш Бардах, Асир Сандлер и Мирон Этлис, Иван Павлов, Ольга Носова, Нина Луговская, авторы книг *Доднесь тяготеет*, изданных «Мемориалом». Исследуется творчество бежавших узников лагерей таких, как: Георгий Бессонов *Двадцать шесть тюрем и побег с Соловков*; Татьяна Чернавина *Бежавшие от ГПУ*, Иван Солоневич *Россия в концлагере*, Иван Зайцев *Соловки*, Михаил Никонов-Сморозин *Красная каторга* и др. Другая группа — поэты, которые начали творить в лагере: Геннадий Черепов, Вольт Митрейкин, Леонид Ситко, Яков Хромченко, Геннадий Темин, Микола Руденко.

Показательным краеведческим материалом для нас является творчество поэта Валентина З/К. Это фигура, связывающая

¹³ В.А. Шенталинский, *Рабы свободы. В литературных архивах КГБ*, Парус, Москва 1995.

¹⁴ Ю.Ю. Крохин, *Души высокая свобода. Вадим Делоне*, Аграф, Москва 2001.

¹⁵ Сайт Сахаровского центра: <https://library.sakharov-center.ru/vse-fondy/knigi/493/showType.html>; сайт Музея истории ГУЛАГа: <https://gmig.ru/> (8.03.2021).

жертв необоснованных репрессий сталинизма и политических заключенных периода диссидентства. 1927 года рождения, родом из Лихославля. В 1945 году — студент Института стали и сплавов. Много лет находился в лагерях (1947–1956, 1958–1968, 1970, 1972–1977, 1977–1982) и так до самой смерти. Валентин Зэка подвергался принудительному лечению в спецбольницах психиатрического профиля. Первый срок получил за стихи и за отказ от участия в выборах. В архивах Воркутлага обнаружены стихи. Андрей Синявский, знакомый с ним по мордовским лагерям, говорил о поэте так: «Я не знаю другого такого последовательного антисоветчика»¹⁶. Энтузиастами восстановления имени явились новошахтинцы, А.Я. Истомина, Леонид Бородин, Владимир Осипов, Петр Вайль. Стихи Валентина Зэка проникли в лагерный фольклор. В них — гражданская смелость, метафорика и романтика, ужасы лагерной жизни. Есть и лирика. Есть его сборник *Тени на закате* — довольно объемный том, представляющий стихи, поэмы, материалы биографии, воспоминания, два письма незнакомому адресату. Существует первая книга *Глоток озона*. В стихах и материалах книги биографические реалии — из карел, отец-агроном, мать-буфетчица, повесился отец, парализованная мать, брат-певец. В стихах тверские реалии: Волжский мост, Дорошиха, горбольница № 2, Серебряковская Пристань, тюрьма. Стихи изданы в Израиле, в американских журналах, в журналах «Москва», «НЛО», «Литературная Россия», «Книжное обозрение» и др. На творчество Валентина З/К можно посмотреть не только через призму его художественной ценности, но и свидетельства человеческой стойкости.

Фигуры послесталинского времени (60–80-е годы), связанные с диссидентским движением и неподцензурной литературой: Лариса Богораз, Анатолий Марченко, Петр Григоренко, Андрей Сахаров, Владимир Буковский, Наталья Горбаневская, Ирина Ратушинская, поэты СМОГа, Андрей Синявский, Юлий Даниэль, Вадим Делоне, Александр Есенин-Вольпин,

¹⁶ Т. Сазонов, *Мученик поэзии*, <https://www.krestianin.ru/articles/58818-muchenik-poezii> (12.03.2021).

Юрий Галансков, Александр Гинзбург, Людмила Алексеева, Наум Коржавин, Лев Копелев, Виктор Некрасов, Владимир Максимов, Леонид Бородин, Борис Вайль, Борис Гройс, Аркадий Белинков, Анатолий Кузнецов, Михаил Мейлах и др. Есть мемуары Александра Подрабиника¹⁷, книга Глеба Морева *Диссиденты*¹⁸, книга устных рассказов диссидентов, книги представителей художественного андеграунда. Надежда Мандельштам написала о людях то, что они хотели бы о себе забыть. Диссидентство — это явление, в котором участников было порядка тысячи человек. Общая аудитория — около 20 000 человек. Очень разные крылья — и классические либералы, и борцы за истинный марксизм, и за социализм с человеческим лицом, и христианская ветвь. Рефлексия самиздата огромна. Кроме упомянутых антологий, есть книги — свидетельства художественных диссидентов («вторая культура», художественный самиздат). Известны монографии Владимира Козлова, Николая Митрохина, Александра Даниэля. Характерно название книги Григория Свирского: *На Лобном месте. Литература нравственного сопротивления*. Самиздат исследуется Дмитрием Северюхиным, Вячеславом Долининым, Татьяной Никольской.

Диссидентство — явление столичное. Провинция трудилась. Имущественный, культурный, образовательный статус русской провинции не позволял ей участвовать в диссидентстве. Все же есть фигуры, связанные с Тверью (101 километр). Вячеслав Бахмин родом из Твери, после освобождения в 1984 году работал программистом, осужден за злостное хулиганство. Сергей Ковалев после освобождения работал электриком в местном драмтеатре. Тамара Целикова, Елена Санникова учились на первых двух курсах филфака ТвГУ. Владимир Осипов после освобождения жил в Твери. Он пишет о тверском литераторе Петре Дудочкине, участвовавшем в издании журнала. Борис Хазанов после освобождения закончил ТГМУ,

¹⁷ А. Подрабинек, *Диссиденты. Между тюрьмой и свободой*, АСТ, Москва 2015.

¹⁸ Г. Морев, *Диссиденты*, АСТ, Москва 2017.

работал врачом. Вера Лашкова работала шофером в Дмитровке Калининской области, жила в Калининне. В Нелидове Тверской области поселился художник-нонконформист Лев Снегирев. Диссидентство представляется логическим завершением самиздата, а самиздат — рефлексией сталинизма в советском обществе.

Диссидентство — явление 60–80-х годов. Налицо проблема определения исторических рамок движения, роли движения. Учитывать надо то, как изменилась жизнь на протяжении одного поколения. Реалии сегодняшней жизни — свободная публикация религиозных взглядов, частная собственность, отсутствие господствующей идеологии, права человека, многопартийность, возможности потребления глобальных масс-медиа.

ВНУТРЕННИЙ ПРОТЕСТ: САМОЦЕНзуРА

Протест может проявляться в создании произведений «в стол». Продемонстрируем, как поле отрицательных оценок подводит сатирическую типизацию на материалах *Дневника Юрия Нагибина*¹⁹. Дневник был опубликован посмертно, как только это стало возможным, и вызвал бурю негативных эмоций. Он прекрасно показал ханжество и двоемыслие эпохи, изобилуя прямыми и косвенными оценками деятелей литературной среды в брежневское время:

Наслаждаясь собственной тупостью, лицемерие, снобизм, очковитирательство, показуха, формализм, безразличие к сути работы, умение лить помои, вязкость в мышлении, ошалевшая от вседозволенности, уникам тупости и самоуверенности, копеечного вероломства, ледяного охамления, темная убежденность в кромешных истинах, душевная стиснутость и непроветриваемость, как мощна и всепобедительная мещанская злоба, охраняющая бдительно свои владения... Ленивая, равнодушная ко всему на свете, вздорная... Талдыч без конца одно и то же, рассудку вопреки и правде наперекор. И народ, ослабленный страхом, с бациллой рабства в крови, примет эту ложь за истину, большей частью — искрен-

¹⁹ Ю.М. Нагибин, *Дневник*, Книжный сад, Москва 1996.

не... невежественные, неодаренные и малоумные люди... мошеннические проделки... фокусы... несправедливость всех видов... в здоровую основу всего этого поверить было трудно... хамство, ненависть, злоба обрушились на меня со всех сторон... вранье невалифицированное, не убедительное, когда человек не работает над своей ложью, а ляпает первое, что приходит в его рассеянную башку... готовность к безудержному, беспардонному вранью... умеющая только разводить трехкопеечную демагогию... ложь и смрад в конец распоясавшейся злобности... страшная мешанка шекспировского масштаба... сплав омерзительного: душнейшего мещанства, лицемерия, ханжества, ненависти и презрения к подчиненным, раболепства перед властью и силу имущими, непросвещенностью, трусостью, страстью к доносам, хамством и злобой. Несмотря на обилие составляющих, это монолит, образец прочности и цельности²⁰.

ПРОТЕСТ В ПЛАСТИЧЕСКОМ ИСКУССТВЕ: ДРУГОЕ ИСКУССТВО

Сатирическая типизация советского социума проявилась в пластических искусствах прежде всего в традиции соц-арта. Необходимо выделить внимание к соц-арту (проекты «Соц-арт», «Сообщники», «Русский поп-арт») — в движении от Виталия Комара и Александра Меламида до Александра Виноградова и Владимира Дубосарского. Показателен интерес к гибриднему креолизированному тексту художественного произведения (Эрик Булатов со стихами Всеволода Некрасова), исследованию социальной ментальности (Илья Кабаков). Другим направлением, вызывающим рефлексия, является московская абстракция и ее динамика. Одиноким и жалким абстракционист с горячечными видениями и непомерными социальными амбициями путешествует по альбомам Кабакова, часто мелькает в творчестве Комара и Меламида, Герловиных — Сокова, а затем переходит в работы Альберта, «мухоморов» и «медгерменевтов».

Новые имена творцов искусства последней четверти XX века присутствуют в прекрасной книге Ильи Кабако-

²⁰ А.Б. Бушев, *Жанры и языковые механизмы комического* // «Studia Culturae» 2011, № 12, с. 220–221.

ва²¹, в книге Нины Молевой об Элии Белютине, в авторефлексии художников. Показательно внимание и изучение метапоэтики — представлений художников о творчестве самих художественных манифестов. Осмысляется то, что вошло в русское искусство в конце XX и в первое десятилетие XXI века, то, что появилось в галереях (Эрик Булатов, Олег Кулик, Илья Кабаков, Сергей Бугаев-Африка, Ирина Нахова, Александр Виноградов и Владимир Дубосарский, Дмитрий Врубель и Виктория Тимофеева, Айдан Салахова). Осмысляется и то, что уже стало историей (Дмитрий Краснопевцев, Оскар Рабин, Тимур Новиков, Анатолий Зверев). Значимы в понимании творчества художественного авангарда 60-х годов воспоминания Галины Маневич — *Цвет прошедшего времени* и *Опыт благодарения*²². Автор — жена известного художника Эдуарда Штейнберга, киновед. В фокусе автора — странный художественный феномен — неофициальное советское искусство, осмысленный нами лишь в XXI веке: творческое объединение «Лианозово», в которое входили, среди других, Оскар Рабин, Евгений Кропивницкий, Владимир Немухин, Лидия Мастеркова. Зверев, удостоившийся персональных выставок. Круг Юло Соостера, Илья Кабаков, Владимир Янкилевский. Манеж 1962 года. Михаил Шварцман, Владимир Яковлев, Лев Нусберг. Легендарные одиночки — Эрик Булатов, Дмитрий Краснопевцев, Олег Целков. Сегодня они — в музее личных коллекций, в музее современного искусства, в ГЦСИ, в самых лучших галереях, в Гараже, в Третьяковке, по всему миру. Трагическое Беляево 1974 года. Измайлово. ВДНХ. Малая Грузинская. Подполье. Жрецы подполья. Оскар Рабин, Александр Глезер, Михаил Шемякин, Лев Нусберг, Михаил Гробман, Эрнст Неизвестный, Василий Ситников, Виталий Комар, Александр Меламид, Олег Целков и т. д. подались за кордон.

²¹ И. Кабаков, *60–70-е... Записки о неофициальной жизни в Москве*, Новое литературное обозрение, Москва 2008.

²² Г.И. Маневич, *Опыт благодарения: Воспоминания*, Аграф, Москва 2009; *е е же, Цвет прошедшего времени*, Аграф, Москва 2010.

Показательно, что в авангарде второй половины XX века вновь происходит обращение к русскому авангарду 20-х годов. Рассматривая позднесоветское искусство России, мы можем выделить творчество официального и неофициального советского искусства. Но процесс был сложнее. Левый МОСХ, горком графиков, выставки на Малой Грузинской, параллельное советское искусство. Неофициальное искусство представлено именами Ильи Кабакова, Олега Васильева, Эрика Булатова, Оскара Рабина, Владимира Немухина, Эдуарда Штейнберга, Юрия Купера, Эдуарда Дробицкого, Константина Худякова. Рядом вполне официальные новаторы Наталья Нестерова, Татьяна Назаренко, Ольга Булгакова, Александр Ситников, Андрей Волков, Елена Романова, Олег Филатчев, фотореалист Семен Файбисович. В неофициальном искусстве шестидесятники — это Лианозовская школа, Анатолий Зверев, Александр Харитонов, Василий Ситников, Владимир Яковлев, Михаил Шварцман, Владимир Вейсберг, Дмитрий Краснопевцев, Олег Васильев, Олег Целков. Критиковались, но не были неофициальными представители сурового стиля — Вейсберг, Никонов, Иванов, Мордовин, Филатчев, Романова, Симаков. Из представителей Малой Грузинской известны Константин Худяков, Вячеслав Калинин, Сергей Симаков, Сергей Шаров. Их творчество заставляет представить знаменитые выставки в подвале кооперативного дома на Малой Грузинской, 28. Люди стояли в очереди по шесть часов, удивляя своим упорством КГБ. Анатолий Зверев, Сергей Шаров, Сергей Симаков, Анатолий Лепин, Ната Конышева, Василий Шевченко — один из ликов андеграунда в эпоху повального соцреализма. Сегодня в экспонирующейся коллекции Симакова — и неэкспонировавшийся сорок лет назад липецкий авангардист Василий Шевченко, и тверской художник Владимир Маслов. Открытие галереи авангарда в Угличе при содействии журнала «Угличе Поле» из собрания игумена Рафаила (Симакова) сопровождалось публикацией альбома²³. Значим рассказ, как заново открывали

²³ И. Смолин (ред.), *Авангард с Малой Грузинской. Из коллекции игумена Рафаила*, Зебра Е, Москва 2018.

русский авангард, подчас через западных посредников, как обращались к наследию иконы, книжной миниатюры. Искусство шестидесятников неоднородно. К художникам третьего пути в официальном искусстве обычно относят представителей левого МОСХа — Татьяну Назаренко, Наталью Нестерову, Алексея Ситникова, Ольгу Булгакову, Олега Филатчева, Елену Романову, Татьяну Насипову, Ирину Старженецкую, Николая Смирнова. Лидеры изобразительной метафизики 60-х — Юрий Соболев и Юло Соостер. Поначалу прославились книжной графикой художники Сретенского бульвара — Илья Кабаков, Эрик Булатов, Виктор Пивоваров, Эрнст Неизвестный, Владимир Янкилевский, Анатолий Брусиловский, Юло Соостер.

Последние годы проходит много выставок шестидесятников. Значимым моментом авангардности был отказ от соцреализма, от фигуративности, концептуализм. Имена художников неофициального искусства и новаторов — Алексей Тяпушкин, Евгений Рухин, Михаил Гробман, Дмитрий Плавинский, Владимир Янкилевский, Лидия Мастеркова, Владимир Немухин, Александр Харитонов, Борис Свешников, Евгений Михнов-Войтенко. Владимир Овчинников, Вагрич Бахчанян, Петр Беленок, Виктор Пивоваров, Леонид Соков, Иван Чуйков, Лев Нусберг, Леонид Пинчевский, Владимир Яковлев, Олег Целков, Владимир Котляров, Михаил Рогинский, Анатолий Путилин, Валентин Воробьев, Валентин Самарин, Олег Соханевич, Эдуард Зеленин, Владимир Бугрин, Андрей Абрамов, Игорь Макаревич, Александр Косолапов, Виталий Комар и Александр Меламид, Игорь Захаров-Росс, Борис Штейнберг, Владимир Брайнин, Дмитрий Аникеев, Максим Кантор, Ирина Старженецкая, Леонид Баранов, Борис Пророков, Илларион Голицын. Так, выставка одного из лидеров искусств шестидесятников Дмитрия Плавинского в Твери демонстрировала авангардность целой художественной династии.

ПРОТЕСТ В ПУБЛИЦИСТИКЕ

Александр Солженицын предстает перед нами по прошествии времени в разных ипостасях — как историческая фигура (писатель, «который первый и прямо под пастью все это громко вызвездит режиму в лоб»²⁴), как прозаик, мемуарист, поэт, драматург, историк (здесь и знаменитая библиотека воспоминаний эмигрантов, и историческая публицистика, и *Красное колесо*, но, по-моему, яснее всей этой книги с претензиями на Джона Дос Пассоса строки Бориса Пастернака: «Ты из сумерек, социалистка»), политический теоретик, диссидент (инакомыслящий, хотя сам себя таковым не считал), персонаж литературной жизни, литературный критик, публицист, новатор языка. Главной заслугой Солженицына представляется по прошествии времени разоблачение сталинизма. Его произведения стоят в ряду с такими авторами, как Варлам Шаламов, Анна Ахматова. На эту тему существует много книг (Слиозберг, Петкевич, Гинзбург, Волков, Григоренко). Кто-то из категории оппонентов Солженицына сказал: «Меня не убеждает». На это писатель хорошо заметил: «А весь мир убедили»²⁵.

Автор снискал разные оценки. Известны отрицательные оценки Владимира Войновича, Владимира Бушина, Варлама Шаламова, Андрея Синявского, восторженная оценка Петра Струве. На наш взгляд, надо оценивать не личность, а тексты. Личность совершала ошибки, давала ошибочные оценки (ошибками в случае Солженицына можно считать позицию по Чечне, Курилам, Власову, оценку кровопролитной войны, переоценку Александра Колчака и Петра Столыпина, портреты которых висели на стене его дома). Показательна критика

²⁴ Цит. по: В. Войнович, *Портрет на фоне мифа*, https://imwerden.de/pdf/vojnovich_portret_na_fone_mifa.pdf (14.03.2021).

²⁵ А.Б. Бушев, *Публицистика Солженицына: сбывшиеся пророчества* // Л. Трубина (ред.), *«Жить не по лжи»: нравственные императивы А.И. Солженицына в современной России и мире. Сборник статей по итогам научно-практической конференции*, Московский педагогический государственный университет, Москва 2019, с. 33–39.

справа и слева, и представителями эмиграции, и представителями демократического движения, и коммунистами (многие из этих ярлыков известны: фальсификатор, реакционный утопист, гомерические интеллектуальные претензии, морализм, выросший на базе нигилизма, неутолимая страсть к политическому пророчеству с инфантилизмом, потеря художественного вкуса).

При прочтении публицистики Солженицына (три тома публицистики), полной оценок, ошибок, парадоксальных, неортодоксальных или, наоборот, стандартных взглядов (она представлена и в т. н. имковских изданиях, и на прекрасном сайте Фонда Солженицына²⁶, и в собрании сочинений — по периодам в Советском Союзе, на Западе, в России), у нас, как правило, срабатывает стереотип: настоящий писатель есть публицист. Но малозначима публицистика Георгия Маркова, Михаила Алексева, Сергея Залыгина, Анатолия Иванова, Семена Бабаевского, Михаила Шолохова. Дело не в идеологии. Отсутствует публицистика у Бориса Пастернака, Владимира Набокова, Анны Ахматовой, Виктора Пелевина. Она может быть заменена художественной эссеистикой. Но у Солженицына есть обширная политическая публицистика, он с юношеских лет интересовался миром политического.

Начнем с самого начала хронологически. В письме к четвертому съезду Союза советских писателей Солженицын обращается по поводу цензуры. Он поднимает вопрос о запрещенных писателях. Иван Бунин, Михаил Булгаков, Андрей Платонов, Осип Мандельштам, Максимилиан Волошин, Николай Гумилев, Николай Клюев, Евгений Замятин, Алексей Ремизов, Анна Ахматова, Сергей Есенин, Борис Пильняк, Федор Достоевский — возвращены читателю. Собственные произведения Солженицына — свободно циркулируют. Михаил Булгаков, Анна Ахматова, Марина Цветаева, Борис Пастернак, Михаил Зощенко, Андрей Платонов, Александр Грин, Василий Гроссман, Борис Васильев, Осип Мандельштам, Артем Веселый, Борис Пильняк, Исаак Бабель, Тициан Табидзе, Нико-

²⁶ Сайт Фонда Солженицына: <http://www.solzhenitsyn.ru/fond/> (12.03.2021).

лай Заболоцкий сегодня в защите не нуждаются, пережили триумфальное возвращение, вал журнальных публикаций. Далее отметим поминальное слово о Александре Твардовском, известную книгу *Бодался теленок с дубом*. Несмотря на желание видеть какие-то нюансы взаимоотношений и трений с «Новым миром», книга выглядит по прошествии времени очень корректно. В ней много: клятва воздержания от правды, называемая соцреализмом, потаенность живой неподцензурной литературы, история отечественной публицистики 60-х годов как история прихода собственных произведений к читателю (жанр называется Солженицыным «вторичная литература»). Очень любопытна и относящаяся ко «вторичной литературе» книга *Угодило зернышко промеж двух жерновов*, показывающая причины, по которым Солженицына приняла первая эмиграция, но не приняла третья. Проекты общественных преобразований Солженицына особенно четко прорисованы в трех публикациях: *Письмо вождем Советского Союза, Как нам обустроить Россию*, «Русский вопрос» к концу XX века.

ТРАДИЦИЯ ЭМИГРАЦИИ

Сатирическая традиция третьей и четвертой эмиграции тоже уходит в историю. Эмигранты этих волн — люди очень различные. В рамках краеведческих штудий автор настоящей публикации запросил Интернет о Борисе Хазанове и без труда вышел на его персональный сайт²⁷, где есть романы, рассказы и повести, эссе, литературно-критические статьи, переписка автора. Родился в 1928 году в Ленинграде. Кажется, был период жизни семьи на окраинах Империи. Мать-врач, запойное чтение. Затем перед моим взором предстала довоенная Москва, самый ее центр. Увлеченность романтиками, дядя-переводчик. После войны — поступление на классическое отделе-

²⁷ Персональный сайт Бориса Хазанова: <http://www.boris-chasanow.imwerden.de> (13.03.2021).

ние Московского университета, латынь и греческий. В 1949 году — арест тогда уже студента пятого курса по обвинению в антисоветской агитации. Стоит вчитаться в эти поразительные строки о книге в тюрьме, показывающие ценность феномена литературы в заключении:

Тишина, цоканье сапог. Шествие с надзирателем по галерее вдоль огражденного сеткой лестничного пролета, гуськом, впереди дежурный по камере торжественно несет парашу. Никакой связи с внешним миром, ни радио, ни газет; самое существование застенка окутано тайной. Но зато тюрьма располагала превосходной библиотекой. Непостижимым образом в абсурдном мире следователей, ночных допросов, карцеров, фантастических «дел» и заочных судилищ сохранились реликты старомодной добросовестности. Раз в две недели в камеру входил библиотекарь. Арестанты могли заказывать книги по своему выбору. Из обширного ассортимента наказаний, какие могло предложить своим обитателям это учреждение, худшим было лишение права пользоваться библиотекой. К счастью, следователи прибегали к нему нечасто. Возможно, они не могли оценить его действенность, так как сами книг не читали. Нетрудно предположить, что в эпоху расцвета тайной полиции, в те послевоенные годы, когда страна испытывала особенно острую нехватку тюремной площади, когда спецкорпус, воздвигнутый еще при наркоме Ежове, был битком набит студентами, врачами, профессорами, евреями и тому подобной публикой, библиотека не могла пожаловаться на недостаток читателей. Бывало так, что заказанного автора не оказывалось на месте. Библиотекарь приносил что-нибудь выбранное наугад им самим. Это могли быть совершенно необыкновенные сочинения, диковинные раритеты, о которых никто никогда не слышал. Попадались даже, о ужас, произведения врагов народа. Имена, выскобленные из учебников литературы, писатели, одного упоминания о которых было достаточно, чтобы загреметь туда, где обретались мы, и — получить возможность их прочесть. Тюремная библиотека пополнялась за счет литературы, изъятой при обысках и конфискованной у владельцев. Книги отправлялись в узилище следом за теми, кто их написал. Что еще нужно написать бывшим лагерникам (политическим), чтобы навсегда отбить охоту к коммунистическим экспериментам?²⁸

На 1955 год пришлось возвращение из лагеря, хотя тогда казалось, что это временная передышка. И вот Хазанов реша-

²⁸ Б. Хазанов, *Буквы* // «Октябрь» 2001, № 4, <https://magazines.gorky.media/october/2001/4/bukvy.html> (10.02.2021).

ет получить профессию врача. Руководствуется, в том числе, и тем, что врачу на зоне легче выжить. В 1961 году он заканчивает медицинский институт в Калининe. Начинается болгарская жизнь — и появляется возможность написать и сказать о пережитом:

Я никогда не забывал и не забуду до конца жизни, что я бывший заключенный. Это все равно, что бывший люмпен или граф. Чувство это не покидает меня и сегодня, когда я сижу в моей комнате в Мюнхене, в белый февральский день, и пишу эту литературную автобиографию. Можно быть кем угодно: служить в банке, сочинять романы или развозить по домам глаженое белье — и при этом ни на минуту не забывать, что ты граф. Лагерь есть принадлежность к особому сословию. Лагерь есть особого рода расовая принадлежность. Или профессия, которую можно слегка подзабыть. Но разучиться ей нельзя, она остается с тобой навсегда. Лагерь был нашим истинным отечеством, вся же прочая жизнь представлялась поездкой в теплые края, отпуском, затянувшимся оттого, что всемогущие учреждения перегружены делами и до тебя просто еще не дошли руки²⁹.

Эта цитата показательна в демонстрации того, насколько лагерный опыт не отпускает человека.

Литература вновь появляется в жизни Геннадия Файбусовича (Бориса Хазанова). А затем была новая жизнь: занятия литературой после пятнадцатилетней врачебной практики, работа в журнале «Химия и жизнь». И возможность писать. В эти же годы писатель знакомится с интеллектуальной, думающей Россией: Бенедикт Сарнов, Григорий Померанц, отец Сергей Желудков — история отечественной общественной мысли. Он вспоминал, что несколько новых знакомств — с Евгением Барабановым, с Сергеем Желудковым, с Юлием Шрейдером, Григорием Померанцем и профессором Василием Налимовым — приобщили его к другой части полуподпольного диссидентского мира, не ориентированной на отъезд из страны и проявлявшей большой интерес к религиозности,

²⁹Э. Финкельштейн, *Только пепел знает. Интервью, эссе, очерки*, Im Werden Verlag, Мюнхен 2014, с. 14, https://imwerden.de/pdf/finkelstein_tolko_pepel_znaet_2014.pdf (27.02.2021).

христианству, отчасти христианской гностике. Позади — защита кандидатской диссертации, авторство двух книжек научно-популярной прозы, перевод писем Готфрида Лейбница, впереди, уже совсем скоро — угроза второго ареста и отъезд в Мюнхен. Об этом писатель скажет: «Моя жизнь была перерублена трижды: первый раз, когда началась война, второй, когда я был арестован, и третий раз, когда пришлось эмигрировать. Как бы то ни было, началась моя вторая литературная жизнь — в Западной Европе»³⁰.

Сегодня иногда в полемическом задоре какой-нибудь собеседник нет-нет, да и спрашивает постаревшего писателя, почему он не едет в сегодняшнюю Россию:

Вероятно, я мог бы привести дюжину доводов. Нужны ли они? Ведь все так просто. Мне там негде и не на что жить. Согласившись выпустить нас на волю, государство ограбило нас дочиста. Все, что я сделал, все следы моего пребывания в России выскоблены. Я лишен пенсии, хоть и работал в Советском Союзе всю жизнь. Лора лежит в Мюнхене на Восточном кладбище. Куда я от нее поеду? Меня в Москве может остановить на улице любой милиционер. Мое пухлое дело хранится в архивах тайной полиции, дожидаясь своего часа. Вы скажете: времена изменились³¹.

Дальнейшее развитие художественной литературы связано в представлении Хазанова с массовым обществом:

Как ни удивительно, до сих пор находятся охотники сочинять романы и слагать стихи. Что бы ни случилось, художественная литература не умирает. Многие убеждены, что будущее за интернетом. Перечисляются неоспоримые преимущества электроники — это прежде всего небывалая оперативность и безграничный демократизм. Могущество новых средств массовой информации — одновременно и следствие, и условие становления нового, никогда прежде не существовавшего общества. Массовое общество сложилось в передовых странах во второй половине прошлого

³⁰ Б. Хазанов, *Литературный музей. Из дневника писателя* // «Октябрь» 2004, № 10, <https://magazines.gorky.media/october/2004/10/literaturnyj-muzej.html> (28.02.2021).

³¹ Его же, *Родники и камни*, ImWerden Verlag, Мюнхен 2008, с. 7, https://imwerden.de/pdf/khazanov_rodniki_i_kamni.pdf (2.03.2021).

века и ныне в мучительно-лихорадочном темпе, круша и ломая все, что ему перечит, нарождается в России³².

На примере Хазанова мы видим четко артикулированные представления о ненужности опыта писателя современной четвертой эмиграции читателям в России. Случай Хазанова — пример типичности генезиса писателя четвертой эмиграции (лагерный опыт, диссидентство, духовные поиски, роль классики). Показательны размышления автора о культуре и языке современной России и даже не диаспоры, а Атлантиды, к которой принадлежит автор.

БЛОГЕРСТВО

Протесты в фольклоре и самиздате ушли в прошлое. Учитывать надо то, как изменилась жизнь на протяжении одного поколения. Реалии сегодняшней жизни — свободная публикация религиозных взглядов, частная собственность, отсутствие господствующей идеологии, права человека, многопартийность, возможности потребления глобальных массмедиа.

Идея авторской концепции — не сколько трактовать отдельные произведения, выходявшие в самиздате, как бы ни были велики и интересны они и их авторы, а попытаться понять, как во временных рамках 1918–1994 гг. функционировал этот альтернативный дискурс, дать оценку его исторической роли, показать его преемников (Интернет?).

Это особенно интересно и важно сделать именно сегодня, когда живы люди, читавшие и писавшие самиздат, распространявшие неофициальные фольклорные тексты. Показательно, что эти люди перешли сегодня в Интернет, на ведение блогов. Отдельная проблема посвящена фигуре блогера. Блоггер — это сегодняшний самиздатчик?

В последние годы предметом внимания в научных исследованиях журналистики становится блоггерство — новый

³² Его же, *Ров и замок. К открытому письму А.Г. Машевского*, http://folioverso.ru/misly/2009_9/hazanov_rov.htm (4.03.2021).

феномен неподцензурной коммуникации, снимающий противопоставление автора и читателя в сетевой журналистике, меняющий функцию современного журналиста, требующий особой фактуры речи. Меняется в Сети и функция журналиста: современный журналист становится модератором авторского контента сотен гражданских журналистов.

Отметим, что сегодняшнее понятие «журналистика» размывается и становится все более нечетким. Нельзя сказать, что и прежде все было ясно определено и нормировано — речь идет о гуманитарных сферах, где много субъективного. Развитие цифровой среды — это ключевая причина ускорения процессов распада прежних систем и трансформация элементов в новые формы связей и отношений. Журналистами зачастую называют разных участников массовых социальных коммуникаций: пиар-специалистов, пропагандистов, копирайтеров, авторов и редакторов корпоративных текстов.

При этом теряется ключевая сущность понятия — ее гражданская составляющая. Журналистика — это деятельность на благо для людей в обществе и для граждан страны, как бы банально это ни звучало. Исследователь Иосиф Дзялошинский, например, выделяет три основных вектора отношения журналистики к аудитории: влияния (журналистика управления), информирования (рыночная журналистика) и соучастия (гражданская журналистика)³³. Понятно, что нет чистых образцов и чаще всего присутствуют смешанные формы. Но здесь принципиально именно гуманитарное отношение журналист–аудитория. В первых двух случаях журналист отчужден от аудитории и воспринимает ее объектом воздействия. В третьем случае журналист и аудитория — равноправные субъекты взаимоотношений. Не является ли журналистика «влияния», скорее, работой в поле пропаганды? Неважно чего и какой — государственной, корпоративной или пропаганды здорового образа жизни. А во втором случае, чем

³³ И.М. Дзялошинский, *Журналистика соучастия. Как сделать СМИ полезными людям*, Престиж, Москва 2006.

рыночная журналистика отличается от практики продаж товаров и услуг? И если целью работы редакции является только прибыль, то какое отношение такая деятельность имеет к общественным интересам и, следовательно, журналистике? В действительности журналистикой является только тот вид деятельности, который связан с общественным интересом, с ценностями гражданского общества. Это вовлеченная в интересы общества работа с информацией. Остальное — различные формы работы с информацией в сфере массовых коммуникаций³⁴.

Изучение особенностей коммуникации в Интернете принято нами в 2020 году. Оказалось, что комментарии обладают выраженной спецификой. Какова же эта специфика? При самом беглом взгляде понятно, что там много сокращений, неграмотности, непонятно случайной или специальной. Комментарии ироничны и даже токсичны, агрессивны. Они содержат вербальную агрессию, инвективы, иронию, языковую игру. По лексике — это субстандарт, сленг, жаргон, даже вульгаризмы. Они полны оценочности, субъективности. Они указывают на уровень подготовки и уровень дискуссии аудитории.

Стиль электронного текста своеобразен и отличается от стиля печатного текста. Даже в простейших текстах мы уже видим средства языковой экономии в SMS-сообщениях. Показательными характеристиками таких текстов являются краткость, ожидание незамедлительного ответа, неформальный характер сообщений, пренебрежение ошибками и допущение творчества в способах сокращения информации.

Уже при первых исследованиях общения в сети высказывались наблюдения над характером коммуникации в ней (ироничность, агрессивность, аддикция, безграничные игровые возможности при анонимности масок и т. д.) Это общение лично-публичного характера, для которого характерны ано-

³⁴ См. подробнее: М. Корнев, *Как изменилось понятие «журналистика» в современном цифровом пространстве?* // MediaToolbox.ru, <http://mediatoolbox.ru/blog/kak-izmenilos-ponyatie-zhurnalistika-v-sovremennom-tsifrovom-prostranstve/> (13.03.2021).

нимность, безнаказанность, карнавализация, бесчисленные легкие возможности самопрезентации.

КОНТРАКУЛЬТУРА ПРИШЛА В ИНТЕРНЕТ!

Недавно автор настоящей статьи внимательно и досконально читал книгу *Шизореволюция* Андрея Хлобыстина, ставшую лауреатом премии Кандинского. Это очерки ленинградской культуры второй половины XX века. Тимур Новиков, Георгий Гурьянов, Владислав Мамышев-Монро и др., уже переместившиеся в мир иной. Книга современника и соучастника художественной жизни Ленинграда 70–90-х годов. Книгу позволил скачать авторский блог. Считаю, что книга удалась, потому что ее писал участник художественной жизни, задокументировавший эту жизнь, современник. Многие задокументировал автор: начинается от поколения, которое начисто отвергло советский официоз и оппозиционную ему культуру, как появились русский рок, ЛСД, ленинградская богема, некрореалисты, знаменитый ноль, акционизм и соскальзывание в масскульт, в медиагламур и пошло-повсеместный *пиарт*. Работа заканчивается концептуальными рассуждениями о путях искусства.

Примета времени — несколько лекций Хлобыстина и выступления его героев можно прослушать на YouTube³⁵. Лекции

³⁵<https://www.youtube.com/watch?v=xvYluOxdnjo>,
<https://www.youtube.com/watch?v=KSH4fuvkZOI>
<https://www.youtube.com/watch?v=PKIzl0uba70>,
<https://www.youtube.com/watch?v=SwOHNu9pLIU>,
<https://www.youtube.com/watch?v=BmCoAp2JAwA>,
<https://www.youtube.com/watch?v=BVBZ0nVgm8Y>,
<https://www.youtube.com/watch?v=OLphBGdrHFQ>,
<https://www.youtube.com/watch?v=sBMooLNVOVY>,
<https://www.youtube.com/watch?v=Q-sTz3GXz7w>,
<https://www.youtube.com/watch?v=gXFCDW9meeU>,
<https://www.youtube.com/watch?v=-cq2H20PXHY>,
<https://www.youtube.com/watch?v=kZr8YRBRzYc>,
<https://www.youtube.com/watch?v=d93fUWQ2gdk>,
<https://www.youtube.com/watch?v=FtnJ-HjNHrE>,
<https://www.youtube.com/watch?v=HVzg5ub8In8> (3.03.2021).

ограничены временем и не идут ни в какое сравнение с книгой. Но мы видим, что новые медиа пока дополняют старые, а там как знать...

ВЫВОДЫ

Протест в словесности проявляется прежде всего в создании неподцензурного произведения. Прекрасной средой для этого является фольклор, самиздат, а сегодня блогерство. Большинство форм протеста и реакция властей на него имеют историческое значение. Сегодняшний протест проявляется в словесности иначе, чем прежде: фольклор, неподцензурность имеют среду для выражения — Интернет. Альтернативный дискурс и дискурс контркультуры и миноритарной культуры имеют современный субстрат в виде блогерства.

REFERENCES

- Antologiya samizdata. Nepodcenzurnaya literatura v SSSR, 1950–1980-e gg.* V 3 tomakh. Ed. Barbakadze, Mark Sh., et al. Moskva: Mezhdunarodnyy institut gumanitarno-politicheskikh issledovaniy, 2005 [Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР, 1950–1980-е гг. В 3 томах. Ред. Барбакадзе, Марк Ш. и др. Москва: Международный институт гуманитарно-политических исследований, 2005].
- Avangard s Maloy Gruzinskoj. Iz kolleksii igumena Rafaila.* Ed. Smolin, Igor'. Moskva: Zebra E, 2018 [Авангард с Малой Грузинской. Из коллекции игумена Рафаила. Ред. Смолин, Игорь. Москва: Зебра Е, 2018].
- Bachinin, Vladislav A. "Social'naya viktimologiya." *Svobodnaya mysl'*, no. 12, 2011: 175–188 [Бачинин, Владислав А. "Социальная виктимология." *Свободная мысль*, № 12, 2011: 175–188].
- Blyum, Arlen V. *Kak eto delalos' v Leningrade. Tsenzura v gody ottepeli, zastoya i perestrojki. 1953–1991.* Sankt-Peterburg: Akademicheskij projekt, 2005 [Блюм, Арлен В. *Как это делалось в Ленинграде. Цензура в годы оттепели, застоя и перестройки. 1953–1991.* Санкт-Петербург: Академический проект, 2005].
- Bubbayyer, Filip. *Sovest', dissidentstvo i reformy v Sovetskoj Rossii.* Moskva: ROSSPEN, 2010 [Буббайер, Филип. *Совесть, диссидентство и реформы в Советской России.* Москва: РОССПЭН, 2010].

- Bukovskiy, Vladimir K. *I vozvrashchaetsya veter*. N'yu-York: Khronika, 1978 [Буковский, Владимир К. *И возвращается ветер*. Нью-Йорк: Хроника, 1978].
- Bushev, Aleksandr B. "Art-konsalting: sostavlyayushchiye kommunikativnoy kompetentsii." *Strategicheskiye kommunikatsii v sovremennom mire: sbornik materialov po rezul'tatam nauchno-prakticheskikh konferentsiy, Saratov, 30 oktyabrya 2019 goda – 22 oktyabrya 2020 goda*. Ed. Golub, Olga Yu. 27–32. Saratov: Izdatel'stvo "Saratovskiy istochnik," 2020 [Бушев, Александр Б. "Арт-консалтинг: составляющие коммуникативной компетенции." *Стратегические коммуникации в современном мире: сборник материалов по результатам научно-практических конференций, Саратов, 30 октября 2019 года – 22 октября 2020 года*. Ред. Голуб, Ольга Ю. 27–32. Саратов: Издательство "Саратовский источник," 2020].
- Bushev, Aleksandr B. "Chetvertaya emigratsiya: sluchay Borisa Khazanova." *Lingvitoricheskaya paradigma: teoreticheskiye i prikladnyye aspekty*, no. 22–1, 2017: 203–207 [Бушев, Александр Б. "Четвертая эмиграция: случай Бориса Хазанова." *Лингвоторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты*, № 22–1, 2017: 203–207].
- Bushev, Aleksandr B. "GULAG — samizdat — dissidentstvo: osmysleniye v Rossii i na Zapade." *Lingvitoricheskaya paradigma: teoreticheskiye i prikladnyye aspekty*, no. 25–2, 2020: 64–66 [Бушев, Александр Б. "ГУЛАГ — самиздат — диссидентство: осмысление в России и на Западе." *Лингвоторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты*, № 25–2, 2020: 64–66].
- Bushev, Aleksandr B. "Khudozhestvennyye stili plasticheskogo iskusstva XX veka i khudozhestvennyy yazyk." *Diskurs sovremennykh mass-media v perspektive teorii, sotsial'noy praktiki i obrazovaniya: sbornik trudov Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, Belgorod, 8–9 oktyabrya 2020 goda*. Ed. Kozhemyakin, Yevgeniy A., Kryukova, Svetlana V., Beloyedova, Anna V. 11–15. Belgorod: Belgorodskiy gosudarstvennyy natsional'nyy issledovatel'skiy universitet, 2020 [Бушев, Александр Б. "Художественные стили пластического искусства XX века и художественный язык." *Дискурс современных масс-медиа в перспективе теории, социальной практики и образования: сборник трудов Международной научно-практической конференции, Белгород, 8–9 октября 2020 года*. Ред. Кожемякин, Евгений А., Крюкова, Светлана В., Белоедова, Анна В. 11–15. Белгород: Белгородский государственный национальный исследовательский университет, 2020].
- Bushev, Aleksandr B. "Protestnyy diskurs: optika issledovaniya." *Voprosy teorii i praktiki zhurnalistiki*, vol. 4, no. 2, 2015: 170–182 [Бушев, Александр Б. "Протестный дискурс: оптика исследования." *Вопросы теории и практики журналистики*, т. 4, № 2, 2015: 170–182].
- Bushev, Aleksandr B. "Publicistika Solzhenicyna: sbyvshiesya prorochestva." *Zhit' ne po lzhi: npravstvennyye imperativy A.I. Solzhenicyna v sovremennoy Rossii i mire. Sbornik statey po itogam nauchno-prakticheskoy konferentsii*. Ed. Trubina, Lyudmila A. 33–39. Moskva: Moskovskiy pedagogicheskiy gosudarstvennyy universitet, 2019 [Бушев, Александр Б. "Публицистика Солженицына: сбывшиеся пророчества." *Жить не по лжи: нравственные императивы*

- вы А.И. Солженицына в современной России и мире. Сборник статей по итогам научно-практической конференции. Ред. Трубина, Людмила А. 33–39. Москва: Московский педагогический государственный университет, 2019].
- Bushev, Aleksandr B. “Tekhniki interv’yuirovaniya dlya gumanitarnogo znaniya.” *Lingvovitoricheskaya paradigma: teoreticheskie i prikladnye aspekty*, no. 24, 2019: 98–101 [Бушев, Александр Б. “Техники интервьюирования для гуманитарного знания.” *Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты*, № 24, 2019: 98–101].
- Bushev, Aleksandr B. “Yazykovaya lichnost’ blogera.” *Rodnaya slovesnost’ v sovremenном kul’turnom i obrazovatel’nom prostranstve*. Ed. Milyugina, Yelena G. 71–76. Tver’: Tverskoy gosudarstvennyy universitet, 2021 [Бушев, Александр Б. “Языковая личность блогера.” *Родная словесность в современном культурном и образовательном пространстве*. Ред. Милюгина, Елена Г. 71–76. Тверь: Тверской государственный университет, 2021].
- Bushev, Aleksandr B. “Zhanry i yazykovyye mekhanizmy komicheskogo.” *Studia Culturae*, no. 12, 2011: 220–221 [Бушев, Александр Б. “Жанры и языковые механизмы комического.” *Studia Culturae*, № 12, 2011: 220–221].
- Chelyshev, Yevgeniy P. *Rossiyskaya emigratsiya: 1920–1930-e gody. Istoriya i sovremennost’*. Moskva: Graf-Press, 2002 [Чельшев, Евгений П. *Российская эмиграция: 1920–1930-е годы. История и современность*. Москва: Граф-Пресс, 2002].
- Dzhekbobson, Maykl, Dzhekbobson, Lidiya. *Pesennyy fol’klor GULAGa kak istoricheskiy istochnik (1917–1939)*. Moskva: Sovremennyy gumanitarnyy universitet, 1998 [Джекобсон Майкл, Джекобсон, Лидия. *Песенный фольклор ГУЛАГа как исторический источник (1917–1939)*. Москва: Современный гуманитарный университет, 1998].
- Dzyaloshinskiy, Iosif M., *Zhurnalistika souchastiya. Kak sdelat’ SMI poleznymi lyudyam*. Moskva: Prestizh, 2006 [Дзялошинский, Иосиф М., *Журналистика соучастия. Как сделать СМИ полезными людям*. Москва: Престиж, 2006].
- Finkel’shteyn, Eytan. *Tol’ko pepel znayet. Interv’yu, esse, ocherki*. Myunkhen: ImWerden Verlag, 2014, https://imwerden.de/pdf/finkelstein_tolko_pepel_znaet_2014.pdf. Accessed 27 February 2021 [Финкельштейн, Эйтан. *Только пепел знает. Интервью, эссе, очерки*. Мюнхен: ImWerden Verlag, 2014, https://imwerden.de/pdf/finkelstein_tolko_pepel_znaet_2014.pdf. Дата обращения: 27 февраля 2021].
- Goryaeva, Tat’yana M. *Politicheskaya cenzura v SSSR. 1917–1991*. Moskva: ROSSPEEN, 2002 [Горяева, Татьяна М. *Политическая цензура в СССР. 1917–1991*. Москва: РОССПЭН, 2002].
- Kabakov, Pya. *60–70-ye... Zapiski o neofitsial’noy zhizni v Moskve*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2008 [Кабаков, Илья. *60–70-е... Записки о неофициальной жизни в Москве*. Москва: Новое литературное обозрение, 2008].
- Khazanov, Boris. “Bukvy.” *Oktyabr’*, no. 4, 2001, <https://magazines.gorky.media/october/2001/4/bukvy.html>. Accessed 10 February 2021 [Хазанов, Борис. “Бук-

- вы.” *Октябрь*, № 4, 2001, <https://magazines.gorky.media/october/2001/4/bukvu.html>. Дата обращения: 10 февраля 2021].
- Khazanov, Boris. “Literaturnyy muzey. Iz dnevnika pisatelya.” *Okyabr*, no. 10, 2004, <https://magazines.gorky.media/october/2004/10/literaturnyj-muzej.html>. Accessed 28 February 2021 [Хазанов, Борис. “Литературный музей. Из дневника писателя.” *Октябрь*, № 10, 2004, <https://magazines.gorky.media/october/2004/10/literaturnyj-muzej.html>. Дата обращения: 28 февраля 2021].
- Khazanov, Boris. *Rodniki i kamni*. Myunkhen: ImWerden Verlag, 2008, https://imwerden.de/pdf/khazanov_rodniki_i_kamni.pdf. Accessed 2 March 2021 [Хазанов, Борис. *Родники и камни*. Мюнхен: ImWerden Verlag, 2008, https://imwerden.de/pdf/khazanov_rodniki_i_kamni.pdf. Дата обращения: 2 марта 2021].
- Khazanov, Boris. *Rov i záмок. K otkrytomu pis'mu A.G. Mashevskogo*, http://folioverso.ru/misly/2009_9/hazanov_rov.htm. Accessed 4 March 2021 [Хазанов, Борис. *Ров и замок. К открытому письму А.Г. Машевского*, http://folioverso.ru/misly/2009_9/hazanov_rov.htm. Дата обращения: 4 марта 2021].
- Kornev, Maksim. “Kak izmenilos' ponyatiye ‘zhurnalistika’ v sovremennom tsifrovom prostranstve?” *MediaToolbox.ru*, <http://mediatoolbox.ru/blog/kak-izmenilos-ponyatie-zhurnalistika-v-sovremennom-tsfrovom-prostranstve>. Accessed 13 March 2021 [Корнев, Максим. “Как изменилось понятие ‘журналистика’ в современном цифровом пространстве?” *MediaToolbox.ru*, <http://mediatoolbox.ru/blog/kak-izmenilos-ponyatie-zhurnalistika-v-sovremennom-tsfrovom-prostranstve>. Дата обращения: 15 марта 2021].
- Koroleva, Larisa A., Korolev, Aleksey A. *Dissidentstvo v SSSR. Istoriko-pravovyye aspekty (1950–1980 gg.)*. Uchebnoye posobiye. Moskva: INFRA-M, 2013 [Королева, Лариса А., Королёв, Алексей А. *Диссидентство в СССР. Историко-правовые аспекты (1950–1980 гг.)*. Учебное пособие. Москва: ИНФРА-М, 2013].
- Kostikov, Vyacheslav V. *Ne budem proklinat' izgnaniye... (Puti i sud'by russkoy emigratsii)*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1994 [Костиков, Вячеслав В. *Не будем проклинать изгнание... (Пути и судьбы русской эмиграции)*. Москва: Международные отношения, 1994].
- Krohin, Yuriy Y. *Dushi vysokaya svoboda. Vadim Delone*. Moskva: Agraf, 2001 [Крохин, Юрий Ю. *Души высокая свобода. Вадим Делоне*. Москва: Аграф, 2001].
- Manevich, Galina I. *Cvet proshedshego vremeni*. Moskva: Agraf, 2010 [Маневич, Галина И. *Цвет прошедшего времени*. Москва: Аграф, 2010].
- Manevich, Galina I. *Opyt blagodareniya: Vospominaniya*. Moskva: Agraf, 2009 [Маневич, Галина И. *Опыт благодарения: Воспоминания*. Москва: Аграф, 2009].
- Mikhaylik, Yelena. “Ne otrazhaetsya i ne otrasyvaet teni: ‘zakrytoe obshchestvo i lagernaya literatura.” *Novoye literaturnoe obozreniye*, no. 6, 2009: 356–375 [Михайлик, Елена. “Не отражается и не отбрасывает тени: ‘закрытое

- общество и лагерная литература.” *Новое литературное обозрение*, № 6, 2009: 356–375].
- Morev, Gleb. *Dissidenty*. Moskva: AST, 2017 [Морев, Глеб. *Диссиденты*. Москва: АСТ, 2017].
- Nagibin, Yuriy M. *Dnevnik*. Moskva: Knizhnyy sad, 1996 [Нагибин, Юрий М. *Дневник*. Москва: Книжный сад, 1996].
- Nazarov, Mikhail V. *Missiya russkoy emigratsii*. Moskva: Rodnik, 1994 [Назаров, Михаил В. *Миссия русской эмиграции*. Москва: Родник, 1994].
- Personal'nyy sayt Borisa Khazanova, www.boris-chasanow.imwerden.de. Accessed 13 March 2021 [Персональный сайт Бориса Хазанова, www.boris-chasanow.imwerden.de. Дата обращения: 13 марта 2021].
- Podrabinek, Aleksandr. *Dissidenty. Mezhdu tyur'moy i svobodoy*. Moskva: AST, 2015 [Подрабинец, Александр. *Диссиденты. Между тюрьмой и свободой*. Москва: АСТ, 2015].
- “Pyat' zhenshchin Alekseye Germana. I vse — ‘Niki’” *Argumenty i fakty*, 26 April 2000, <https://aif.ru/archive/1638987>. Accessed 13 March 2021 [“Пять женщин Алексея Германа. И все — ‘Ники’” *Аргументы и факты*, 26 апреля 2000, <https://aif.ru/archive/1638987>. Дата обращения: 13 марта 2021].
- Rusina, Yuliya A. *Samizdat v SSSR: teksty i sud'by*. Ekaterinburg: UrFU, 2015 [Русина, Юлия А. *Самиздат в СССР: тексты и судьбы*. Екатеринбург: УрФУ, 2015].
- Samizdat Leningrada, 1950-e–1980-e: literaturnaya enciklopediya*. Ed. Severyuhin, Dmitriy Y. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2003 [*Самиздат Ленинграда, 1950-e–1980-e: литературная энциклопедия*. Ред. Северюхин, Дмитрий Я. Москва: Новое литературное обозрение, 2003].
- Samizdat veka*. Ed. Strelyannyy, Anatoliy I., Sapgir, Genrikh V., Bakhtin Vladimir S., Ordynskiy, Nikita G. Minsk: Polifakt, 1997 [*Самиздат века*. Сост. Стрелянный, Анатолий И., Сапгир, Генрих В., Бахтин, Владимир С., Ордынский, Никита Г. Минск: Полифакт, 1997].
- Savenko, Yelena N. *Na puti k svobode slova. Ocherki istorii samizdata*. Novosibirsk: GPNT SO RAN, 2008 [Савенко, Елена Н. *На пути к свободе слова. Очерки истории самиздата*. Новосибирск: ГПНТ СО РАН, 2008].
- Sayt Fonda Solzhenitsyna, <http://www.solzhenitsyn.ru/fond/>. Accessed 12 March 2021 [Сайт Фонда Солженицына, <http://www.solzhenitsyn.ru/fond/>. Дата обращения: 12 марта 2021].
- Sayt Muzeya istorii GULAGA, <https://gmig.ru/>. Accessed 8 March 2021 [Сайт Музея истории ГУЛАГа, <https://gmig.ru/>. Дата обращения: 8 марта 2021].
- Sayt Sakharovskogo tsentra, <https://library.sakharov-center.ru/vse-fondy/knigi/493/showType.html>. Accessed 8 March 2021 [Сайт Сахаровского центра, <https://library.sakharov-center.ru/vse-fondy/knigi/493/showType.html>. Дата обращения: 8 марта 2021].
- Sazonov, Timur. “Muchenik poezii.” <https://www.krestianin.ru/articles/58818-muchenik-poezii>. Accessed 12 March 2021 [Сазонов, Тимур. “Мученик поэзии.” <https://www.krestianin.ru/articles/58818-muchenik-poezii>. Дата обращения: 12 марта 2021].
- Shentalinskiy, Vitaliy A. *Raby svobody. V literaturnykh arhivah KGB*. Moskva: Pa-

- rus, 1995 [Шенталинский, Виталий А. *Рабы свободы. В литературных архивах КГБ*. Москва: Парус, 1995].
- Surikova, Ol'ga A. *Russkiy samizdat 1960–1980-kh godov: Sud'ba poezii modernistov i yeye traditsii. Moskovskie tvorcheskije ob'yedineniya i periodicheskiye izdaniya*. Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. Moskva: MGU, 2013 [Сурикова, Ольга А. *Русский самиздат 1960–1980-х годов: Судьба поэзии модернистов и ее традиции. Московские творческие объединения и периодические издания*. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Москва: МГУ, 2013].
- Tishchenko, Natal'ya V. "Svoboda i nesvoboda v prostranstve literaturnykh tekstov: diskurs-analiz proizvedeniy, posvyashchennykh GULAGu." *Filosofiya i kul'tura*, no. 4, 2013: 199–509 [Тищенко, Наталья В. "Свобода и несвобода в пространстве литературных текстов: дискурс-анализ произведений, посвященных ГУЛАГу." *Философия и культура*, № 4, 2013: 199–509].
- Vegetarianskaya epokha*. Ed. Pomerants, Grigoriy. Moskva: Prik, 2003 [Вегетарианская эпоха. Сост. Померанц, Григорий. Москва: Пик, 2003].
- Vess'ye, Sesil'. *Za vashu i nashu svobodu. Dissidentskoye dvizheniye v Rossii*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2015 [Весье, Сесиль. *За вашу и нашу свободу. Диссидентское движение в России*. Москва: Новое литературное обозрение, 2015].
- Voynovich, Vladimir. "Portret na fone mifa." https://imwerden.de/pdf/voynovich_portret_na_fone_mifa.pdf. Accessed 14 March 2021 [Войнович, Владимир. "Портрет на фоне мифа." https://imwerden.de/pdf/voynovich_portret_na_fone_mifa.pdf. Дата обращения: 14 марта 2021].

ANNA STRYJAKOWSKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9429-2849>

OBRAZY PROTESTU W TWÓRCZOŚCI ALEKSIEJA POLARINOWA

IMAGES OF PROTEST IN ALEXEI POLARINOV'S FICTION

This article discusses images of protest against authoritarian forms of power in Alexei Polarinov's fiction, considered here in light of the ethical-political and anthropological turn. While in the novel *Центр тяжести* the issue of protest is firmly rooted in the socio-political situation of contemporary Russia, *Риф* offers general insight into psychological factors that make people accept despotic individuals as their leaders. Stryjakowska's examination of the novels leads to the conclusion that only a comprehensive resistance to inertia can be the driving force of social change.

Keywords: Alexei Polarinov, protest, authoritarianism, actionism, subjectivity

ОБРАЗЫ ПРОТЕСТА В ТВОРЧЕСТВЕ АЛЕКСЕЯ ПОЛЯРИНОВА

Предметом анализа в статье являются образы протеста против авторитарных форм осуществления власти в прозе Алексея Поляринова, рассматриваемые с точки зрения этико-политического и антропологического поворота. В то время как в романе *Центр тяжести* проблема протеста прочно укоренена в социально-политических реалиях современной России, *Риф* дает общее представление о психологических факторах подчинения деспотическим личностям. Исследования привели к выводу, что в свете рассматриваемых произведений движущей силой социальных изменений может быть лишь комплексная борьба с проблемой инерции.

Ключевые слова: Алексей Поляринов, протест, авторитаризм, акционизм, субъектность

Nazwisko Aleksieja Polarinowa stało się ostatnio głośne w rosyjskim środowisku literackim. Jego debiutancka powieść *Центр тяжести* (*Środek ciężkości*)¹, opublikowana w 2018 roku, spotkała się z entuzjastycznym przyjęciem, potwierdzonym m.in. laurem sympatii czytelników w ramach nagrody „NOS”. Pozytywne recenzje uzyskuje również kolejna książka autora — ukończona w 2020 roku powieść *Пуф* (*Rafa*). Polarinow zajmuje się ponadto tłumaczeniem i interpretacją współczesnej prozy amerykańskiej. Za jego największe osiągnięcie w zakresie przekładu należy niewątpliwie uznać tłumaczenie wybitnej powieści *Infinite Jest* (*Niewyczerpany żart*) Davida Fostera Wallace’a, wykonane wspólnie z Siergiejem Karpowem.

Zainteresowanie współczesną literaturą amerykańską i twórczością Wallace’a w istotny sposób wpłynęło na kierunek rozwoju strategii twórczej Polarinowa. Odpowiadając na wysunięty przez autora *Infinite Jest* postulat przewyciężenia dyktatu postmodernistycznej ironii², rosyjski prozaik porusza się w kręgu literatury postironicznej³, budując angażujące metaliterackie narracje, osadzone zarówno w kontekście problemów współczesnej Rosji, jak i w uniwersalnej refleksji antropologicznej. Obie powieści Polarinowa sytuują się w obszarze literatury politycznie nieobojętnej i stanowią reakcję autora na obserwowane przez niego negatywne tendencje społeczne. W utworach *Центр тяжести* i *Пуф* Polarinow porusza problem możliwych form oporu wobec antidemokratycznych działań decydentów, a także — na bardziej ogólnym poziomie — manipulacji stosowanych przez apodyktyczne jednostki. Niniejszy artykuł stanowi próbę analizy tematu protestu w wymienionych

¹ Powieści Polarinowa nie zostały do tej pory przetłumaczone na język polski, dlatego stosuję oryginalny zapis tytułów.

² D.F. Wallace, *E Unibus Pluram: telewizja a fikcja amerykańska*, w: tegoż, *Rzekomo fajna rzecz, której nigdy więcej nie zrobię. Eseje i rozważania*, przeł. J. Kozak, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2016, s. 122–123.

³ Szerzej o postironii w powieści *Центр тяжести* — zob. A. Stryjakowska, *Podmiotowość postironiczna w powieści „Центр тяжести” Aleksieja Polarinowa*, w: G. Czerwiński, E. Pańkowska (red.), *Między metafikcją a non-fiction. Podmiotowość w literaturze rosyjskiej końca XX – początku XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2020, s. 123–134.

powieściach. Rozważania będą koncentrować się nie tylko na literackich obrazach wybranych form protestu, lecz także na kwestii znaczenia literatury w walce z opresyjnym systemem oraz dyspozycji człowieka do podejmowania bądź tłumienia sprzeciwu. Nakreślony w ten sposób cel analizy skłania do jej metodologicznego usytuowania w optyce zwrotów: etyczno-politycznego i antropologicznego. Dzieło literackie będzie w tym kontekście rozumiane jako interwencja polityczna (implikująca etyczną odpowiedzialność badacza)⁴ oraz pole namysłu nad możliwymi przejawami ludzkiej egzystencji⁵.

W powieści *Центр тяжести* zabiegi autotematyczne koegzystują z zamiarem nawiązania z odbiorcą autentycznej więzi, odwołującej się do potencjalnej wspólnoty wartości i zrozumienia dla podejmowanych przez protagonistę prób nadania koherencji własnemu życiu. Zadaniem Piotra Portnoja (nazywanego Pietro), tłumacza i początkującego pisarza, staje się zespolenie w całość fragmentarycznych narracji o jego dzieciństwie i dorosłym życiu w coraz bardziej autorytarnej Rosji. Zasadniczym impulsem jest tu amatorska twórczość Niny Chodźzarowej, matki Piotra, autorki bajek oraz wstępnego szkicu powieści o szkolnych latach syna. Wśród autorów kolejnych opowieści, osadzonych już w czasach współczesnych, jest nie tylko główny bohater, lecz także jego rodzeństwo i znajomi. Po śmierci matki Pietro, wywiązując się ze złożonej obietnicy, stara się dokończyć jej pracę oraz scalić jako redaktor wszystkie mikronarracje. CzuJNI czytelnik, świadomy faktu powstawania powieści i możliwych ingerencji Piotra, nie może mieć w opisanej sytuacji pełnego przekonania co do autentyczności poszczególnych relacji na poziomie diegetycznym. Nie ulega natomiast wątpliwości, że przygotowywana powieść wyrasta z rzeczywistego sprzeciwu Piotra wobec intensyfikacji antydemokratycznych działań państwa oraz chęci skonstruowania tytułowego środka ciężkości w świetle postępującego kryzysu, który dotyka nie tylko rzeczywistości społeczno-politycznej, ale też relacji protagonisty z najbliższą rodziną.

⁴ A. Burzyńska, *Dekonstrukcja, polityka i performatyka*, Universitas, Kraków 2013, s. 64.

⁵ M.P. Markowski, *Antropologia i literatura*, „Teksty Drugie” 2007, nr 6, s. 26–28.

Zasadnicza część akcji utworu rozgrywa się w Moskwie roku 2018 i nieodległej przyszłości, w trakcie rządów prezydenta Botkina, dążącego do objęcia społeczeństwa ścisłą kontrolą i wyrugowania wszelkich przejawów działalności opozycyjnej. Szereg elementów figury Botkina — współbrzmienie nazwisk, lata sprawowania urzędu, stopniowe ograniczanie swobód obywatelskich i działalności niezależnych mediów — wskazuje na podobieństwo tej postaci do Władimira Putina. Istotnym komponentem politycznego krajobrazu powieści jest przypisywana kulturze rosyjskiej skłonność do izolacji od świata zewnętrznego, osiągająca swoje apogeum w projekcie budowy muru na granicy zachodniej (pobrzmiwa tu inspiracja twórczością Władimira Sorokina). Postęp technologiczny jest przez reżim Botkina wykorzystywany w amoralnym celu inwigilacji obywateli — w Moskwie zaczyna działać system wykrywania twarzy, opracowany przez firmę podlegającą ministerstwu obrony. Kluczową rolę w konstruowaniu tego opartego na algorytmach sztucznej inteligencji mechanizmu odegrał brat protagonisty, Jegor. Praca Jegora na rzecz państwa i jego początkowe usprawiedliwianie działań systemu staje się zarzewiem sporu między braćmi.

W obliczu tak konstruowanej rzeczywistości istotne staje się pytanie o możliwe formy oporu wobec opresyjnej władzy. Najbardziej odważne gesty na tym polu należą w powieści do grupy hiperrealistów — artystów działających w nurcie akcjonizmu. Pierwsze performanse, o których dowiaduje się czytelnik, mają dość subtelny charakter: polegają na malowaniu graffiti w postaci serca oraz podrzucaniu na stoisko z mięsem bijących (dzięki ukrytemu mechanizmowi) byczych serc. Choć wybryki te nie odwołują się bezpośrednio do polityki rządzących, wywołują ich zaniepokojenie jako nieskonsultowana z władzą aktywność: „По закону любые не согласованные с властью акции — это экстремизм”⁶ — komentuje zajmujący się tą sprawą śledczy. Jak się okazuje w toku postępowania, inspiracją do przeprowadzenia akcji okraszonych symbolem serca były niszowe bajki Niny, wydane w niewielkim nakładzie

⁶ А. Поляринов, *Центр тяжести*, Эксмо, Москва 2018, s. 279. Kolejne cytaty z powieści są podawane według tego wydania ze wskazaniem numeru strony w nawiasie.

jeszcze w czasach kryzysu roku 1998. Dzięki grupie hiperrealistów twórczość nieznannej autorki urasta do rangi drażniącego krajowych decydentów gestu opozycyjnego. Wiadomość o niesztampowym wykorzystaniu jej utworów uszczęśliwia Ninę, która przyjmuje akcje za dowód uznania dla jej trudu. Dokładnie na tym zasadza się cel grupy: wywołać afektywną reakcję, będącą samodzielnym dziełem sztuki.

Interpretowane przez artystów bajki tylko pozornie mają uniwersalne przesłanie, wszelako w zestawieniu z realiami epoki Botkina część z nich uzyskuje czytelne znaczenie polityczne. Najbardziej wyrazisty przekaz wybrzmiewa w tytułowym utworze *Пымеуствие камней*, akcentującym nieuchronność rozpadu wszelkich murów. W tym kontekście zainteresowanie śledczych nagłą popularnością Chodźarowej nie jest jedynie bezmyślną próbą cenzurowania apolitycznej sztuki, lecz działaniem uzasadnionym z punktu widzenia logiki reżimu. Sposób poprowadzenia wątku bajek wolno interpretować jako wyraz przekonania o performatywnej funkcji literatury, wiary w jej zdolność do wpływania na rzeczywistość. Rola fikcji nie ogranicza się w tej optyce do biernego komentarza; w obliczu wyzwań współczesnego świata staje się ona narzędziem aktywnego protestu, przywracając sprawczość tworzącym ją podmiotom⁷, zarówno autorowi, jak i interpretatorom, których afektywny dialog jest w stanie wygenerować poczucie więzi, wzmocnić solidarność. Autotematyczny charakter powieści Polarinowa pozwala widzieć w niej deklarację dotyczącą również własnych motywacji twórczych. Jednym z celów pisarza wydaje się wypracowanie krzepiącego porozumienia z czytelnikiem wyznającym podobne, demokratyczne wartości, zagrożone w obliczu ekspansji kontroli władzy nad obywatelami.

Oparte na twórczości Niny akcje hiperrealistów okazują się jedynie wstępem do bardziej radykalnych, już nieufundowanych literacko, akcji politycznych. Liderka grupy, Sasza (Graft), zaczyna sięgać po dosadne środki wyrazu, wychodząc z założenia, że w państwie autorytarnym sztukę trudno oddzielić od przemocy. Zgodnie

⁷ E. Domańska, „Zwrot performatywny” we współczesnej humanistyce, „Teksty Drugie” 2007, nr 5, s. 55–57.

z manifestem bohaterki, celem artysty powinni być nie konkretni przedstawiciele aparatu władzy, ale system jako taki:

Ее цель, говорила она, проверить Систему на прочность. Спровоцировать власть, заставить отвечать, реагировать на давление художника — и наблюдать за реакцией. Система, в ее понимании, — это не просто президент–парламент–силовики, но — сам организм государства; это огромное, наглое животное, дающее метастазы в головы граждан, и все работы Графта были заточены именно на то, чтобы создать как можно больше „точек напряжения”, чтобы растормозить чудовище, заставить его шевелиться, совершать ошибки — и посмотреть, что будет дальше (s. 285).

W praktyce wszakże działalność Saszy pozostaje wymierzona w konkretną osobę — prezydenta Botkina. Obrane formy artystycznej wypowiedzi mogą pośrednio odwoływać do taktyki rzeczywistych grup akcjonistycznych — odnaleźć w nich można echa estetyki grupy Wojna, a przewaga kobiet wśród sportretowanych hiperrealistów nasuwa skojarzenia z Pussy Riot. Warto przytoczyć najważniejsze akcje powieściowego ugrupowania. Pierwszym *stricte* politycznym dziełem jest włączenie do parady wojskowej z okazji Dnia Zwycięstwa grupy 282 statystów ucharakteryzowanych na Botkina. Wybór liczby statystów nawiązuje zapewne do artykułu 282 Kodeksu karnego Federacji Rosyjskiej, traktującego o podżeganiu do nienawiści i wrogości oraz poniżaniu godności człowieka. Artykuł ten bywa we współczesnej Rosji nadużywany do karania osób głoszących poglądy niezgodne z linią polityczną władzy⁸. W kolejnej akcji Sasza, hołdując estetyce hiperrealizmu, wykorzystuje 18 manekinów do złudzenia przypominających martwe ludzkie ciała. Odnalezione na wysypisku manekiny są odziane w mundury i opatrzone napisami „Nieudana próba nr ...”, co ma podsumowywać 18 lat fatalnych rządów Botkina. W świetle roku wydania powieści (2018) to oczywiste odwołanie do rządzącego od

⁸M. Włodarczyk, *Artykuł 282 Kodeksu karnego Federacji Rosyjskiej jako przykład instrumentalnego nadużycia w krajowym systemie ochrony praw człowieka*, w: J. Jaskiernia, K. Spryszak (red.), *Regionalne systemy ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019, s. 572–584.

2000 roku (w latach 2008–2012 na stanowisku premiera) Putina. Motywem przewodnim akcji hiperrealistów staje się zapalenie wątroby typu A, które kojarzy się z Botkinem z powodu jego nazwiska — w języku rosyjskim przypadłość ta jest też nazywana chorobą Botkina (od nazwiska lekarza Siergieja Botkina). Bardziej znaczące konotacje wywołuje jednak potoczna nazwa omawianej dolegliwości — „choroba brudnych rąk”, nasuwająca skojarzenia z licznymi przypadkami nadużycia władzy, których dopuścił się powieściowy przywódca. Zamierzając umocnić w mentalności społecznej skojarzenie prezydenta z brudnymi rękoma, hiperrealiści wystawiają w galerii wizerunek Botkina, utworzony za pomocą kilku tysięcy tabletek na wątrobę. Ta forma ekspresji artystycznej przelewa czarę goryczy i skłania władzę do prześladowania akcjonistów — Sasza trafia do więzienia. Rozgoryczona Marina decyduje się w tej sytuacji kontynuować działalność performerów. Samodzielną walkę zaczyna od wyburzenia fragmentu wspomnianego muru granicznego z użyciem plastycznego materiału wybuchowego, przywiezionego przez jednego z bohaterów z wojny w Syrii — ten stopniowo eksponowany czytelnikowi rekwizyt eksploduje w końcu na prawach strzelby Czechowa; jego praktyczne zastosowanie przez Marinę koresponduje z radykalizacją samego reżimu. Jako że kolejne detonacje wymykają się spod kontroli i prowadzą do ofiar śmiertelnych, Marina zostaje skazana na karę dożywotniego pozbawienia wolności. Sportretowana przez Polarinowa grupa artystyczna jest istotnym przyczółkiem oporu w pogarszających się realiach politycznych, autor nie pozostawia jednak złudzeń co do tego, że to państwo, dysponujące rozbudowanym aparatem przemocy, ma w tej konfrontacji znaczną przewagę i wykorzysta ją do konsekwentnego dyscyplinowania opozycji dotkliwymi karami.

Obok radykalnych działań artystycznych Polarinow kieruje uwagę również ku bardziej wyważonym formom oporu. Należy do nich internetowa redakcja „Osmos” („Ocmoc”), założona przez Piotra, jego żonę Olgę oraz przyjaciela pary. Niezależna inicjatywa stanowi kontynuację studenckiej aktywności tej trójki, co może świadczyć o konsekwentnym wyborze drogi zawodowej, opartym na pasji i — w zastanych warunkach politycznych — dalekim od konformizmu.

Działalność portalu informacyjnego nie jest co prawda w powieści szczegółowo naświetlona, niemniej z szeregu przesłanek można wywnioskować, że sytuuje się daleko od linii ideologicznej władzy. Nieprzychylny rządzącym organ, choć długo opiera się represjom dzięki pomocy Jegora, zostaje w końcu zlikwidowany i tylko dzięki przytomności młodszego Portnoja małżonkom udaje się uniknąć aresztowania.

Sam Jegor dzięki ponadprzeciętnym zdolnościom matematycznym staje się początkowo mimowolnym sprzymierzeńcem reżimu. Młodszy Portnoj jest przykładem człowieka, który mimo zastrzeżeń do polityki rządu kontynuuje pracę na jego rzecz, odwołując się m.in. do argumentu możliwości rozwoju zawodowego, a także korzyści finansowych, dających nadzieję na spłatę kredytu hipotecznego. Jegor nie jest jednak zwyczajnym oportunistą — postawę bohatera usprawiedliwia fakt, że jego zatrudnienie w firmie było wynikiem zaplanowanego szantażu. Polarinow nie usiłuje zatem budować u czytelnika wrogości wobec Jegora, lecz czyni go postacią o rysach tragicznych, typowych dla rosyjskiej klasy kreatywnej, zmuszonej do wypracowania kompromisu między demokratycznym światopoglądem a zrozumiałą potrzebą godnej egzystencji. Mimo moralnych wątpliwości Jegor próbuje w rozmowie z bratem bronić opracowanego przez siebie systemu obserwacji. Matematyk opowiada się za możliwością naruszenia praw człowieka w celu zwiększenia bezpieczeństwa, wspierając się popularną tezą, że ludzie sami nagminnie odzierają się z prywatności w mediach społecznościowych. Piotr oponuje, porównując nadopiekuńcze państwo do matki, która z rzekomej troski przykuła własnego syna do kaloryfera; zadaje też, za Juwenalisem, pytanie: „кто сторожит стражей?” (s. 329). Rozmowa z Piotrem i późniejsze wypadki wprawiają Jegora w stan dezorientacji. Bohater popada w zaburzenia psychiczne, uzależnia się od leków psychotropowych: „Я сам себе не нравился, но жрать таблетки не переставал — знал: если перестану, в груди откроется не просто воронка, но черная дыра сомнений; а этого я не мог допустить” (s. 366). Postępujące wyczerpanie organizmu, śmierć matki i ochrona jej zabójcy przez służby bezpieczeństwa prowokują Jegora do buntu — bohater wkracza do

siedziby firmy i łamie zabezpieczenia z zamiarem wzniesienia pożaru. Niezamierzoną ofiarą jego działań staje się kolega, co jedynie pogłębia poczucie winy. Akt protestu, będący w wypadku Jegora eksplozją długo akumulowanych pretensji, nie przynosi zatem spodziewanego *katharsis*. Brawurowy atak na jeden z filarów reżimu wolno jednak postrzegać również jako element w pewien sposób nobilitujący bohatera — decyduje się on bowiem przewyciężyć własną inercję i zmanifestować tłumiony dotąd sprzeciw.

Punktowe akty sprzeciwu nie stanowią poważnego zagrożenia dla systemu i często okazują się tragiczne w skutkach dla samych protestujących. Kontestujący politykę Botkina Rosjanie rekrutują się przede wszystkim z inteligencji, środowisk artystycznych i postępowej miejskiej młodzieży, co odpowiada rzeczywistości pozaliterackiej. Narracja powieści nie daje wglądu w pełny przekrój społeczeństwa, sugeruje wszakże, że solidnym wsparciem dla poczynań władzy jest bierna postawa milczącej większości, która kolejne próby ograniczania wolności przyjmuje jako dziejową konieczność. Przykładem wskazanej postawy jest indyferentne przyjęcie przez moskwan systemu rozpoznawania twarzy — jedynym gestem niezgody są doraźne próby ukrycia wizerunku przed kamerami za pomocą odpowiednich materiałów. Warto odnotować, że według badań pasywna adaptacja to dominujące w społeczeństwie rosyjskim zachowanie w obliczu kryzysu i jeden z istotnych czynników trwania systemu⁹. W tym świetle ze wszech miar zasadne jest postawione przez Polarinowa pytanie o czynniki skuteczności działań kontestacyjnych i ich właściwy kierunek. Problem ten zostaje zasygnalizowany w bajce Niny *Колесо решений*. Akcja utworu rozgrywa się w realiach baśniowej monarchii absolutnej. Gdy młody bohater próbuje interweniować bezpośrednio u króla, okazuje się, że ten nie istnieje, a państwem zarządza tytułowe koło fortuny. Ciężar winy za zniewolenie przenosi się w tym układzie na samych poddanych. Pietro interpretuje taki finał opowiadania jako polemikę matki z sugerowaną przez wiele baśni tezą, jakoby winnym wszystkich nieszczęść był zawsze jakiś zewnętrzny podmiot (np.

⁹ Л. Гудков, *Инерция пассивной адаптации*, „Pro et Contra” 2011, январь–апрель, s. 20–42.

smok), a jego unicestwienie stanowiło gwarancję odbudowy ładu i pomysłowości. Zdaniem Piotra, taka wiara jest wysoce naiwna, a wręcz zgubna. Interesująco przedstawia się w tym kontekście fakt, że to właśnie do figury państwa potwora odwołuje się Sasza w swoim twórczym manifeście — w danej optyce Portnoj prowadzi polemikę z taktyką akcjonistki. Nadrzędnym zadaniem w staraniach o lepszy byt powinno być, według protagonisty, przezwycięzenie barier wewnątrz siebie:

Убей дракона — и проблемы исчезнут. Это логика сказки, и она никогда мне не нравилась. На самом деле, если убить дракона, люди вряд ли сильно обрадуются, наоборот: они еще очень долго будут носить цветы на его драконью могилу и, сидя в рваных трениках на кухне, будут повторять: „Вот при драконе порядок был, а сейчас что? Безобразия!”

Убить дракона действительно нужно. Но не в реальности, а в голове у каждого жителя страны (s. 391).

Przytoczone słowa bohatera zwracają uwagę na systemowość zasygnalizowanego problemu pasywnej akceptacji Rosjan dla autorytaryzmu. Jedną z jego wypadkowych jest skojarzenie wolności politycznej z nadmiernym rozprzężeniem, a co za tym idzie — upatrywanie remedium w silnej jednostce, która nawet za cenę ograniczenia praw człowieka zaprowadzi porządek. Istotny czynnik biernego poparcia dla niedemokratycznych reżimów stanowi ponadto przeświadczenie o braku możliwości wpływu na bieg wydarzeń i usytuowaniu przeciętnego obywatela na straconej pozycji w obliczu dysponującej rozbudowanym aparatem siłowym władzy. Konsekwencją wieloletniego funkcjonowania w takich warunkach jest atomizacja społeczeństwa i skoncentrowanie się na indywidualnym rozwiązywaniu bieżących problemów¹⁰. Wymienione wyżej cechy Rosjan jako zbiorowości składają się na „wewnętrznego smoka”, do zabicia którego zachęca główny bohater. Wymowna staje się w tym aspekcie również tematyka badań naukowych Olgi — żona Piotra analizuje rozpoznane przez psychologów zjawisko wyuczzonej bezradności. Pojęcie to trafnie oddaje logikę zachowania społeczeń-

¹⁰M. Menkiszak (red.), *Późny Putin. Koniec rozwoju, koniec stabilności*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2015, s. 24–25.

stwa rosyjskiego. Przemyślenia głównego bohatera ewokują ponadto dyskusję o przyszłości Rosji po rządach Putina. Niski stopień upodmiotowienia społeczeństwa skłania ekspertów ku prognozom, że nie zagrozi ono trwałości systemu, można zatem spodziewać się jego konserwacji¹¹. Podobne założenia realizują się w utworze — reżim Botkina co prawda w końcu upada, ale następuje to drogą wytrącenia się energii samej władzy; jej kontestatorzy nie stają się podmiotem tej zmiany. W twórczości Polarinowa wolno zatem upatrywać sugestię skierowania mocy protestu nie tylko przeciw politycznym decydującym, lecz także ku ogółowi społeczeństwa oraz indywidualnym sumieniom. Opór stanie się efektywny jedynie w połączeniu z autorefleksją i zmianą wewnątrz jednostek.

W związku z akcentowanym w utworze systemowym charakterem tolerowania praktyk autorytarnych godne uwagi jest ulokowanie zagrożenia totalnością również w środowiskach opozycyjnych. Polarinow stara się częściowo naruszyć binarny podział bohaterów na złą władzę i dobrych buntowników, jaki może wyłaniać się z powierzchownej lektury. Egzemplifikacją tej strategii jest sposób kreacji postaci Saszy. Liderka hiperrealistów zostaje opisana jako osoba apodyktyczna i przytłaczająca; według tatuażysty Izmaïła, kobieta podporządkowała sobie wrażliwą Marinę, której pewność siebie została wcześniej poważnie nadwątlona w wyniku doświadczenia gwałtu. W rozmowie z Piotrem bohater stwierdza, że Marina pozwoliła na rozpląnięcie się własnej tożsamości w charyzmatycznej Saszy. Izmaïł w dosadnych słowach wyraża swoje oburzenie poddańczym charakterem relacji międzyludzkich:

Я пережил все это, братан. Я, с-сук, знаю, каково это. И это хуево, поверь мне на слово. Хуево — здесь самое верное слово. Когда уродливую пустоту внутри себя пытаешься заполнить другим человеком и начинаешь служить ему. Я думаю, здесь много общего с этим, — ну, знаешь, — с религиозным чувством. Именно так и было, братан. Саша была для Марины чем-то вроде идола для папуасов. Знаешь, когда так замыкаешься на человеке, что и сам начинаешь верить: все хорошее — благодаря ему; а если что-то плохо — значит, ты просто плохо стараешься угодить; надо угождать еще лучше-сильнее-больше. Угождать-угождать-угождать (s. 304).

¹¹ M. Domańska i in., *Putin po raz czwarty. Stan i perspektywy Rosji (2018–2024)*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2018, s. 20.

Przytoczone słowa wolno traktować jako antycypację problematyki kolejnej powieści Polarinowa — *Puŕ*, poruszającej m.in. problem sekt, osadzony w szerszym kontekście manipulacji psychologicznej. Zawarty *implicite* w podanym wyżej cytacie motyw sekty pojawia się również w innych miejscach debiutanckiego utworu Polarinowa: Jegor nazywa swoją firmę „technosektą”, do sekty są w czasach studenckich porównywani Olga, Piotr i Aleksander, tworzący bardzo zżyty, ale — zdaniem kolegów — nazbyt hermetyczny zespół redakcyjny wydziałowego czasopisma. Skłonności do nadmiernej kontroli i narzucania własnego stanowiska dzieciom zdradza z kolei Nina. Starszy Portnoj z zaniepokojeniem zauważa fakt odziedziczenia tej dyspozycji. Odnotowane tu rozproszenie motywów władzy, uległości i zamkniętych środowisk może świadczyć o zainteresowaniu Polarinowa również bardziej uniwersalnym, psychologicznym aspektem tych zagadnień, wykraczającym poza ramy kontekstu relacji rosyjskiej administracji ze społeczeństwem. Pełniejszą realizację osiągnie ono w drugiej powieści autora.

W utworze *Puŕ* pisarz koncentruje się już, jak zasygnalizowano, nie na autorytarnych praktykach państwa, lecz na despotycznej jednostce i mechanizmach ulegania jej wpływom. Narracja powieści przebiega trójtorowo, eksponując losy trzech kobiet: Rosjanek Kiry i Tani (matki i córki) oraz Amerykanki Lee. Perypetie bohaterek splata postać Jurija Garina — charyzmatycznego antropologa, który w trakcie swej kariery akademickiej w USA dopuszcza się mobbingu wobec doktorantów. Jedną z jego ofiar jest Lee. Poczynania Garina długo uchodzą mu na sucho, dopiero pojawienie się oskarżeń o ludobójstwo dokonane na Mikronezji skłania mężczyznę do ucieczki do Rosji — kraju pochodzenia rodziców. Tam zakłada komunę, w której pod przykrywką obietnic lepszego życia wykorzystuje ludzi w kryzysie psychicznym jako darmową siłę roboczą. Rosyjskie prawo pozostaje wobec działań bohatera bezradne. Do komuny Garina dołącza Kira, a zdeterminowana Tania usiłuje, mimo trudnych relacji z matką, odbić kobietę z rąk manipulatora. W walce z Garinem wspiera je dziennikarka Olga Portnoj — postać znana z poprzedniego utworu Polarinowa. To właśnie ona ratuje

z opresji główne bohaterki, gdy ich nieprzemyślana interwencja może skutkować trwałym zniewoleniem.

Łatwość, z jaką Garin podporządkowuje sobie kolejne środowiska w odmiennych realiach kulturowych, wskazuje na ogromną skalę problemu uległości wobec autorytatywnej jednostki. Polari-now stara się naświetlić możliwe przyczyny takiej sytuacji. Bardziej klarowne są one w przypadku Kiry i Tani. Wczesna młodość Kiry upłynęła pod opieką dominującej matki, starającej się eliminować przejawy samodzielności córki; dziewczyna zdobyła się jednak na zerwanie kontaktu i przeprowadzkę do Moskwy. Nadejście wiadomości o śmierci matki reaktywuje wszakże wyparte niegdyś negatywne emocje, skłaniając dojrzałą już bohaterkę do poszukiwania nadziei w sekcje Garina. Co ciekawe, Kira jako matka powtarza błędy wychowawcze swojej rodzicielki: bezwiednie wywołuje w Tani poczucie winy i braku sprawczości. Swoją surowość uzasadnia miłością i troską — podobnie jak toksyczna matka z opowieści Pietro. Mimo że dorosła Tatiana stara się dokonywać własnych wyborów, cały czas ukrywa je przed matką w obawie o jej reakcję. Dziewczyna jest tego świadoma — zwierza się siostrze, że choć nienawidzi matki jako osoby niedelikatnej, apodyktycznej, o wąskich horyzontach, chce ratować ją z sekty, widząc w tym geście realizację roli społecznej. Determinacja bohaterki w dążeniu do uwolnienia matki wydaje się zrozumiała, można ją wszelako odbierać też jako przejaw braku woli „odcięcia pępownicy”, a także niegotowości do akceptacji decyzji matki jako odrębnego człowieka. Historie Kiry i Tani ilustrują, jak wielką rolę w wypracowaniu autonomicznej podmiotowości odgrywa wychowanie. Tworzenie mocno hierarchicznych relacji między rodzicem a dzieckiem nie sprzyja formowaniu się samoakceptacji u młodego człowieka, może skutkować również odtwarzaniem podobnego schematu w jego własnej rodzinie.

W przypadku Lee skłonność do poddawania się władzy Garina nie zostaje dostatecznie umotywowana w ramach świata przedstawionego. Pewnym sygnałem może być w tym aspekcie zachowanie jej matki, która jest odważną i rzutką osobą w pracy, w domu natomiast przejawia skłonność do lekkiej nieporadności. Nie wydaje się jednak, aby to zjawisko wywoływało znaczący dyskomfort u córki.

W powieści nie pada żadna wzmianka o ojcu Lee, można podejrzewać, że matka wychowuje dziewczynę samotnie, ale wiązanie tej sytuacji z uległą postawą bohaterki byłoby interpretacyjnym nadużyciem. Z zachowaniem Lee może mieć natomiast związek jej pamięć o tajemniczym przeżyciu na pustyni Mojave, gdzie w trakcie kontemplacji instalacji artystycznej Waltera De Marii bohaterka straciła świadomość; dyskusja o ewentualnym mistycznym oddziaływaniu tego doświadczenia na dalsze losy kobiety wychodzi wszelako poza ramy dyskursu naukowego. Wiemy jednak, że brak asertywności Lee w stosunku do wykładowcy wiąże się z chęcią zaspokojenia potrzeb opieki oraz przynależności do grupy, stawianych w danym wypadku ponad własną godność i komfort psychiczny. Poza zmuszaniem doktorantów do nieodpłatnej i wycieńczającej pracy jaskrawym przykładem bezwzględności Garina jest epizod, kiedy mężczyzna wyrzuca Lee z samochodu w szczerym połu. Choć dziewczyna odczuwa początkowo uzasadniony gniew, pozwala znajomym utwierdzić się w przekonaniu, że tak naprawdę to ona ponosi winę za wspomnianą sytuację. Gdy bohaterka godzi się z Garinem i zostaje ponownie przyjęta na łono grupy, czuje ulgę:

В последнее время такое случалось все чаще — ее охватывало чувство отчуждения, и она ловила себя на том, что готова на все, лишь бы не быть одной, не испытывать ничего подобного. И все чаще говорила не то, что думает, а то, что от нее хотят услышать¹².

Lee wydaje się pozbawiona narzędzi do skutecznej walki z poczuciami Garina oraz ograniczeniami własnej psychiki, nie zdobywa się na wyraźny protest, nawet gdy przeciwko uczonemu toczy się już postępowanie przed uczelnianą komisją. Choć dziewczyna przechodzi wreszcie długą terapię, można odnieść wrażenie, że nie uwalnia się zupełnie od potrzeby uznania przez dawnego ciemiężyciela. Świadczy o tym reakcja Lee na wiadomość otrzymaną od Tani — po wymianie korespondencji z Rosjanką bohaterka, na przekór instynktowi samozachowawczemu, decyduje się na po-

¹² А. Поляринов, *Пуф*, Inspiria, Москва 2021, s. 120–121. Kolejne cytaty z powieści są podawane według tego wydania ze wskazaniem numeru strony w nawiasie.

dróż do Moskwy w celu konfrontacji i możliwej zemsty. Opracowana przez Tanię operacja uwolnienia Kiry, do której dołącza Lee, jest oparta na naiwnych założeniach, do tego odbywa się zaledwie dzień po przylocie Amerykanki, bez gruntowego przygotowania — udział w niej wydaje się kompletnie irracjonalny i potwierdza, jak trudnym wyzwaniem jest przezwyciężenie traumy.

Wśród bohaterów powieści są wszakże osoby gotowe do wyrażenia sprzeciwu wobec działań Garina. Jedną z nich jest Sara — studentka protestująca przeciwko upamiętnieniu współzałożyciela uniwersytetu, antysemitę i handlarza bronią. Jako że Garin jest członkiem rady powierniczej, pikietę są skierowane również przeciwko niemu; czytelne jest przy tym, że przyczyny konfliktu między Sarą a antropologiem sięgają dużo głębiej — być może bohaterkę spotkały podobne nieprzyjemności, co Lee, lecz śmiała aktywistka zdołała obronić się przed manipulatorem. Warto dodać, że Sara ujawnia dużą asertywność także w życiu codziennym — protestuje, kiedy natarczywy sprzedawca warzyw narzuca swoim klientom ośmieszające pseudonimy; pokorna Lee nie czuje się komfortowo z nadanym przydomkiem, nie zdobywa się jednak na sprzeciw. Rodząca się między kobietami przyjaźń zostaje przerwana za radą znajomych Lee, aby unikać kontaktów z wrogami wykładowcy. Po napaści zleconej przez Garina Sara w poważnym stanie trafia do szpitala i nie poznajemy jej dalszych losów. Brutalne metody rozprawy z oponentami Garin przenosi do Rosji. „Nieznani sprawcy” utrudniają życie przeciwnikom jego komuny, śledzą ich ruchy na ulicy. Siemionycz, człowiek, który odmawia sprzedaży swojej działki na rzecz podstawionej firmy, początkowo zaraża swoją odwagą innych, jednak związane ze sprawą procesy sądowe doprowadzają krewkiego bohatera do zawału. Po śmierci lidera energia oporu spada, co prowadzi do przeświadczenia o bezradności zwykłego człowieka w starciu z wpływowym manipulatorem. Nawiązując do zjawiska pasywnej adaptacji, nasuwa się wniosek, że działające na mikropoziomie mechanizmy rezygnacji odtwarzają się również na płaszczyźnie ogólnospołecznej.

Poszukiwanie przyczyn niezdolności bohaterów do protestu nie byłoby kompletne bez przyjrzenia się osobowości samego Garina. Istotna jest już jego profesja antropologa. Relacje znających go osób

potwierdzają ponadprzeciętne zdolności mężczyzny do manipulowania ludźmi oraz eliminacji wrogów: „Гарин был всеобщим любимцем, но вовсе не потому, что все его любили. Звучит дико, но я объясню: он был любимцем, потому что всегда избегался от тех, кто видел его истинное лицо” (s. 201). Bohater potrafi również zarządzać nastrojami w grupie: promuje donosicielstwo, stosuje dotkliwe kary za nieposłuszeństwo, niepokornych ośmiesza, piętnuje i izoluje od grupy, wykorzystując ich potrzebę akceptacji. By przyciągnąć do siebie ludzi, pokazuje się jako opiekuńczy i otwarty człowiek sukcesu; wabi złudną wizją zapomnienia o złej przeszłości. Garin świadomie kieruje swą uwagę ku osobom słabym psychicznie, o niskim poczuciu własnej wartości, podatnym na manipulację, poszukującym autorytetu, który roztoczy nad nimi opiekę — znajomość ludzkich charakterów pozwala mu dokonywać w tym aspekcie trafnej selekcji i odrzucać ludzi o silnej konstrukcji psychicznej.

W rozpoznaniu przyczyn zachowania Garina Polarinow sięga, podobnie jak w przypadku ofiar antropologa, do dzieciństwa. Kluczowym dla formowania się osobowości postaci mogło być wydarzenie, kiedy jego ojciec porzucił go na drodze. Niedługo później samochód starszego Garina uległ kolizji, a sam kierowca zaginął bez śladu. Straumatyzowany Jurij najwyraźniej odgrywa dramatyczny incydent wobec swoich podwładnych na zasadzie zamiany ról — działa tu psychologiczny mechanizm przymusu odtwarzania traumy, w wariacie stawania się sprawcą przemocy przez dawną ofiarę¹³. Zaledwie zasygnalizowane w powieści toksyczne relacje bohatera z ojcem korespondują z szerzej rozwiniętym wątkiem braku porozumienia między Tanią a Kirą oraz między Kirą a jej matką. Remedium w danej sytuacji wydaje się przerwanie błędnego koła patologicznych schematów w kolejnych pokoleniach.

Dominująca w powieści uniwersalna refleksja antropologiczna nie usuwa możliwości jej interpretacji w optyce sytuacji politycznej w Rosji. Powieść *Puś* wolno rozpatrywać jako dopełnienie pod-

¹³ B.A. van der Kolk, Ch.P. Ducey, *The psychological processing of traumatic experience: Rorschach patterns in PTSD*, „Journal of Traumatic Stress” 1989, nr 2 (3), s. 259–274.

jętych w utworze *Центр тяжести* rozważań na temat przyczyn ogólnej bierności społeczeństwa i wynikającej z niej nieskuteczności protestów. Na pytanie Portnoja o to, jak zabić wewnętrznego smoka, można po lekturze drugiej powieści odpowiedzieć w odniesieniu do podkreślanej już roli wychowania: rozwiązaniem jest zadbanie opiekunów o upodmiotowienie dzieci, wspieranie ich samoakceptacji i poczucia sprawczości. Jak sugeruje młody pisarz, głębokie problemy społeczno-polityczne wymagają głębokiej interwencji — na poziomie jednostek i rodzin.

Warto na koniec analizy powieści *Пуф* wspomnieć o zawartej w niej aluzji do protestu robotników w Nowoczerkasku z 1962 roku, krwawo stłumionego przez władze radzieckie. W rodzinnym mieście Kiry pojawia się badacz poszukujący informacji o objętym tabu strajku sprzed lat. Wątek strajku robotniczego usytuowany jest w utworze w optyce zagadnień traumy, pamięci i zapomnienia; problem społecznego milczenia splota się tu z okrutną tajemnicą matki Kiry, która wraz z grupą współników wykorzystwała masakrę protestujących jako okazję do zabójstwa nieprzychylnego osoby. Choć akcja rozgrywa się w fikcyjnym mieście za kołem podbiegunowym, szczegóły tego wydarzenia odpowiadają tragedii z Nowoczerkaska. Godny uwagi jest fakt, że niedługo przed wydaniem powieści Polarinowa ukazał się film *Drodzy towarzysze!* Andrieja Konczalowskiego, również poświęcony tej karcie rosyjskiej historii — wymowne jest, szczególnie w kontekście bieżącej sytuacji politycznej w Rosji, że obaj twórcy w podobnym czasie sięgają po przemilczany epizod wystąpienia władzy przeciwko narodowi.

Analiza obrazów protestu w twórczości Polarinowa wiedzie do konkluzji, że pisarz dąży do rozpoznania danego fenomenu na możliwie szerokiej płaszczyźnie antropologicznej. W powieści *Центр тяжести* autor koncentruje uwagę na kwestii oporu wobec autorytarnej władzy, sygnalizując jednocześnie konieczność głębszego wniknięcia w przyczyny jej trwania. Kolejny utwór — *Пуф* — ma bardziej uniwersalną wymowę i daje wgląd w psychologiczne czynniki uległości wobec apodyktycznych ludzi. W ujęciu diachronicznym sposób rozwinięcia namysłu nad zagadnieniem protestu w dziełach Polarinowa świadczy o przekonaniu, że mo-

torem zmiany społecznej nie mogą być jedynie punktowe protesty, lecz holistyczna walka z problemem inercji, nastawiona na wzmacnianie podmiotowości poszczególnych jednostek.

REFERENCES

- Burzyńska, Anna. *Dekonstrukcja, polityka i performatyka*. Kraków: Universitas, 2013.
- Domańska, Ewa. “Zwrot performatywny’ we współczesnej humanistyce.” *Teksty Drugie*, no. 5, 2007: 48–61.
- Domańska, Maria, et al. *Putin po raz czwarty. Stan i perspektywy Rosji (2018–2024)*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich, 2018.
- Gudkov, Lev. “Inertsija passivnoy adaptatsii.” *Pro et Contra*, yanvar’–aprel’, 2011: 20–42 [Гудков, Лев. “Инерция пассивной адаптации.” *Pro et Contra*, январь–апрель, 2011: 20–42].
- Kolk, Bessel A. van der, Ducey, Charles P. “The psychological processing of traumatic experience: Rorschach patterns in PTSD.” *Journal of Traumatic Stress*, vol. 2, issue 3, 1989: 259–274.
- Markowski, Michał Paweł. “Antropologia i literatura.” *Teksty Drugie*, no. 6, 2007: 24–33.
- Polyarinov, Aleksey. *Rif*. Moskwa: Inspiria, 2021 [Поляринов, Алексей. *Риф*. Москва: Inspiria, 2021].
- Polyarinov, Aleksey. *Tsentr tyazhesti*. Moskwa: Eksmo, 2018 [Поляринов, Алексей. *Центр тяжести*. Москва: Эксмо, 2018].
- Późny Putin. Koniec rozwoju, koniec stabilności*. Ed. Menkiszak, Marek. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich, 2015.
- Stryjakowska, Anna. “Podmiotowość postironiczna w powieści ‘Центр тяжести’ [‘Tsentr tyazhesti’] Aleksieja Polarinowa.” *Między metafikcją a non-fiction. Podmiotowość w literaturze rosyjskiej końca XX – początku XXI wieku*. Ed. Czerwiński, Grzegorz, Pañkowska, Ewa. 123–134. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2020.
- Wallace, David Foster. “E Unibus Pluram: telewizja a fikcja amerykańska.” *Rzeczom fajna rzecz, której nigdy więcej nie zrobię. Eseje i rozważania*. Transl. Kozak, Jolanta. 35–123. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2016.
- Włodarczyk, Michał. “Artykuł 282 Kodeksu karnego Federacji Rosyjskiej jako przykład instrumentalnego nadużycia w krajowym systemie ochrony praw człowieka.” *Regionalne systemy ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*. Ed. Jaskiernia, Jerzy, Spryszak, Kamil. 572–584. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2019.

BARTOSZ GOŁĄBEK

Uniwersytet Jagielloński

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5679-9761>

PISARZ I PROTEST. SZKIC DO DYSYDENCKIEGO PORTRETU BORISA AKUNINA

THE WRITER AND THE PROTEST:

A STUDY FOR THE PORTRAIT OF BORIS AKUNIN AS A DISSIDENT

This article refers to the public biography of the recent years in the life of Boris Akunin, one of the most widely read among contemporary Russian writers. As part of his political activity, Akunin, or Grigori Chkhartishvili, acted under his own name and actively supported the anti-Putin movement during the 2011–2012 protests. The experience gained there and the political events of the last 10 years have left him disappointed and resulted in him becoming an expat. However, mobilized by the circumstances, Akunin launched a new literary project called *История Российского Государства* (History of the Russian State), which is conceived as his original attempt to answer some of the perennial questions about Russia. Keywords: Boris Akunin, protests, dissident, Putin, Russia

ПИСАТЕЛЬ И ПРОТЕСТ.

ЭСКИЗ К ДИССИДЕНТСКОМУ ПОРТРЕТУ БОРИСА АКУНИНА

Настоящая статья отсылает к публичной биографии последних лет одного из самых читаемых современных российских писателей — Бориса Акунина. В рамках своей политической деятельности писатель действовал под своим настоящим именем, активно поддерживая антипутинское движение во время протестов 2011–2012 года. Его жизненный опыт и политические события последних десяти лет принесли значительное разочарование и привели к судьбе эмигранта. Кстати, мобилизованный обстоятельствами

Акунин основал новый литературный проект под названием «История Российского государства», который должен стать его оригинальной попыткой ответить на вечные русские вопросы.

Ключевые слова: Борис Акунин, протесты, диссидент, Путин, Россия

Poczytny pisarz, a jak woli sam o sobie mówić, beletrysta, Boris Akunin, od 2014 roku tworzy poza granicami Rosji. Chętnie udziela wywiadów prasie, a w jednym z nich podzielił się kontrowersyjną opinią, że jego kraj jest okupowany przez wroga¹ i dlatego wybrał życie na Zachodzie z — w miarę możliwości rzadkimi — wizytami w rodzimej Moskwie.

Do tego punktu w biografii doprowadziły pisarza liczne wydarzenia, w których odznaczył się jako wpływowy autor, żywo zainteresowany życiem publicznym i działaniami władzy w swoim kraju.

Droga popularnego autora do politycznej aktywizacji otworzyła się ze szczególną intensywnością w roku 2006, w którym rozgorzało napięcie polityczne między Rosją a Gruzją. Dla części europejskiej opinii publicznej interesujący w tej sprawie okazał się głos nie tyle poczytnego pisarza, ile rosyjskiego twórcy o gruzińskich korzeniach, urodzonego w 1956 roku w imeretyńskim miasteczku Zestafoni — Grigorija Czchartiszwilego, bo to przecież właściwe nazwisko beletrysty Borisa Akunina. 9 października 2006 roku na łamach francuskiego lewicowego dziennika „Libération” ukazał się krótki wywiad z Akuninem². W tej rozmowie Czchartiszwili jasno zdefiniował swoją przynależność do kultury rosyjskiej, stwierdził wprost, że mimo pochodzenia czuje się Rosjaninem, a w Gruzji był w dorosłym życiu jedynie raz. Pisarz wypowiedział się w sprawie pogorszenia relacji rosyjsko-gruzińskich właśnie jako zaangażowany i zatroskany ksenofobią współobywateli Rosjanin. Rzeczywiście, wyjątkowo negatywne emocje w Moskwie wywołał marcowy za-

¹ *Интервью с Борисом Акуниным* — *BBC Russian*, <https://www.youtube.com/watch?v=g3PAJXEiSN8> (10.03.2021). Przekład własny. Wszystkie kolejne tłumaczenia ze źródeł rosyjskich na język polski, o ile nie wskazano inaczej, pochodzą od autora niniejszego tekstu.

² *Avec la Géorgie, „Poutine agit comme l'empereur Caligula”*, https://www.liberation.fr/planete/2006/10/06/avec-la-georgie-poutine-agit-comme-l-empereur-caligula_6429/ (10.03.2021).

kaz władz rosyjskich wydany na import gruzińskich win do Rosji, ale sprawa sporu z prezydentem Saakaszwilim miała poważniejszy kontekst polityczny z energetyką w tle. W styczniu 2006 roku Tbilisi obwiniło Moskwę o celowe wywieranie nacisku politycznego poprzez dywersyjne wysadzenie ważnej dla Zakaukazia magistrali gazowej Mozdok–Tbilisi. Jeszcze jednym problemem, który eskalowała Moskwa, aby osłabić niezależność ambitnego prezydenta Gruzji, była obecność rosyjskich sił pokojowych w dążącej do secesji Osetii Południowej. Porozumienie rosyjsko-gruzińskie w tej sprawie obowiązywało od czerwca 1992 roku. Kryzysowy rok 2006 zwieńczył skandal szpiegowski i zawieszenie lotów na trasie Moskwa–Tbilisi. Jak wiemy, najgorsze w najnowszych relacjach gruzińsko-rosyjskich miało jednak dopiero nastąpić latem 2008 roku. Akunin nie wdawał się w detale geopolitycznej rozgrywki władz Rosji z Gruzją. Stwierdził jedynie, że podejmowane decyzje i nastroje stymulowane przez moskiewskich liderów rodzą niebezpieczną atmosferę profaszyzmu, z którą trudno mu się pogodzić³.

Po krytycznym wobec bieżącej sytuacji w Rosji wywiadzie, który dotyczył przede wszystkim kwestii gruzińsko-rosyjskich, Akunin nie kontynuuje publicystycznej aktywności. Zażenowanie sytuacją w kraju skłoniło go jednak do zabrania głosu w 2008 roku. Stało się to akurat w pierwszym roku prezydentury Dmitrija Miedwediewa, po słynnej — dodajmy pierwszej — zamianie stanowiskami z Władimirem Putinem. Z punktu widzenia wątku gruzińskiego ważne także, że stało się to już po eskalacji konfliktu między Rosją i Gruzją o Osetię Południową, który przedrodził się w krótkotrwałą wojnę. Do zabrania głosu w sprawach publicznych i politycznych zachęciła Akunina propozycja z rosyjskiego wydania czasopisma „Esquire”, któremu odpowiedział:

³ W przedruku i przekładzie na język rosyjski tego wywiadu dla portalu Inosmi.ru (<https://inosmi.ru/world/20061009/230352.html>) (8.03.2021) ujęta została jeszcze jedna odpowiedź dotycząca zaangażowania politycznego Akunina. Pisarz stwierdził, że dotąd nie angażował się ani w trakcie kryzysu terrorystycznego w teatrze na Dubrowce (2002), ani podczas procesu firmy JUKOS. W tym przypadku jednak nie mógł milczeć. Autor niniejszego opracowania nie odnalazł jednak tego ważnego fragmentu w aktualnie dostępnym internetowym wydaniu tekstu dziennika „Libération”.

„Najbardziej ciekawiałoby mnie rozmowa z Michaiłem Chodorkowskim”⁴.

Wydawca czasopisma przygotowywał numer, w którym tzw. znani ludzie mieli przeprowadzać wywiady z innymi sławami. Redaktorem naczelnym czasopisma był wówczas Filipp Bachtin, pod którego przewodnictwem pismo było postrzegane jako antyreżimowe⁵. Akunin, do którego czasopisma lifestylowe wielokrotnie zwracały się o teksty, ukuł sobie odpowiedź, że chce napisać tekst o więziennym biznesmenie Chodorkowskim. Zazwyczaj rozmowa z wydawcą na tym się kończyła, ale w 2008 roku redakcja „Esquire” nie spłoszyła się i przyjęła tę zaskakującą propozycję. Pisarz zastrzegł jednak, że podejmie się tego pod warunkiem, że nie będzie w tekście żadnej dodatkowej redakcji czy skrótów. Najwyraźniej warunki zostały dotrzymane, ponieważ wywiad opublikowano. Pierwszy wyrok w sprawie Chodorkowskiego ogłoszono 31 maja 2005 roku⁶. Trafił on do kolonii karnej w Krasnokamieńsku w Kraju Zabajkalskim. Wywiad, który ukazał się drukiem w październikowym numerze „Esquire”, mógł się odbyć wyłącznie w trybie korespondencyjnym. Chodorkowski jesienią 2008 roku był przetrzymywany w więzieniu w Czycie⁷, w znacznie gorszych warunkach niż te, któ-

⁴ To wstęp do wywiadu opublikowanego w zbiorze: M. Chodorkowski, *Będę walczył o wolność*, przeł. J. Redlich, Wydawnictwo Albatros A. Kuryłowicz, Warszawa 2011, s. 95. Jest to polskie wydanie książki *Статьи, диалоги, интервью*, która w Rosji ukazała się nakładem wydawnictwa Eksmo. Oryginalny wywiad Czchartiszwilego z Chodorkowskim nie jest dostępny w archiwum internetowym „Esquire”, ale jego skan z drukowanego czasopisma można odnaleźć w archiwalnym portalu www.khodorkovsky.ru, https://old.khodorkovsky.ru/media/8737__Esquire_Interview_MBK-Rus.pdf (8.03.2021).

⁵ Taka teza, oparta między innymi na skandalizującej wielkoformatowej reklamie z okładką numeru kwietniowego z 2010 roku z pytaniem *Po co baleriny i geje dołączają do partii Jedynąją Rossija*, pada w wywiadzie z Bachtinem dla pisma „LookAtMe” z 4.10.2019 — *Прямая речь: главный редактор Esquire Филипп Бachtин*, <http://www.lookatme.ru/mag/archive/experience-interview/106931-filipp-bahtin-2010-10-03> (10.03.2021).

⁶ M. Chodorkowski, N. Gieworkian, *Więzień Putina*, przeł. A. Sowińska, Agora-Wydawnictwo Czarne, Warszawa 2012, s. 22.

⁷ Dokładnie 8 października 2008 roku sąd okręgowy w Czycie przedłużył decyzję o zatrzymaniu Chodorkowskiego w zakładzie karnym do lutego 2009 roku, <https://www.newsru.com/russia/08Oct2008/mike.html> (10.03.2021).

re miał w kolonii. Akunin w wywiadzie podpisuje się swoim rzeczywistym imieniem i nazwiskiem, taką formułę przyjął również dla wszystkich swych tekstów eseistycznych i naukowych — tu występuje jako badacz bądź obywatel Czchartiszwili. We wstępie do rozmowy wyjaśnia, skąd pomysł na dyskusję z rosyjskim więźniem numer 1:

Właśnie na procesie Jukosu straciliśmy niezawisłość sądu — instytucji, bez której nie może istnieć społeczeństwo demokratyczne. To znaczy, że do tego punktu należy wrócić. Jeżeli przywróci się sprawiedliwość i praworządność w sprawie Chodorkowskiego, pomoże się również wszystkim innym ofiarom naszej okulałej Temidy⁸.

Rozmowa sprawia wrażenie emocjonalnie wyrównanej, daje się wyczuć, że Akunin — Czchartiszwili podchodzi do swego rozmówcy z obiektywizmem, stara się dowiedzieć jak najwięcej o poglądach swego respondenta bez uprzednich założeń bądź tez: „pomówmy bez taryfy ulgowej z powodu więzienia. Ono, przekłete, jest obecne, ale dla idei krat nie ma”⁹. Jednym pewnym, łączącym korespondentów elementem jest niewątpliwie przekonanie o upadku rosyjskiego sądownictwa, ale dalsza część wywiadu jest dynamiczna i odkrywczą dla obu stron. Chodorkowski wyjawia domniemane przyczyny swojej banicji, podaje wiele nazwisk wysoko postawionych urzędników kremlowskich, którzy stymulowali proces i w jakimś sensie skorzystali na odosobnieniu szefa Jukosu i rozbiciu jego firmy. Pisarz natomiast ujawnia swoje zainteresowanie osobowością Chodorkowskiego, motywacją jego decyzji o pozostaniu w kraju. Chodorkowski otrzymywał bowiem sygnały, że rosyjski wymiar sprawiedliwości szykuje się do jego zatrzymania, ale mimo ostrzeżeń nie skorzystał z możliwości ucieczki za granicę¹⁰.

⁸ M. Chodorkowski, *Będę walczył o wolność...*, s. 95–96.

⁹ Tamże, s. 116.

¹⁰ Potwierdza to zarówno w rozmowie z Akuninem, jak i w bieżących wystąpieniach, np. w upublicznionym pod koniec 2020 roku trzyipółgodzinnym wywiadzie z ukraińskim dziennikarzem i publicystą Dmitrijem Gordonem na jego kanale na YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=hqkRgYuaMsg&t> (8.03.2021).

Znaczący jest fragment wywiadu poświęcony zagadnieniu archetypowej odpowiedzialności mężczyzny. Pisarz dzieli męskie sprawy na dwa światy: Mały i Wielki. To rzeczywistości, między którymi trzeba dokonywać wyboru. Wedle tej wizji, Mały Świat to rodzina i bliscy, a Wielki — życie zawodowe, wiara, działalność publiczna. Z pewną estymą odnosi się do Chodorkowskiego, który idąc pod sąd, poświęcił swoje zobowiązania wobec Małego Świata.

Czchartiszwili przystąpił do tej rozmowy niewątpliwie dobrze przygotowany, po sumiennej lekturze tekstów Chodorkowskiego, które — w miarę możliwości — przesyłał za pośrednictwem adwokatów do różnych mediów od momentu aresztu. Dały one dobre podłoże do swego rodzaju polemiki między rozmówcami, reprezentującymi zasadniczo wspólny, liberalny punkt widzenia na sprawy publiczne. Wywiad zatem ma bardzo aktualny charakter, odczytuje się go jak debatę intelektualistów — tak modny w rosyjskiej przestrzeni medialnej *public talk*. W pewnym momencie Czchartiszwili nawet żartuje, że w wymiarze ideowym i formalnym ich dialog zaczyna być parodią znanego historykom myśli rosyjskiej epistolarnego sporu Wissariona Bielińskiego z Nikołajem Gogolem z połowy XIX wieku¹¹.

Najciekawsze z punktu widzenia niniejszego szkicu są te polemiczne fragmenty wywiadu, w których autor cyklu kryminalnego o Eraście Fandorinie uwypukla swoje liberalne poglądy, jednocześnie podkreślając, że demokracja nie może powstać inną drogą niż tą „od korzeni”. Liberalizm kojarzony z bogaceniem się kolejnych grup społecznych nie musi pozostawać jedynym wariantem rozwoju wolności w Rosji. Z publicystycznym zapałem prowokuje przy tym, lewicującemu pod wpływem życiowych doświadczeń Chodorkowskiego, do refleksji pytaniem z tezą:

Liberalizm nie jest władzą „szmalu nad złem”. W nim w ogóle nie chodzi o pieniądze, chodzi o poczucie własnej godności. Nie mogę już słuchać pomstowania na „przekłête lata dziewięćdziesiąte”. Gdzie byśmy teraz wszyscy byli bez tych lat dziewięćdziesiątych? Nie można się wyrzekać liberalizmu tylko dlatego, że część liberalów (nie najlepsza, ale po prostu najsprytniejsza) wprzęgła się w wóz i nie uciągnęła. To tylko znaczy, że demokracja nie dotrze do nas z góry, ale drogą naturalną, czyli trudną — „od korzeni”, od dołu. Stara prawica powin-

¹¹ M. Chodorkowski, *Będę walczył o wolność...*, s. 123.

na jak najszybciej odejść — ostatecznie się zdyskredytowała. Zastąpi ją nowa prawica, która właśnie będzie budować społeczeństwo obywatelskie z dołu do góry, a nie z góry na dół. Budować według tych samych odwiecznych wzorów: szacunek do praw człowieka, tolerancja, niekrzykliwe męstwo, patriotyzm bez ksenofobii. Wyrażając się językiem rodzimej ulicy, wszystko to co sprowadza się do formuły: „nie giąć karku przed silnym i nie gnębić słabego”. Pan się nie zgadza? Proszę oponować¹².

Przytoczony *passus* to jedno z najściślej wyrażonych w pisemnej formie ideowych *credo* Czchartiszwilego. Fragment nie został spisany z jakiejś nagranej wiecowej bądź innej publicznej wypowiedzi, konstruowanej często *ad hoc* pod wpływem chwili i emocji, ale został z namysłem zapisany i zredagowany, tak jak życzył sobie tego autor.

Realne zaangażowanie pisarza w działalność polityczną przypada na przełomowy dla antyputinowskiego ruchu opozycyjnego rok 2011. Warto pokrótce przypomnieć, że głównym zapalnikiem powodującym rozbudzenie emocji politycznych w Rosji był jesienny projekt władzy, polegający na hermetyzacji *status quo*. W zasadzie, z punktu widzenia rządzących, unieważniał on zbliżający się cykl wyborczy — grudniowe wybory do Dumy Państwowej oraz przypadające na 2012 rok wybory prezydenckie — poprzez utrzymanie na kluczowych stanowiskach w państwie Putina oraz Miedwiediewa. Dla wielu obserwatorów sceny politycznej, w dniu podania tej decyzji, zniweczone zostały wszelkie nadzieje (jeśli ktoś je jeszcze pielęgnował) na liberalizację polityki rosyjskiej i ostateczne pogrzebanie tezy o niezależności Miedwiediewa. Pojawiły się także opinie, że Miedwiediew używał bardzo często liberalnych haseł, które pobudzały apetyt na zmiany, a kremlowscy eksperci nie zauważyli licznych sprzeczności w tym przekazie.

Od połowy 2009 roku coraz więcej osób dołączało do, stosunkowo nielicznych początkowo, moskiewskich protestów w obronie 31 artykułu rosyjskiej konstytucji, gwarantującego swobodę zgromadzeń¹³. Jesienią sytuacja zaczęła eskalować. Do dość powszechnego

¹² Tamże, s. 117.

¹³ M. Bennetts, *Dokopać Kremłowi. Walka rosyjskich dysydentów o odsunięcie Putina od władzy*, przeł. J. Wąsiński, P. Wolak, Muza S.A., Warszawa 2014, s. 93.

zniechęcenia środowisk opozycyjnych wobec projektu tandemu władzy doszły jednak problemy z utrzymaniem stabilności systemu podczas wyborów parlamentarnych. Po wyborach do Dumy Państwowej, które z licznymi naruszeniami na wielu poziomach odbyły się 4 grudnia 2011 roku, środowiska opozycyjne różnych skrzydeł zaczynają organizować akcje protestacyjne, w tym najliczniejszą w historii rosyjskich protestów po 1991 roku na Placu Błotnym w Moskwie. Wedle różnych danych moskiewski protest „За честные выборы” (O uczciwe wybory) zebrał co najmniej 35 tysięcy protestujących z rozmaitych stron rosyjskiej sceny politycznej. Wśród występujących na scenie był także Czchartiszwili, którego zwięzłe i konkretne przemówienie zostało ocenione przez „dekabrystów Placu Błotnego”¹⁴ jako jedno z najbardziej trafnych w tym historycznym momencie. Pisarz w swym krótkim wystąpieniu sformułował kilka postulatów, które protestujący powinni donieść do Kremla. Wśród nich były żądania organizacyjne i polityczne. Do tych pierwszych zaliczyć należy postulat o powołaniu komitetu koordynacyjnego protestów i zespołu negocjacyjnego z władzami złożonego z trzech osób cieszących się zaufaniem wszystkich sił opozycyjnych. Wątki *stricte* polityczne to: sformułowanie żądania odnośnie do ponowienia wyborów w Moskwie, z transmisją online z każdego lokalu do końca liczenia głosów¹⁵, przedterminowe rozwiązanie Dumy Moskiewskiej i przeprowadzenie nowych lokalnych wyborów, obywatelskie wybory mera Moskwy. Czchartiszwili zakończył swe przemówienie sentymentalnym spostrzeżeniem: „Dwadzieścia lat nie widziałem takiej Moskwy. Szczerze mówiąc, myślałem, że takiej jej już nie zobaczę. Dziś jest bardzo ważny dzień w moim i w naszym wspólnym życiu”¹⁶.

¹⁴ Określenie z artykułu w serwisie internetowym rosyjskiego wydania „Deutsche Welle”, <https://p.dw.com/p/13QVM> (12.03.2021).

¹⁵ Idea ta faktycznie została wdrożona do procesu wyborczego w Rosji w wyborach prezydenckich w 2012 roku, ale dosyć łatwo się skompromitowała. Zob. B. Gołąbek, *Anatomia „Runetu”. Rosyjskojęzyczny internet jako extra territorium byłego ZSRR*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Krośnie, Krosno 2014, s. 94–95.

¹⁶ Nagranie wystąpienia Akunina na demonstracji na Placu Błotnym w Moskwie

Wszystko wskazuje na to, że przeciwnicy zaangażowania pisarza w sprawy polityczne dostrzegli jego aktywność, ponieważ nocą z 18 na 19 grudnia 2011 roku hakerzy włamali się na blog Akunina w serwisie LiveJournal i usunęli wszystkie jego wpisy¹⁷, które, szczęśliwie dla autora i jego fanów, udało się przywrócić.

Akunin bardzo zaangażował się w działalność ruchu protestacyjnego w grudniu 2011 roku. Wspierany między innymi przez Borisa Niemcowa, został jednym z aktywnych członków komitetu organizującego kolejną wielką demonstrację 24 grudnia 2011 roku. Niemcow z niejakim trudem formował wiarygodną ekipę firmującą akcje protestacyjne, padały w tej kwestii pytania o polityków i o obywatelski wymiar ruchu. Społeczny charakter formacji protestu mieli autoryzować działacze kultury, między innymi dziennikarz i twórca telewizyjny Leonid Parfionow, Boris Akunin czy popularna aktorka Lija Achedżakowa¹⁸.

Wystąpienie Czchartiszwilego 24 grudnia przed kilkudziesięciotysięcznym tłumem, w przeciwieństwie do przemowy na Placu Błotnym, było już znacznie bardziej agresywne i emocjonalne, miało też wyraźnie wiecowy i mobilizujący charakter, co trudno powiedzieć o wystąpieniu z 10 grudnia. Kwestia fałszerstw wyborczych z Placu Błotnego zamieniła się, przynajmniej w kontekście jego przemówienia, już w protest czysto antyputinowski przed kolejnymi ustawionymi wyborami prezydenckimi w zbliżającym się 2012 roku. Akunin w swoim niemal pięciominutowym wystąpieniu na prospekcie Sacharowa był twardy, zaapelował o odesłanie prezydenta Putina na emeryturę. Nawoływał do zebrania w okresie noworocznym sił i myśli w sprawie wyborów prezydenckich, wybo-

10 grudnia 2011 roku z profilu YouTube partii Jabłoko TV, <https://www.youtube.com/watch?v=Md8G3pSX91E> (11.03.2021).

¹⁷ *Писатель Борис Акунин — о том, как называется то, что происходит сейчас в России*, <https://www.svoboda.org/a/24426640.html> (12.03.2021).

¹⁸ Wywiad z Niemcowem z 26 grudnia 2011 roku, <https://www.svoboda.org/a/24435229.html> (8.03.2021). W Internecie zachowały się nagrania z negocjacji liderów środowisk opozycyjnych, w których próbują ustalić wspólną strategię działań protestacyjnych. W konferencji prasowej zorganizowanej przed demonstracją 24 grudnia Akunin siedzi naprzeciw Niemcowa, wraz z Parfionowem reprezentując w społecznym ruchu skrzydło świata kultury.

ru jednego kandydata, który spodoba się całej „uczciwej Rosji”, jak nazwał protestujące środowisko.

Po jednoznacznym zwycięstwie wyborczym Putina w wyborach prezydenckich Czchartiszwili porzucił rolę zaangażowanego aktywisty na rzecz komentatora-publicysty. 13 maja 2012 roku Akunin chyba po raz ostatni wziął jeszcze udział w opozycyjnej akcji ulicznej. W towarzystwie pisarzy Dmitrija Bykowa, Ludmiły Ulickiej, Dmitrija Głuchowskiego, satyryka i dziennikarza Wiktora Szenderowicza, muzyka Andrieja Makarewicza, wraz z co najmniej kilkoma tysiącami protestujących uczestniczył w tzw. spacerze kontrolnym od Placu Puszkina do Czystych Prudów¹⁹. Marsz miał sprawdzić reakcję służb bezpieczeństwa, tym razem dość biernych wobec pokojowo demonstrujących opozycjonistów. Przed inauguracją prezydencką i po jej zakończeniu, służby bezpieczeństwa zdecydowanie rozpędzały wszelkie przejawy ulicznej aktywności opozycjonistów, choć jedna z grup zdołała założyć mobilne obozowisko, które ze względu na pobliski pomnik kazachskiego poety Abaja otrzymało nieformalną nazwę „ОккупайАбай”, nawiązującą do nowojorskiej akcji protestu na Wall Street.

Znamienny jest jego obszerny wpis na blogu z dnia 12 sierpnia 2012 roku pod tytułem *F.A.Q.* Tekst Akunina to właściwie odpowiedź na często zadawane mu pytania (*F.A.Q.* — z angielskiego — *frequently asked questions*) związane z politycznymi realiami powyborczej Rosji. Latem 2012 roku Duma Państwowa uchwaliła szereg ustaw, które zaciskały kontrolę państwa nad aktywnością społeczną — między innymi słynną ustawę o zgromadzeniach i tzw. ustawę „o agentach zagranicznych”²⁰. Mimo to w poglądach pisarza na przyszłość dla opozycji wciąż rysowała się nadzieja na zmiany — Czchartiszwili zakładał, że możliwe jest odsunięcie Putina od władzy w 2014 roku²¹.

¹⁹ В Москве прошла „контрольная прогулка” с писателями?, https://www.bbc.com/russian/russia/2012/05/120513_moscow_progulka (10.03.2021).

²⁰ Nowelizacja ustawy o organizacjach pozarządowych z 13 lipca 2012 roku zaostřejająca kontrolę państwa nad NGO korzystającymi z zagranicznego wsparcia finansowego.

²¹ Wpis na blogu Akunina z 12 sierpnia 2012 roku pt. *F.A.Q.*, <https://borisakunin.livejournal.com/71491.html> (10.03.2021).

W antyputinowskim zaangażowaniu Akunina należy odnotować jeszcze jeden epizod z jesieni 2013 roku. 20 listopada pisarz zakomunikował na swoim profilu w sieci społecznościowej Facebook, że nie zamierza się pojawić na zapowiedzianym na kolejny dzień spotkaniu rosyjskich pisarzy z prezydentem Putinem. Swą odmowę przyjęcia zaproszenia na Kreml argumentował przetrzymywaniem przez władze Rosji więźniów politycznych. Popularność pisarza i zasięg tego wpisu zmobilizowały rzecznika Kremla Dmitrija Pieskowa do skomentowania tego stanowiska, który w swej dość sztampowej wypowiedzi stwierdził, że słowa pisarza nie mają związku z realiami i określił go „społecznym nihilistą”²².

Jednak w grudniu 2013 roku, jak się powszechnie uważało, ze względu na wizerunek zbliżających się XXII Zimowych Igrzysk Olimpijskich w Soczi, doszło do przedterminowego zwolnienia z więzienia wyrazistych antyreżimowych postaci: Michaiła Chodorkowskiego oraz Nadieжды Tołokonnikowej i Marii Aliochiny z grupy Pussy Riot²³. Dla Czchartiszwilego była to emocjonalna kolejka górską, bo jednocześnie późną jesienią 2013 roku rewolucyjny nastrój ogarnął Kijów. Prezydent Wiktor Janukowycz odmówił ratyfikacji umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską, czym sprowokował burzliwą reakcję, najpierw studenckiej młodzieży ukraińskiej stolicy, a następnie części proeuropejsko nastawionego społeczeństwa Ukrainy.

Kaskada wydarzeń na początku 2014 roku w zbuntowanej Ukrainie prowadziła kraj w nieznane. Opinię światową zaskoczyła także reakcja Kremla, który wokół wydarzeń na Euromajdanie zbudował, doskonale oddziałującą na masy rosyjskich i rosyjskojęzycznych telewidzów, akcję propagandową. Ofiary śmiertelne zamieszek w Ki-

²² Дмитрий Песков: отказ Бориса Акунина от участия в литсобрании — „общественный нигилизм”, <https://www.kommersant.ru/doc/2348322> (10.03.2021).

²³ Były to politycznie stosunkowo niekosztowne, ale wizerunkowo pozytywne gesty Putina. Chodorkowski został właściwie ulaskawiony na własny wniosek skierowany do Putina — chodziło mu o spotkanie z ciężko chorą matką. Do końca odbycia kary pozostawało mu jeszcze osiem miesięcy. Skandalizujące happenery z grupy Pussy Riot w dniu zwolnienia miały do końca wyroku jeszcze trzy miesiące.

jowie, niejasna ucieczka Janukowycza z Ukrainy i eskalujący kryzys polityczny zaowocowały zaskakującymi także dla Rosjan działaniami Putina: zbrojnym oderwaniem od rozchwianej Ukrainy Półwyspu Krymskiego, które usankcjonowano — nieuznawanym w społeczności międzynarodowej — przeprowadzonym pod lufami nieoznakowanych żołnierzy, tzw. zielonych ludzików, referendum 16 marca 2014 roku. A później była już tzw. Russkaja Wiesna w ukraińskim Donbasie, czyli wojna, której „Kreml nie prowadzi”, a rosyjscy mężowie, ojcowie i synowie dobrowolnie idą tam pod ostrzał²⁴.

Wracając do emigracji Akunina, jasne jest, że opuszczenie przez pisarza ojczyzny nie jest związane wyłącznie z patriotyczno-nacjonalistycznym wzmożeniem Rosji, które wybuchło po aneksji Półwyspu Krymskiego w 2014 roku. Na decyzję pisarza złożyło się wiele politycznych doświadczeń i osobisty zawód, którego doświadczył po fiasku swego aktywnego zaangażowania politycznego. Napisał o tym w swoim blogu w grudniu 2014 roku, już z dala od Moskwy:

5 grudnia 2011 roku nie było mnie w Moskwie. Zupełnie nie rozumiałem, jak i dlaczego na Czystych Prudach wydarzyło się to, co się wydarzyło. Pamiętam, że przeżywałem wówczas dwa silne uczucia: zaskoczenie i radość. [...] Wróciłem i na miarę swoich sił i wyobrażeń o słuszności tych działań wziąłem w tym udział. Nie pchałem się do przywództwa, to nie w moim charakterze, ale dużo rozmawiałem z liderami — przekonywałem, starałem się wpływać na ich decyzje (niezbyt skutecznie)²⁵.

Bardzo ważne są w tej sprawie także pewne frustracje związane z brakiem szerokiego społecznego zrozumienia dla antyputinowskich wartości politycznych, które pisarz reprezentuje — wszakże sporo z tych ludzi to jego czytelnicy! To także fanami literatury Akunina zawładnęły euforyczne emocje związane z przywracaniem do rosyjskiej macierzy utraconych w 1991 roku terytoriów.

Warto tu przypomnieć, że obok masowego entuzjazmu zwykłych Rosjan, dość łatwo zresztą stymulowanego i podsycanego przez

²⁴J. Kostiuczenko, *Przyszło nam tu żyć. Reportaże z Rosji*, przeł. K. Kwiatkowska-Moskalewicz, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2020, s. 319.

²⁵Wpis z 13 grudnia 2014 roku, *Осторожно, двери закрываются. Следующая остановка...* (записки ветерана), <https://borisakunin.livejournal.com/139777.html> (10.03.2021).

rządowe media, swe wyrazy poparcia dla prezydenta Rosji zgłaszali w trakcie ukraińskiego kryzysu także liczni działacze kultury. Szczególną rolę odegrali niewątpliwe ci, podpisani pod słynnym krymskim listem poparcia, opublikowanym na łamach gazety „Известия” 11 marca 2014 roku²⁶, a wykaz nazwisk jest dość długi. Dwa dni po publikacji listu poparcia dla Putina, równie spora grupa ludzi kultury wystąpiła z kontrpropozycją — z antywojennym apelem opublikowanym przez rosyjski PEN-Club (Русский ПЕН-Центр) *Не прогибаться. Не поддаваться лжи* (Nie dać się ugiąć. Nie poddawać się kłamstwu). Pod tym pismem swój akces, obok Grigorija Czchartiszwilego, złożyli między innymi pisarze Ludmiła Ulicka, Władimir Wojnowicz, wielu muzyków, filologów, scenarzystów, dziennikarzy i innych reprezentantów twórczej inteligencji²⁷.

Dla wielu Rosjan tzw. krymskie referendum z marca 2014 roku i wojna na wschodzie Ukrainy, tocząca się z ukrywanym zaangażowaniem sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej, stały się momentem, którego historyczne i moralne znaczenie wywarło determinujący wpływ na krystalizację poglądów Rosjan wobec reżimu²⁸. Liberalna inteligencja próbowała bronić niezależności Ukrainy, ale przede wszystkim chyba chronić społeczeństwo rosyjskie, ukazując mu niebezpieczeństwa kroczące za nacjonalistyczną euforią.

²⁶ *Деятели культуры России — в поддержку позиции Президента по Украине и Крыму*, <https://iz.ru/news/567299> (10.03.2021).

²⁷ *Apel Не прогибаться. Не поддаваться лжи*, <https://www.facebook.com/penrussia/photos/a.1431614800407784/1449876145248316> (10.03.2021).

²⁸ Piszący te słowa dobrze pamięta swój czerwcowy pobyt w Rosji w 2014 roku, przy okazji wystąpienia Grzegorza Przebindy w moskiewskim Domu Emigracji Rosyjskiej, notabene na temat jego rozmów z sowieckimi pisarzami-dysydentami (*Мои встречи с русскими в Париже в 1987–1992* (В. Максимов, Н. Горбаневская, А. Синявский)). Atmosfera entuzjazmu w Moskwie była dość szczególna, na Tagance pojawił się potężny ikoniczny mural z napisem *Крым и Россия вместе навсегда* (Krym i Rosja razem na zawsze), w kampanii zbierania podpisów do lokalnych wyborów kandydat Szumskij posługiwał się hasłem *Вернули Крым, вернем и Москву без пробок* (Przywróciliśmy Rosji Krym, przywrócimy i Moskwę bez korków), a w ówczesnych rozmowach z wieloma zaprzyjaźnionymi Rosjanami — uczonymi, badaczami, znawcami historii, pobrzmiwała wyraźna nuta satysfakcji ze sprawności, z jaką Putin przyłączył Krym do Rosji.

Rzecz jasna takich punktów zwrotnych było już w najnowszej historii Rosji kilka, niewątpliwie jednak w 14 roku prezydentury Putina (z krótkim wyłączeniem na cztery lata kadencji Miedwiediewa w latach 2008–2012) sytuacja polityczna w kraju i regionie miała już szerszy kontekst. Dostrzegł to także Akunin, który swoją decyzję o opuszczeniu Rosji zakomunikował bodaj po raz pierwszy 30 sierpnia 2014 roku we wpisie na swoim blogu w serwisie LiveJournal. Tekst ten był odpowiedzią na pytanie czytelnika:

Z putinowską Rosją nie mam nic wspólnego, wszystko w niej jest mi obce. Być tutaj w czasie ogólnego zaćmienia rozumu stało się ciężko. Dlatego nie zamierzam oczywiście emigrować, ale większą część czasu zacznę spędzać poza granicami Rosji. Trzeźwemu z pijanym niewygodnie pod jednym dachem. Będę od czasu do czasu przyjeżdżać i patrzeć, czy libacja się nie kończy²⁹.

Literacki, metaforyczny język tego wpisu, choć brzmi atrakcyjnie, w gruncie rzeczy jest niezwykle oskarżycielski i przygnębiający. Wybrzmiewa tu także interpretacja wizji emigracji, którą ukuł dla siebie pisarz. Wskazuje bowiem, że emigrować faktycznie nie zamierzał, a jedynie postanowił spędzać większość czasu poza granicami Rosji. W sposób dosadny i obrazowy porównał przy tym swą sytuację do znanego powszechnie uczucia osoby niepijącej, której przychodzi spędzać czas w towarzystwie doskonale bawiących się przy alkoholu. Dość bezkompromisowy język tej wypowiedzi, nacechowany jest oczywiście niechęcią wobec współobywateli i trafnie diagnozuje stan rzeczy w postkrymskiej Rosji. Jego opinia zbieżna jest też w całej rozciągłości z poglądem Wiktora Jerofiejewa, który w 2014 roku dostrzegł: „Putin i jego drużyna są bardziej liberalni niż 80 procent narodu rosyjskiego”³⁰.

Pisarz niewątpliwie zdaje sobie także sprawę, że w tradycji rosyjskiej zjawisko inteligenckiej emigracji wywołuje silne skojarzenia z przeszłością. Jako poczytny i efektywnie funkcjonujący na rynku wydawniczym pisarz musiał kalkulować w tej sytuacji, że jest

²⁹ Wpis z 30 sierpnia 2014 roku, *Во субботу, день ненастный. (Отвечаю на вопросы)*, <https://borisakunin.livejournal.com/135653.html> (10.03.2021).

³⁰ Zob. rozmowa Wiktora Jerofiejewa z Grzegorzem Przebindą — *W Rosji jest jak w Afryce*, „Plus Minus”, 23–24.08.2014.

to w pewnym sensie broń obosieczna i być może twarda emigracyjna postawa utrudni mu lub wręcz uniemożliwi, jako kolejnemu „emigracyjnemu pisarzowi”, dotarcie do swych odbiorców. Historia literatury rosyjskiej zna zbyt wiele takich przypadków. Być może te okoliczności sprawiły, że nigdzie wprost nie powiedział, że wybiera los emigranta.

Wydaje się, że pisarz przykrywał stan emigranckiego przygnębienia swojego rodzaju intelektualną grą. Ujawniło się to między innymi w rozmowie z córką Niemcowa, zamordowanego demonstracyjnie tuż przed kolejnymi masowymi antyputinowskimi akcjami protestacyjnymi w Moskwie 27 lutego 2015 roku. Na pytanie Żanny Niemcowej, która notabene sama od śmierci ojca mieszka poza Rosją³¹, czy uważa się za emigranta, odpowiedział:

[...] emigrant to ktoś, kto zdążył wskoczyć na ostatni parowiec do Konstantynopola, bo inaczej konnica Budionnego porąbałaby go szaszkami [rodzaj kaukaskiej, następnie kozackiej szabli, z której chętnie korzystali bolszewicy — B.G.]. Mnie z Rosji nikt nie wypędzał, mogę w dowolnym momencie tam wrócić, nic mi tam nie grozi, dlatego nie uważam się za emigranta, ja jestem ekspatem³².

W 2021 roku minie 10 lat od „błotnych”, masowych protestów przeciwko reżimowi Putina. Grigorij Jawliński, najbardziej bodaj znany przedstawiciel liberalizmu we współczesnej Rosji, na 10-lecie pierwszej masowej akcji protestacyjnej skierowanej przeciwko aktualnemu reżimowi, cierpko i dosadnie podsumował aktywizm polityczny minionej dekady i nakreślił kluczowe jego zdaniem sukcesy władzy, przeczące tezom o stopniowym wyczerpywaniu jej mocy sprawczej³³. Trudno zaprzeczyć faktom. Uliczna opozycja niewiele zyskała. Niestety mimo protestów od 2011 roku reżimowi

³¹ Zob. M Gessen, *Będzie to, co było. Jak totalitaryzm odradza się w Rosji*, przeł. M. Iwińska, H. Faryna-Paszkiwicz, Prószyński i S-ka, Warszawa 2018, s. 643.

³² *Нынешняя власть ведет мою страну к гибели — Борис Акунин в „Немцова. Интервью”*, Deutsche Welle на русском, 10.05.2016, <https://www.youtube.com/watch?v=YPtnAjW2J8Y> (10.03.2021).

³³ Г. Явлинский, *Без путинизма и популизма. О смыслах текущей политики*, 6.02.2021, <https://www.yavlinsky.ru/article/bez-putinizma-i-populizma/> (10.03.2021).

dwukrotnie udało się wprowadzić na Kreml Putina jako prezydenta w 2012 i w 2018 roku. Następnie miała miejsce aneksja Krymu i rozlew krwi w Donbasie, a także niejasna wojenna misja w Syrii, angażująca Rosję w trwającą tam od dekady wojnę domową. Podobnie trudne do wyjaśnienia społeczeństwu było włączenie się do kilku konfliktów na kontynencie afrykańskim za pomocą prywatnych firm wojskowych (PMC). W kraju zaś, obok wzmocnienia prezydenta Rosji, przeprowadzono (przez w pełni kontrolowany parlament) pakiet represyjnych i antyobywatelskich ustaw, poprzez korektę konstytucji zorganizowano plebiscyt w sprawie zmiany ustroju, a w rezultacie zaofierowano Putinowi kontynuację pełnienia funkcji prezydenta właściwie dożywotnio³⁴. Z powodzeniem zorganizowano również akcje eliminowania opozycyjnej aktywności, włączając w to próbę fizycznej eksterminacji największych przeciwników władzy.

Być może nakreślony przez Jawlińskiego ponury obraz siły reżimu nie wyklucza realnego osłabienia samego Putina, ale nie zmienia to zasadniczo atmosfery panującej w wolnościowych środowiskach w kraju. Bilans wydarzeń politycznych ostatniej dekady nie jest radosny dla liberalnie i wolnościowo nastawionego pisarza, jakim jest Akunin.

Wydarzenia polityczne i społeczne, jak się wydaje, od przełomowego odnowienia mandatu prezydenckiego Putina w 2012 roku, sprowokowały Akunina do zadania pytań o istotę rosyjskiej państwowości. Historia przestała być dla niego literacką dekoracją i zabawą, w której umocował swą najpopularniejszą postać — Erasta Fandorina. Autor rozrywkowej literatury, beletrysta, jak o sobie często sam mówi, postanowił zostać „prawdziwym pisarzem”, zając pozycję właściwą dla wielkich rosyjskich twórców, do gremium którego dotąd, z właściwą sobie premedytacją, nie aspirował. Pisarze w kulturze Rosji to tradycyjnie także myśliciele, analitycy polityczni i wizjonerzy. Do ich zadań należą między innymi obserwacja i komentowanie życia publicznego, analiza społeczna, a także w ja-

³⁴ Czysto matematyczne wyliczenia wskazują, że zgodnie z obowiązującym prawem, przy sprzyjających dla Putina okolicznościach, będzie on mógł pełnić najwyższy urząd w Rosji do 84 roku życia.

kimś zakresie projektowanie przyszłości. W przypadku pisarstwa Akunina punktem wyjściowym do zakreslenia przyszłości Rosji powinna się stać przemyślana i opowiedziana po nowemu historia tego państwa.

W celu lepszego zrozumienia swego politycznego i społecznego otoczenia Akunin postanowił przepracować, zarówno dla siebie samego, jak i swoich czytelników, dzieje Rosji od czasów najdawniejszych do 1917 roku³⁵. W wywiadzie z 2015 roku dla sekcji rosyjskiej BBC stwierdził, że nie jest w stanie zrozumieć kraju, w którym żyje. Szokowało go, że nie pojmuje zachodzących w nim procesów³⁶. To właśnie polityka rosyjska czasów najnowszych, zaciskanie autorytarnej pętli i bezskuteczne protesty zmotywowały Akunina do pochylenia się nad historią Rosji z perspektywy pisarza. Twórca formułował swe twarde opinie już po tym, jak do włoskich drukarni, na przełomie 2013 i 2014 roku trafiły pierwsze tomy z cyklu „История Российского государства”. Dziejopisarstwo Akunina doszło już do ósmego tomu poświęconego drugiej połowie XIX wieku, który pojawił się w rosyjskich księgarniach w ostatnim dniu marca 2021 roku. Uzupełnienie beletrystyczne, zatytułowane *Дорога в Китеж* (Droga do Kitieżu), trafiło do czytelników na przełomie czerwca i lipca tego roku.

Wedle autorskiej koncepcji, to wielotomowe i wielowarstwowe dzieło ma być opowieścią skierowaną do ludzi, którzy nie interesują się historią, a jego rolą jest mediacja między czytelnikami a faktami z przeszłości. Akunin zastrzegał w wywiadach wielokrotnie, że usiadł do pracy nad tymi tekstami bez żadnych uprzedzeń, ideowych założeń czy gotowych tez. Oczywiście podchodził do tego zadania jako pisarz o liberalnym światopoglądzie. Każdemu tomowi syntezy dziejów Rosji towarzyszy aneks w postaci dzieła

³⁵ Datę graniczną wskazał Akunin jako najbardziej współczesny z możliwych momentów w dziejach Rosji, z którym nie wiąże go bezpośrednie emocje. To stwierdzenie padło w odpowiedzi na jedno z pytań na spotkaniu autorskim po publikacji drugiego literackiego tomu „Истории Российского государства” — <https://www.youtube.com/watch?v=wlioj0oA4bY> (10.03.2021).

³⁶ Борис Акунин: „Моя страна оккупирована врагом”, https://www.bbc.com/russian/society/2015/04/150415_boris_akunin_interview (10.03.2021).

beletrystycznego, którego akcja osadzona jest w realiach odpowiadających epoce danego tomu historii. W tym pomysłе zawiera się także metoda opowiedzenia społecznej historii Rusi i Rosji. W rolach głównych bohaterów każdego z beletrystycznych tomów towarzyszących Akunin obsadza postacie pochodzące z jednego rodu, którego znakiem rozpoznawczym jest ciemne znamię w kształcie łyzy — swojego rodzaju bindi, znak prawdy — wyraźnie widoczne pośrodku czoła. U Akunina znak ten występuje u bohaterów obojga płci. Jest to galeria wspaniałych, ale i zupełnie zwyczajnych postaci, gdzie obok bohaterów nieprzeciętnie szlachetnych czytelnik odnajduje drobnych szalbierzy i władców okrutników. W sposób szczególny uwidocznione są tu także losy kobiet, perfekcyjnie osadzonych przez pisarza w dziejach Rusi i Rosji. Autor w jednym z esejów, zamieszczonych na blogu dwa tygodnie po zabójstwie Niemcowa napisał, że nie chce, aby autorytarny reżim w Rosji upadł przez to, że Putin odejdzie sam albo w rezultacie pałacowego spisku. Dodał jednocześnie: „chcę, aby autorytarny reżim zmienił się w wyniku świadomego wyboru ludzi, w wyniku ich wspólnego działania”³⁷.

Literackie, społeczne i filozoficzne walory Akuninowskich bohaterów z dzieł historycznych, do których narodzin przyczyniły się polityczno-społeczne przeżycia pisarza, zarówno sprzed emigracji, jak i po niej, zasługują jednak w ocenie piszącego te słowa na odrębną, sumienną analizę.

REFERENCES

- Akunin, Boris. “Bokh i Shel’ma.” <https://www.youtube.com/watch?v=wIioj0oA4bY>. Accessed 10 March 2021 [Борис, Акунин. “Бох и Шельма.” <https://www.youtube.com/watch?v=wIioj0oA4bY>. Дата обращения: 10 марта 2021].
- Akunin, Boris. “F.A.Q.” <https://borisakunin.livejournal.com/71491.html>. Accessed 10 March 2021 [Акунин, Борис. “F.A.Q.” <https://borisakunin.livejournal.com/71491.html>. Дата обращения: 10 марта 2021].
- Akunin, Boris. “Moya strana okkupirovana vragom.” https://www.bbc.com/russian/society/2015/04/150415_boris_akunin_interview. Accessed 10 March 2021 [Борис, Акунин. “Моя страна оккупирована врагом.” https://www.bbc.com/russian/society/2015/04/150415_boris_akunin_interview. Дата обращения: 10 марта 2021].

³⁷ Б. Акунин, *О месяце марте и роли личности в истории*, wpis z 14 marca 2015 roku, <https://borisakunin.livejournal.com/144058.html> (10.03.2021).

- bbc.com/russian/society/2015/04/150415_boris_akunin_interview. Дата обращения: 10 марта 2021].
- Akunin, Boris. "O mesyatsе marte i roli lichnosti v istorii." <https://borisakunin.livejournal.com/144058.html>. Accessed 10 March 2021 [Акунин, Борис. "О месяце марте и роли личности в истории." <https://borisakunin.livejournal.com/144058.html>. Дата обращения: 10 марта 2021].
- Akunin, Boris. "Ostorozhno, dveri zakryvayut'sya. Sleduyushchaya ostanovka... (zapiski veterana)." <https://borisakunin.livejournal.com/139777.html>. Accessed 10 March 2021 [Акунин, Борис. "Осторожно, двери закрываются. Следующая остановка... (записки ветерана)." <https://borisakunin.livejournal.com/139777.html>. Дата обращения: 10 марта 2021].
- Akunin, Boris. "Vo subbotu, den' nenastnyy. (Otvечayu na voprosy)." <https://borisakunin.livejournal.com/135653.html>. Accessed 10 March 2021 [Акунин, Борис. "Во субботу, день ненастный. (Отвечаю на вопросы)." <https://borisakunin.livejournal.com/135653.html>. Дата обращения: 10 марта 2021].
- Baryshnikov, Valentin. "Pisatel' Boris Akunin o tom, kak nazyvayet'sya to, chto proiskhodit seychas v Rossii." <https://www.svoboda.org/a/24426640.html>. Accessed 12 March 2021 [Барышников, Валентин. "Писатель Борис Акунин — о том, как называется то, что происходит сейчас в России." <https://www.svoboda.org/a/24426640.html>. Дата обращения: 11 марта 2021].
- Bennetts, Mark. *Dokopać Kremłowi. Walka rosyjskich dysydentów o odsunięcie Putina od władzy*. Transl. Wąsiński, Jan, Wolak, Paweł. Warszawa: Muza S.A. 2014.
- Chodorkowski, Michaił. *Będę walczył o wolność*. Transl. Redlich, Jerzy. Warszawa: Wydawnictwo Albatros A. Kuryłowicz, 2011.
- Chodorkowski Michaił, Gieworkian, Natalia. *Więzień Putina*. Transl. Sowińska, Agnieszka. Warszawa: Agora–Wydawnictwo Czarne, 2012.
- "Deyateli kul'tury Rossii — v podderzhku pozitsii Prezidenta po Ukraine i Krymu." <https://iz.ru/news/567299>. Accessed 10 March 2021 ["Деятели культуры России — в поддержку позиции Президента по Украине и Крыму." <https://iz.ru/news/567299>. Дата обращения: 10 марта 2021].
- "Dmitriy Peskov: otkaz Borisa Akunina ot uchastiya v litsobranii — 'obshchestvennyy nigilizm'." <https://www.kommersant.ru/doc/2348322>. Accessed 10 March 2021 ["Дмитрий Песков: отказ Бориса Акунина от участия в литсобрании — 'общественный нигилизм.'" <https://www.kommersant.ru/doc/2348322>. Дата обращения: 10 марта 2021].
- Gessen, Masha. *Będzie to, co było. Jak totalitaryzm odradza się w Rosji*. Transl. Iwińska, Magdalena, Faryna-Paszkievicz, Hanna. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2018.
- Gołąbek, Bartosz. *Anatomia "Runetu." Rosyjskojęzyczny internet jako extra territorium byłego ZSRR*. Krosno: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Krośnie, 2014.
- "Interv'yu s Borisom Akuninym — BBC Russian." <https://www.youtube.com/watch?v=g3PAJXEiSN8>. Accessed 10 March 2021 ["Интервью с Борисом Акуниным — BBC Russian." <https://www.youtube.com/watch?v=g3PAJXEiSN8>. Дата обращения: 10 марта 2021].

- Jerofiejew, Wiktor, Przebinda, Grzegorz. “W Rosji jest jak w Afryce.” *Plus Minus*, 23–24 Aug. 2014.
- “Khodorkovskiy. Bandit Putin, Kuchma s nozhom, tyur'ma, zagovor oligarkhov, Navaľnyy. V gostyakh u Gordona.” <https://www.youtube.com/watch?v=hqkRgYuaMsg&t=403s>. Accessed 8 March 2021 [“Ходорковский. Бандит Путин, Кучма с ножом, тюрьма, заговор олигархов, Навальный. В гостях у Гордона.” <https://www.youtube.com/watch?v=hqkRgYuaMsg&t=403s>. Дата обращения: 8 марта 2021].
- Kostiuczenko, Jelena. *Przyszło nam tu żyć. Reportaże z Rosji*. Transl. Kwiatkowska-Moskalewicz, Katarzyna. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2020.
- Millot, Lorraine. “Avec la Géorgie, ‘Poutine agit comme l’empereur Caligula.” https://www.liberation.fr/planete/2006/10/06/avec-la-georgie-poutine-agit-comme-l-empereur-caligula_6429/. Accessed 8 March 2021.
- Millot, Lorraine. “Boris Akunin: ‘С Грузией Путин поступает, как император Калигула.” <https://inosmi.ru/world/20061009/230352.html>. Accessed 8 March 2021 [Лоррен, Мийо. “Борис Акунин: ‘С Грузией Путин поступает, как император Калигула.” <https://inosmi.ru/world/20061009/230352.html>. Дата обращения: 8 марта 2021].
- “Ne progibaťsya. Ne poddavaťsya lzhi.” <https://www.facebook.com/penrussia/photos/a.1431614800407784/1449876145248316>. Accessed 10 March 2021 [“Не прогибаться. Не поддаваться лжи.” <https://www.facebook.com/penrussia/photos/a.1431614800407784/1449876145248316>. Дата обращения: 10 марта 2021].
- “Nyneshnyaya vlast' vedet moyu stranu k gibeli — Boris Akunin v ‘Nemtsova. Interv'yu.” *Deutsche Welle na russkom*, <https://www.youtube.com/watch?v=YPtAJW2J8Y>. Accessed 10 March 2021 [“Нынешняя власть ведет мою страну к гибели — Борис Акунин в ‘Немцова. Интервью.” *Deutsche Welle na russkom*, <https://www.youtube.com/watch?v=YPtAJW2J8Y>. Дата обращения: 10 марта 2021].
- “Pryamaya rech': glavnyy redaktor Esquire Filipp Bakhtin.” <http://www.lookatme.ru/mag/archive/experience-interview/106931-filipp-bahtin-2010-10-03>. Accessed 10 March 2021 [“Прямая речь: главный редактор Esquire Филипп Бахтин.” <http://www.lookatme.ru/mag/archive/experience-interview/106931-filipp-bahtin-2010-10-03>. Дата обращения: 10 марта 2021].
- “Razgovor pisatelya Grigoriya Chkhartishvili (B. Akunin) s Mikhailom Khodorkovskim.” https://old.khodorkovsky.ru/media/8737__Esquire_Interview_MBK-Rus.pdf. Accessed 8 March 2021 [“Разговор писателя Григория Чхартишвили (Б. Акунин) с Михаилом Ходорковским.” https://old.khodorkovsky.ru/media/8737__Esquire_Interview_MBK-Rus.pdf. Дата обращения: 8 марта 2021].
- “Soderzhaniye Khodorkovskogo v SIZO Chity prodleno do 2 fevralya 2009 goda.” <https://www.newsru.com/russia/08Oct2008/mike.html>. Accessed 10 March 2021 [“Содержание Ходорковского в СИЗО Читы продлено до 2 февраля 2009 года.” <https://www.newsru.com/russia/08Oct2008/mike.html>. Дата обращения: 10 марта 2021].

- Sokolov, Mikhail. "Boris Nemtsov: 'Lozungi momenta: 'Vor ne dolzhen sidet' v Kreml'e'; 'Ni odnogo golosa Vladimiru Putinu 4 marta!'; 'Ne pustim Putina vovtoroy tur vyborov!'" www.svoboda.org/a/24435229.html. Accessed 8 March 2021 [Соколов, Михаил. "Борис Немцов: 'Лозунги момента: 'Вор не должен сидеть в Кремле'; 'Ни одного голоса Владимиру Путину 4 марта!'; 'Не пустим Путина во второй тур выборов!'" www.svoboda.org/a/24435229.html. Дата обращения: 8 марта 2021].
- "V Moskve proshla 'kontrol'naya progulka' s pisatelyami." https://www.bbc.com/russian/russia/2012/05/120513_moscow_progulka. Accessed 10 March 2021 ["В Москве прошла 'контрольная прогулка' с писателями." https://www.bbc.com/russian/russia/2012/05/120513_moscow_progulka. Дата обращения: 10 марта 2021].
- Vinogradov, Yegor. "Protesty na Bolotnoy: miting zavershen, chto dal'she?" <https://p.dw.com/p/13QVM>. Accessed 12 March 2021 [Виноградов, Егор. "Протесты на Болотной: митинг завершен, что дальше?" <https://p.dw.com/p/13QVM>. Дата обращения: 12 марта 2021].
- "Vystupleniye Borisa Akunina na Bolotnoy." <https://www.youtube.com/watch?v=Md8G3pSX91E>. Accessed 11 March 2021 ["Выступление Бориса Акунина на Болотной." <https://www.youtube.com/watch?v=Md8G3pSX91E>. Дата обращения: 11 марта 2021].
- Yavlinskiy, Grigoriy. "Bez putinizma i populizma. O smyslakh tekushchey polityki." <https://www.yavlinsky.ru/article/bez-putinizma-i-populizma/>. Accessed 10 March 2021 [Явлинский, Григорий. "Без путинизма и популизма. О смыслах текущей политики." <https://www.yavlinsky.ru/article/bez-putinizma-i-populizma/>. Дата обращения: 10 марта 2021].

GRZEGORZ OJCEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5909-270X>

WIECZÓR... W 2217 ROKU NIKOŁAJA FIODOROWA JAKO PROTEST-ANTYUTOPIA

NIKOLAI FYODOROV'S STORY *ONE EVENING... IN 2217*
AN ANTI-UTOPIAN PROTEST

One evening... in 2217, a short story by Nikolai Fyodorov, was published in 1906. In the history of the Russian literature, this story has the status of a pioneering anti-utopian text. From this point of view, it is interesting to examine the text as a literary experiment in which the author presents to his readers his vision of a new world seen from the distance of three-hundred-years. What does the author find especially worrying about a future world in which the values of the present no longer exist? Who is the author rebelling against and why? Why does his text reference *Anna Karenina* by Leo Tolstoy? What made his story a source of inspiration for Yevgeny Zamyatin's *We*? Why does Fyodorov continue to inspire Russian anti-utopian writers of the 20th and 21st century who use this genre to voice their opinions on topical and socially significant issues?

Keywords: Nikolai Fyodorov, protest, anti-utopia, a family of the future

ВЕЧЕР... В 2217 ГОДУ НИКОЛАЯ ФЕДОРОВА
КАК ПРОТЕСТ-АНТИУТОПИЯ

Рассказ Николая Федорова *Вечер... в 2217 году* был опубликован в 1906 году. В истории русской литературы он считается новаторским текстом, в котором реализуется антиутопия. С этой точки зрения интересным кажется

исследование данного произведения с позиции литературного эксперимента, в котором автор приближает читателю новый мир с очень отдаленной, ибо свыше 300-летней, перспективы. Что особенно беспокоит писателя, раз проектирует он будущее, в котором, по его мнению, мы уже не найдем современных ему ценностей? Кому и чему сопротивляется автор? Почему его текст обращается к *Анне Карениной* Льва Толстого и служит вдохновением для *Мы* Евгения Замятина? Почему Федоров постоянно вдохновляет русских антиутопистов XX и XXI столетий для высказывания мнений по поводу насущных общественных проблем?

Ключевые слова: Николай Федоров, протест, антиутопия, семья будущего

Pierwsza rzecz, na którą zwróciłem uwagę przed lekturą tego opowiadania, wiąże się z datowaniem analizowanego utworu: 1906 rok. Uprzedzając nieco dalszą narrację, powiem tylko, że fakt ten miał znaczenie kluczowe w identyfikacji autorstwa tekstu i jego interpretacji. To ważne, ponieważ wskazanie prawdziwego, a nie rzekomego twórcy *Wieczoru...* połączone z wprowadzeniem jego nazwiska do polskiej rusycystyki chroni rodzimego odbiorcę przed ewentualnym trwaniem w błędzie solidnie już utrwalonym w mediach rosyjskich¹. Na czym polega ten błąd? Na przypisywaniu danego opowiadania wielkiemu myślicielowi rosyjskiemu Nikołajowi Fiodorowiczowi Fiodorowowi, który w rzeczy samej nie ma nic wspólnego z tym tekstem, chociaż wydawać by się mogło, że mógłby mieć, jeśli uwzględni się ogromną różnorodność tematyczną (np. filozofia, religia, estetyka, przyrodznawstwo, literatura, sztuka, bibliotekoznawstwo) oraz gatunkową Fiodorowa na niwie pisarskiej. Rzeczywistość koryguje jednak ostatecznie to początkowe mylne przeświadczenie.

W 1906 roku Nikołaj Fiodorow (1829–1903) już nie żył, więc nawet gdyby był autorem *Wieczoru...*, nie zdołałby wskazać na 1906 rok jako moment powstania „własnego” tekstu. Musiałoby zatem to datowanie roczne pochodzić na przykład od pierwszego edytora, lecz na ten temat dostępne źródła milczą, chociaż *Wieczór*

¹ Zob. przykładowe adresy stron internetowych, gdzie podaje się błędnie, że Nikołaj Fiodorowicz Fiodorow jest autorem opowiadania *Wieczór w 2217 roku*: <https://bookshake.net/b/vecher-v-2217-godu-nikolay-fedorovich-fedorov>, https://royallib.com/author/fedorov_nikolay.html, https://bookscafe.net/author/fedorov_nikolay-7061.html, <https://avidreaders.ru/book/vecher-v-2217-godu.html> (6.01.2021).

w 2217 roku — pod takim właśnie, pozbawionym wielokropka tytułem — systematycznie wchodził do dawnych i wciąż wchodzi do najnowszych antologii rosyjskich (wcześniej — radzieckich) oraz publikowanych poza granicami Rosji (ZSRR). Fakt ten najlepiej świadczy o szczególnych walorach literackich dystopii², a także o jej gatunkowej aktywności w różnych okresach historycznych w tym państwie³. Wiadomo, że rosyjski filozof, który wszelką własność — nawet w sferze idei czy twórczości artystycznej — utożsamiał z grzechem, sam za życia świadomie nie publikował swoich prac i dlatego pierwsza ich postać drukowana, właśnie z 1906 roku, została przygotowana przez uczniów Fiodorowa⁴. Rok ten inicjował zatem częściowe udostępnienie dorobku filozofa jako myśliciela, ale nie jako pisarza, autora *Wieczoru*...

Drugie moje zdziwienie — przekute następnie w argument — wyniknęło z faktu, że najobszerniejsze jak dotąd wydanie dzieł wszystkich autora *Filozofii wspólnego czynu* nie zawiera żadnego tekstu literackiego, co zasadnie sugeruje, że albo analizowane opowiadanie nie należy do Nikołaja Fiodorowicza Fiodorowa i dlatego

² Terminem „dystopia” posługuję się tutaj synonimicznie z terminem „antyutopia”, chociaż mam świadomość, że zdania badaczy są pod tym względem podzielone: część z nich traktuje dystopię i antyutopię jako semantyczne ekwiwalenty, inni natomiast wskazują na cechy dystopii, które nie pozwalają na ich zamienne stosowanie. Autorzy dystopii, w odróżnieniu od twórców antyutopii, kreślą pesymistyczne wizje przyszłości, odwołując się bezpośrednio do rzeczywistości. Z kolei antyutopiści szukają nierzadko pomysłów na radykalną zmianę ludzkiej egzystencji w utopijnych programach naprawy świata.

³ Zob. np. В. Шестаков (red.), *Русская литературная утопия*, Издательство Московского университета, Москва 1986; В. Шестаков (oprac.), *Вечер в 2217 году*, Прогресс, Москва 1990; Ю. Медведев (oprac.), *Русская фантастика конца XIX – начала XX века*, t. 10: *Вечер в 2217 году*, Русская книга, Москва 1998; А. Гулый, В. Исаев (oprac.), *Полдень, XIX век*, Корпорация „Сомбра”, Москва 2005; Y. Howell (red.), *Red Star Tales: A Century of Russian and Soviet Science Fiction*, Russian Life Books, Montpelier (VT) 2015; J. Womack (red.), *Ciencia ficción rusa y soviética*, t. 1, Ediciones Nevsky, Madrid 2016. Opowiadanie Nikołaja Fiodorowa zostało także wydrukowane w czasopiśmie „DARKER” 2016, nr 12’16 (69).

⁴ Zob. Н.Ф. Федоров, *Философия общего дела*, t. 1, Тип. Семиречен. Областного правления, Верный 1906; t. 2, Печатня А. Снегиревой, Москва 1913.

nie mogło być uwzględnione przez redaktorów opracowania⁵, albo jest on jego autorem, lecz na skutek arbitralnej decyzji edytorskiej nie weszło ono do *opera omnia*. Nie sądzę jednak, aby w sytuacji, gdyby Fiodorow rzeczywiście był autorem *Wieczoru...*, tak odpowiedzialni redaktorzy czterotomowej edycji jego prac pominieli tę literacką wypowiedź⁶. Nawet jako tekst kuriozalny pasowałby on całkowicie do innych kontrowersyjnych idei twórcy rosyjskiego kosmizmu i stanowił oryginalny głos w sprawach dotyczących przyszłości ludzkości.

Trzecie natomiast zaskoczenie wzięło się z faktu, że autorstwo *Wieczoru...* rosyjski internet wiąże z jeszcze innym Nikołajem Fiodorowem, tym razem o patronimiku Timonowicz. Owszem, istnieje taki pisarz, twórca m.in. popularnych utworów dla dzieci, lecz urodził się on w 1946 roku, co z definicji przekreśla jego autentyczność jako nadawcy analizowanego tekstu, opublikowanego w 1906 roku, a więc sporo przed narodzinami przyszłego twórcy⁷. Dlatego dowód najistotniejszy, bo podany przez petersburską badaczkę

⁵ Н.Ф. Федоров, *Собрание сочинений: в 4-х тт.*, oprac. И.И. Блауберг, Прогресс-Традиция, Evidentis, Москва 1995–2004.

⁶ O Nikołaju Fiodorowiczu Fiodorowie jako twórcy *Wieczoru...* nie wspomina się w żadnym z polskich opracowań naukowych, co stanowi kolejny dowód pośredni w sprawie autorstwa tego opowiadania. Ograniczam się z konieczności do przedstawienia w układzie chronologicznym reprezentatywnych egzemplifikacji: R. Łużny, *Mysł filozoficzna Mikołaja Fiodorowa w kręgu pisarzy rosyjskich XIX i XX wieku*, „Przegląd Humanistyczny” 1982, nr 1–2, s. 99–116; K. Pietrzycka-Bohosiewicz, „Przerzucić most nad rzeką czasu...” *Nikołaj Fiodorow i pisarze rosyjscy*, w: H. Waszkielewicz i J. Świeży (red.), *Строитель чудотворный. Szkice o literaturze rosyjskiej dedykowane Jadwidze Szymak-Reiferowej i Władysławowi Piotrowskiemu*, Tertium, Kraków 2001, s. 105–111; M. Madej-Cetnarowska, *Mysł Nikołaja Fiodorowa w literaturze dziewiętnastego i dwudziestego wieku*, Wydawnictwo Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nowym Sączu, Nowy Sącz 2013.

⁷ Zob. przykładowe adresy stron internetowych, na których Nikołaj Timonowicz Fiodorow uchodzi za autora opowiadania *Wieczór w 2217 roku*: <https://readli.net/avtor/fedorov-nikolay-timonovich-2/>, <https://lib.alkar.net.ua/books/90949.html>, <https://lib.alkar.net.ua/authors/28877.html>, <https://www.rulit.me/authors/fedorov-nikolaj>, <https://www.litmir.me/a/?id=81724> (6.01.2021).

Lubow Bugajewą, odnajduję w jej artykule z 2012 roku⁸. Autorka wskazała w nim wprost na stołecznego dziennikarza (!) Nikołaja D.[mitrijewicza?] Fiodorowa jako nadawcę opowiadania *Wieczór... w 2217 roku*. Bugajewa odwołała się przy tym do pierwszej, a więc bardzo ważnej — z punktu widzenia identyfikacji autora — publikacji z 1906 roku zawierającej interesujący nas tekst⁹. Co istotne i do czego należy moim zdaniem powrócić, pierwotnie w tytule opowiadania Fiodorowa występował wielokropek jako sygnał zapowiedzi czegoś niezwykłego: *Wieczór... w 2217 roku*. Przyznać trzeba, że śmiałe spojrzenie petersburskiego żurnalisty w przyszłość, narracyjny skok z roku 1906 do 2217, oznaczał nakreślenie perspektywy obejmującej 311 lat, a więc zbyt pojemnej i odległej, by na początku XX wieku można było ją w sposób naukowy w pełni zweryfikować. Nic nie jest wszakże jeszcze przesądzone, gdy chodzi o trafność wizji Fiodorowa, ponieważ w roku 2021 mija 196 lat od wydania drukiem analizowanego opowiadania, a do docelowego roku 2217 pozostało 115 lat; wszystko zatem może się jeszcze wydarzyć, zwłaszcza że żyjemy w czasach, w których wszystkie dziedziny życia rozwijają się bardzo dynamicznie. Na pewno zaś ludzkość minęła już połowę tej futurystycznej ścieżki, co pozwala dzisiaj spojrzeć na narracyjną propozycję petersburskiego pisarza także z punktu widzenia najlepszych zdobyczy w obszarze dawnej i najnowszej antyutopijnej literatury rosyjskiej.

O samym Nikołaju D. Fiodorowie wiemy doprawdy niewiele. Nawet lata jego życia wciąż są owiane tajemnicą. Można jedynie przypuszczać na podstawie zdarzeń pośrednich, że urodził się on około 1870 roku, skoro z jego nazwiskiem kojarzy się inny tekst antyutopijny pod tytułem *Atawizm* (*Атавизм*, 1899), wydrukowany w czasopiśmie „Moskowskije wiadomości” („Московские ведомости”) i podpisany enigmatycznie „Н. Ф.-Д.-Р. — В.-Ъ”¹⁰.

⁸ Л.Д. Бугаева, *Топос и телос петербургской утопии: Николай Федоров*, „Международный журнал исследований культуры” 2012, nr 4 (9), s. 71–75.

⁹ Н. Федоров, *Вечер... в 2217 году с послесловием*, Типо-Литогр.[афия] „Герольд”, С.[анкт]-Петербург 1906.

¹⁰ Н. Федоров, *Вечер в 2217 году*, w: *Фантастика Серебряного века*, t. 7: *Бомба профессора Штурмвельта*, оргас. М. Фоменко, А. Шерман, Salaman-

Zakładam bowiem, że w wieku prawie 30 lat petersburski dziennikarz mógł już być w pełni artystycznie uformowanym człowiekiem. Hipotetycznie mógłby żyć nawet 120 lat¹¹, a więc rok 1990 byłby wtedy datą graniczną jego ziemskiej egzystencji. Zapewne cezura ta jest nadto optymistyczna, gdy uwzględni się czasy rewolucji październikowej, wojny domowej, wielkiej wojny ojczyźnianej i epoki stalinowskiej. W każdej z tych dziejowych zawieruch sowieckich Fiodorow mógł przedwcześnie zginąć z rąk bolszewików albo stracić życie podczas blokady Leningradu. Wiedzę na temat *Atawizmu* zawdzięczamy streszczeniu, które znalazło się w książce Leonida Hellera i Michela Niqueux *Histoire de l'utopie en Russie* (cytuję za wydaniem rosyjskim):

Герой рассказа Федорова *Атавизм* засыпает, чтобы через 500 лет проснуться на острове, занятом „Общиной разумных”. Обитатели, одетые в одинаковые одежды и лишенные пола (хирургическим путем), чтобы полностью отдавать себя труду, носят номера из букв и цифр, позволяющие определить их местоположение на острове, размеченном административно сеткой. Посреди острова находится небоскреб директора Комитета, украшенный гигантской статуей муравья. Жители острова устраниются с помощью эвтаназии после того, как становятся бесполезными для общества (к 45 годам). Язык общения сведен к телеграфному стилю. Пары мужчин и женщин, „живущих по-старому”, обеспечивают репродукцию населения на „фермах”, дети отбираются у них и воспитываются обществом. „Атавические” чувства (любовь, сострадание) — величайшие враги этого общества, отрицающего личность. В конце повести один „больной”, почувствовавший жалость к двум детям, угоняет межпланетный корабль¹².

Atawizm jest zatem ogniwem poprzedzającym najprawdopodobniej bezpośrednio *Wieczór... w 2217 roku*. Wiele na to wskazuje,

dra P.V.V., Москва 2018, s. 39–56, http://az.lib.ru/f/fedorow_n_d/text_1906_vecher.shtml (6.01.2021).

¹¹ Zgodnie z wolą Stwórcy wyrażoną w Księdze Rodzaju (Rdz 6,3) „Człowiek jest istotą cielesną i jego życie ma trwać nie dłużej niż sto dwadzieścia lat”. *Księga Rodzaju*, przeł. i oprac. M. Piela, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2020, s. 33.

¹² Л. Геллер, М. Нике, *Утопия в России*, przeł. z franc. И.В. Булатовский, Гиперион, Санкт-Петербург 2003, e-book, s. 181–182.

najbardziej temat przewodni, którym jest problem kontrolowanej prokreacji i unifikacja osobowości. Wyliczę więc te najważniejsze cechy strukturalne utworu Fiodorowa z 1899 roku, by łatwiej było uchwycić jego odrębność oraz bliskość tej dystopii w zestawieniu z kolejną jej egzemplifikacją z 1906 roku. Głównym bohaterem *Atawizmu* jest mężczyzna, *Wieczoru...* — kobieta. Taki zabieg kompozycyjny umożliwił autorowi literacką ocenę tych samych lub podobnych problemów z perspektywy różnych płci: punktu widzenia mężczyzny i kobiety. Mówienie przez protagonistów o sprawach dla nich najważniejszych *unisono* świadczy nie tylko o konsekwencji narracyjnej Fiodorowa, lecz także uwypukla ponownie podjętą przez pisarza problematykę.

W *Atawizmie* rzecz cała dzieje się w odmiennym stanie świadomości, albowiem bohater najpierw zasypia, by następnie po 500 latach obudzić się na bezimiennej (a więc dowolnej) wyspie zamieszkiwanej przez „Wspólnotę rozumnych”. W *Wieczorze...* akcja toczy się w Petersburgu, a więc w konkretnym z nazwy i położenia geograficznego mieście, jeszcze dziwniejszym niż w książkach Nikołaja Gogoła, wzdłuż i w okolicach Newskiego Prospektu oraz Prospektu Litiejnego. W ten sposób Fiodorow sugeruje, być może, kierunek futurystycznej transpozycji przestrzennej człowieka: od określonego punktu na mapie do nie wiadomo dokąd. W utworze z 1899 roku mieszkańcy wyspy są odziani jednakowo (uniformizacja doskonale znana z czasów komunistycznych systemów totalitarnych) i na skutek ingerencji chirurgicznej zostali pozbawieni cech płciowych (uniseksizm). Takiej skrajnej unifikacji cielesności nie ma w *Wieczorze...*, ale pamiętajmy, że i perspektywy czasowe w obydwu tekstach są inne: z jednej strony znaczniejsza, bo 500-letnia i lokująca się w przestrzeni 2399 roku, a druga — krótsza, bo 311-letnia, przenosząca czytelnika do 2217 roku.

Celem fizycznego okaleczania istot ze „Wspólnoty rozumnych”, bo tak naprawdę do końca nie wiemy, ile jeszcze pozostało w nich pierwiastka czysto ludzkiego, jest odgórne, pozbawione pytania o zgodę, podporządkowanie się mieszkańców wyspy określonej ideologii rządzących, która nakazuje obywatelom w pełni poświęcić się pracy, co sugeruje, że od pracy zależy na tej wyspie wszystko,

a może i to, że gdy istota ciężko pracuje fizycznie, nie ma czasu na rozmyślanie. Jakże charakterystyczne są to i niezwykle czytelne reguły estetyczne narzucone w 1934 roku przez Związek Pisarzy Radzieckich światu kultury sowieckiej i konsekwentnie egzekwowane w kolejnych dziesięcioleciach przez kremlowski aparat władzy. Ani o założeniach ideologicznych stalinowskiej polityki kulturalnej, ani o socrealizmie jako jedynej estetyce komunistycznego państwa nie mógł nic wiedzieć Fiodorow zarówno w 1899, jak i w 1906 roku.

„Wspólnotę rozumnych”, a więc określony rodzaj komuny, lecz paradoksalnie w ogóle nie-demokratycznej, zamieszkują w administracyjnych kwartałach żywe numery, będące konfiguracją liter i cyfr. Ta stygmatyzacja ma zapewnić organom kontrolnym szybkie namierzenie każdego obywatela w razie potrzeby. Ten sam „numeryczny system kadrowy” funkcjonuje także w *Wieczorze...*, chociaż narrator ujawnia imiona swoich bohaterów, a został on perfekcyjnie zobrazowany w jednej z najgłośniejszych antyutopii rosyjskich pierwszej połowy XX wieku *My* (*Мы*, 1924) Jewgienija Zamiatina. Pośrodku wyspy znajduje się drapacz chmur, który zajmuje dyrektor Komitetu. Budynek upiększa gigantyczny posąg mrówki niczym Statua Wolności na Liberty Island u ujścia rzeki Hudson. Aluzja do amerykańskiego symbolu swobody jest, jak sądzę, bardzo czytelna. Petersburg w *Wieczorze...* też nie przypomina zwykłego rozwiązania architektonicznego, ponieważ nad miastem rozpościera się kopuła prewencyjna, której zadaniem jest ochrona metropolii przed utratą ciepła, co umożliwiał m.in. hodowanie egzotycznych roślin o każdej porze roku. Petersburska kopuła kojarzy się natychmiast z każdym murem (zielonym, białym, czerwonym i każdego innego koloru) znanym z rosyjskich współczesnych antyutopii: od *My* Zamiatina do dystopijnej powieści *Dzień oprycznika* (*День опричника*, 2006) Władimira Sorokina, gdzie każda sztuczna granica stanowi barierę, której w totalitarnym państwie pod żadnym pozorem nie należy samowolnie przekraczać.

W *Atawizmie* likwidacja istot następuje poprzez eutanazję w momencie, gdy władza wskazuje na ich nieprzydatność dla społeczeństwa, co ma miejsce najczęściej przed ukończeniem przez obywatela 45. roku życia. W *Wieczorze...* ta kwestia nie występuje, lecz

wciąż funkcjonuje instytucja samobójstwa jako sposobu rozwiązania problemów osobistych. Śmierć na własne życzenie nie wywołuje szczególnych emocji u tych, którzy się o niej dowiadują, o czym najlepiej świadczy reakcja Pawła, gdy ze skaczących czerwonych liter elektronicznego biuletynu na ulicy Morskiej dowiaduje się, że „На воздушной станции № 3, гражданка № 4372221 бросилась под воздушник¹³ и поднята без признаков жизни. Причины неизвестны”¹⁴.

W utworze z 1899 roku mieszkańcy wyspy posługują się językiem mocno sformalizowanym, przypominającym najbardziej suchy styl telegramu. Z kolei w antyutopii Fiodorowa z 1906 roku ludzie wciąż ze sobą rozmawiają, jak w dawnych czasach, ale w języku wielu występują sztampy leksykalne, a „interpretacja” rzeczywistości jest całkowicie zgodna z tym, co zaprogramowali „inżynierowie dusz”. W *Atawizmie* znajdujemy więcej w porównaniu z *Wieczorem...* szczegółów na temat reprodukcji: do współżycia pomiędzy kobietami i mężczyznami dochodzi na fermach (!). Żyją oni „po staremu”, płodzą dzieci, które są im odbierane i oddawane na wychowanie społeczeństwu. Ta sama idea „prosocjalnej prokreacji” występuje w tekście Fiodorowa z 1906 roku, co raz jeszcze wskazuje na jej istotność dla samego autora, który po siedmiu latach nadał jej nowy literacki kształt. I tu i tam — w *Atawizmie* i *Wieczorze...* — do uczuć atawistycznych zaliczane są miłość i współczucie oraz trak-

¹³ Słowa „wozdusznik” („воздушник”) nie rejestrują współczesne rosyjskie słowniki objaśniające ani np. polskie słowniki rosyjsko-polskie. Jedyne w słowniku objaśniającym Dmitrija Uszakowa z 1935 roku znajdujemy ten wyraz w znaczeniu „специалист по воздушным сообщениям” poprzedzony kwalifikatorem „нов.,” co wskazuje, że pojawił się on w języku rosyjskim w czasach I wojny światowej i rewolucji, czyli od 1914 roku. Zob. А-Кюрины, Д.Н. Ушаков (red.), *Толковый словарь русского языка*, t. 1, ОГИЗ, Москва 1935, s. 339. Rzecz jasna, znaczenie słownikowe nie pokrywa się z tym, w jakim wozdusznik występuje w tekście Nikołaja Fiodorowa. Tutaj oznacza on raczej rodzaj środka transportu, który z platformy na ziemi przewoził pasażerów aż do stacji pod samą kopułą. Tego samego zdania jest Bugajewa. Zob. Л.Д. Бураева, *Топос и телос...*, s. 74.

¹⁴ Н. Федоров, *Вечер... в 2217 году...*, s. 29. Osobisty numer identyfikacyjny Agłai — 4372221 — być może miał jednocześnie informować o liczbie mieszkańców Petersburga przekraczającej wtedy cztery miliony.

towane w kategorii największych wrogów wyspiarskiej i petersburskiej społeczności, w której nie ma miejsca na przejawy indywidualizmu. Inni są odbierani w tekście z 1899 roku jako chorzy i tylko tacy decydują się na wielkie czyny: w finale *Atawizmu* współczująca „chora istota” podejmuje desperacki czyn i porywa pojazd międzyplanetarny, by razem z dwojgiem dzieci opuścić wyspę szczęśliwości. W *Wieczorze...* główna bohaterka w końcu opowiadania rzuca się pod wozduszniak, niczym tytułowa protagonistka powieści Lwa Tołstoja *Anna Karenina* (*Анна Каренина*, 1877) pod nadjeżdżający pociąg, i ginie na miejscu. Agłąja uwalnia się w ten radykalny sposób od problemu osobistego i petersburskiej kopuły jako symbolu totalnych ograniczeń.

Zdaniem Hellera i Niqueux Fiodorow wprowadza do literatury rosyjskiej tematy i chwytów typowe dla utworów antyutopijnych¹⁵. Jego *Atawizm* nawiązuje wyraźnie do dystopii *When the Sleeper Wakes* Herberta George’a Wellsa (1866–1946) przez powtórzenie tego samego klucza inicjującego polegającego na przebudzeniu się bohatera po 203-letnim śnie w odmiennej rzeczywistości Londynu. Zauważmy, że powieść Wellsa ukazała się w 1899 roku, a więc w tym samym, co publikacja Fiodorowa w moskiewskim czasopiśmie; zbieżność, przyznać trzeba, symptomatyczna. Drugim punktem odniesienia według francuskich badaczy jest antysocjalistyczna parodia Jerome’a K. Jerome’a (1859–1927) z 1891 roku *The New Utopia*, którą także ze względu na datę druku mógł znać petersburski dziennikarz. Skoro zatem Heller i Niqueux, a także autorzy przywołanych wcześniej antologii zawierających rosyjskie (radzieckie) teksty antyutopijne uważają *Wieczór...* Fiodorowa za utwór należący do dystopii¹⁶, dziwi mnie, dlaczego Bugajewa zajęła

¹⁵ Л. Геллер, М. Нике, *Утопия в России...*, s. 182. Zob. rozdział 5: *Модернистские утопии и подроздзіал: Светопредставления и идиллии*.

¹⁶ Nr. w serii „Утопия и Антиутопия XX Века” („Утопия и антиутопия XX века”, Издательство Прогресс, Москва 1990) obok opowiadania Nikołaja Fiodorowa *Wieczór w 2217 roku* zamieszczono następujące teksty: Walerij Briusow, *Республика Южного Креста*, Aleksandr Bogdanow, *Красная Звезда*, Aleksandr Czajanow, *Путешествие моего брата Алексея в страну крестьянской утопии*, Jakow Okuniew, *Грядущий мир*, Jewgienij Zamiatin, *Мы*, Władimir Wojnowicz, *Москва 2042*.

całkiem odmienne stanowisko. Uważa ona bowiem, że analizowane opowiadanie reprezentuje problematykę toposu i telosu, ale petersburskiej utopii, a nie antyutopii. Skupia się w swoim studium na konstrukcji semiotycznej przestrzeni *Wieczoru...*, w której realna geografia Petersburga miesza się z rzeczywistością magiczną, i podkreśla ich istotną bliskość, silne wewnętrzne powiązanie. Zdaniem rosyjskiej badaczki Fiodorow prowadzi dialog z utopią chrześcijańskiego socjalisty Edwarda Bellamy’ego (1850–1898), odzwierciedloną we śnie głównego bohatera jego utworu z 1888 roku *Looking Backward, 2000–1887*. Twierdzi ponadto, że wypowiedź stołecznego żurnalisty koresponduje z takimi utworami utopijnymi, jak chociażby Williama Morrisa *News from Nowhere* (1890), Ebenezera Howarda *To-Morrow: A Peaceful Path to Real Reform* (1898), Herberta G. Wellsa *A Modern Utopia* (1905), Nikołaja Szelonskiego *В мире будущего* (1892), Porfirija Infantjewa *На другой планете* (1901), Konstantina Mierieżkowskiego *Рай земной, или Сон в зимнюю ночь. Сказка-утопия XVII века* (1903) czy Aleksandra Bogdanowa *Красная Звезда* (1908). By nie być gołosłownym, zacytuję jedną z charakterystycznych opinii Bugajewej:

В русской утопии обсуждение проблем человеческой селекции также оказывается связанным с обсуждением моделей и путей развития общества, в первую очередь — социалистической. Иногда можно слышать мнения, что принцип борьбы за существование и другие идеи Мальтуса не созвучны русской ментальности. **Однако именно идеи Мальтуса, Хаксли и Уэллса обыгрываются в небольшой повести петербургского журналиста Николая Д. Федорова „Вечер в 2217”, вышедшей [...] в Санкт-Петербурге в 1906 году и ставшей текстом-симптомом, в котором проявились характерные черты русской, более того — петербургской, утопии**¹⁷.

Wydaje mi się, że Bugajewa nie do końca jednak jest przekonana o wyłącznie utopijnym wymiarze *Wieczoru...* Fiodorowa jako osi konstrukcyjnej jego opowiadania, wyczuwa bowiem w analizowanym utworze nie rozkwit, ale schyłkowość atrakcyjności koncepcji utopijnych. Píše przecież:

¹⁷ Л. Д. Бугаева, *Топос и телос...*, s. 72. Tu i dalej podkr. — G.O.

Несмотря на отдельные параллели с построенным на идеях классического марксизма утопическим обществом в романе Э. Беллами, государство в утопии Федорова лишено характерного для утопии Беллами оптимизма и веры в прогресс. Надеждам рабочих, собравшихся в 1876 г. на демонстрацию перед Казанским собором, в утопии Федорова не суждено сбыться. Не ведет к светлому будущему и человеческая селекция: мужчины-избранники не являются высшей расой, подобной „самураям” Уэллса. В отсутствие „этической революции” и они, и рядовые Армии Труда были и остаются рабами. Прекрасная эпоха в российской действительности предстает в результате закатом утопической картины мира, временем, когда происходит смена утопической картины мира на дистопическую¹⁸.

W podstawowych definicjach antyutopii wskazuje się na jej przeciwieństwo w stosunku do utopii, a więc utwory o cechach dystopii dają negatywny obraz przyszłości, pokazują świat nieludzki, „biurokratycznie zorganizowany, w którym prawa jednostki są ograniczone przez totalitarne mechanizmy”¹⁹. Występowanie cech typowych dla antyutopii w analizowanym utworze Fiodorowa przesądza moim zdaniem o przynależności *Wieczoru...* do tego gatunku. Współcześnie dzieli się w literaturoznawstwie te teksty na przykład według czterech następujących kryteriów: 1. antyutopia apokaliptyczna, 2. antyutopia satyryczna, 3. antyutopia analityczna i 4. antyutopia rewolucyjna. Z pewnością *Wieczór...* Fiodorowa pasuje do pierwszego kryterium i reprezentuje tę wizję przyszłości, w której dochodzi do katastrofy-dehumanizacji, gdzie obserwujemy upadek starych tradycji rodzinnych na rzecz prokreacyjnej produkcji i gdzie totalitarny system sprawowania władzy nie daje szczęścia wszystkim obywatelom, chociaż takie jest jego główne przesłanie ideologiczne.

Według rosyjskiego literaturoznawcy, Borisa Łanina, można wskazać następujące cechy antyutopii: polemika z określonym projektem utopijnym, pseudokarnawalizm rzeczywistości, karnawałowy rytualizm, występowanie błazeńskiego obrzędu „zaślubin kró-

¹⁸ Tamże, s. 75.

¹⁹ M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Podręczny słownik terminów literackich*, OPEN, Warszawa 2002, s. 24–25. Zob. jeszcze hasło „Antyutopia” w: G. Gazda, S. Tynecka-Makowska (red.), *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, Universitas, Kraków 2006, s. 29–34.

ła”, ekscentryczność protagonisty, rytualizm życia, alegoryczność. Łanin uważa, że oś konfliktu w dystopii opiera się na istotnych rozbieżnościach między jednostką i społeczeństwem i że antyutopia opowiada o znacznie bardziej realnych i łatwiejszych do domyślenia się rzeczach, aniżeli fantastyka naukowa. Wskazuje zarazem na zapożyczanie od fantastyki naukowej niezliczonych transformacji struktur czasowych. Podkreśla, że przestrzeń antyutopii jest ograniczona, a strach wypełnia całą atmosferę tego typu gatunku²⁰.

Z kolei dzięki analizom wielu utworów antyutopijnych innej literaturoznawczyni rosyjskiej, Lidii Jurjewej, można podać następujące specyficzne cechy tego gatunku. Tak więc przestrzeń dystopii obejmuje państwo o systemie totalitarnym, terytorium tego państwa jest odgródzone ogromną ścianą od innego świata, człowiek jest niewolnikiem zaprzęgniętym do udziału w absurdalnych czynnościach, przeszłość jest przez władzę odrzucona i skazana na zapomnienie, a główny bohater to najczęściej samotny buntownik skazany na konflikt z samym sobą i kolektywem, który myśli jak większość²¹. Ponadto w utworach antyutopijnych totalitaryzmowi przeciwstawia się miłość, a więc systemowi — emocje, a przyroda ze względu na swoje piękno kontrastuje z brzydotą społecznej codzienności. Świat nie jest tutaj absolutnie statyczny, lecz tylko potencjalny. Narracja często przybiera postać dziennika. Związki między przeszłością, teraźniejszością i przyszłością są osłabione²².

Trudno i raczej bezpodstawnie byłoby żądać, aby *Wieczór...* Fiodorowa realizował wszystkie lub przynajmniej większość kryteriów, o których pisali Łanin i Jurjewa, zwłaszcza że mamy tutaj do czynienia zaledwie z niewielkim objętościowo opowiadaniem.

²⁰ Б.А. Ланин, *Анатомия литературной антиутопии*, „Общественные науки и современность” 1993, nr 5, s. 154–163.

²¹ Л.М. Юрьева, *Русская антиутопия в контексте мировой литературы*, ИМЛИ РАН, Москва 2005, s. 73–76.

²² Warto przywołać w tym miejscu także wartościowe opracowanie polskiej badaczki, która podjęła problematykę antyutopii w literaturze rosyjskiej, ilustrując swoje spostrzeżenia tekstami Andrieja Platonowa, Andrieja Siniawskiego, Aleksandra Zinowjewa, Władimira Wojnowicza i Jewgienija Zamiatina. Zob. K. Duda, *Antyutopia w literaturze rosyjskiej XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1995.

Niemniej są one obecne w tym tekście, co dodatkowo przemawia za traktowaniem go jako dystopii. *Wieczór...* składa się kompozycyjnie z 12 części, narracyjnie dłuższych i krótszych, które nie stanowią na ogół zamkniętych odcinków wypowiedzi, ponieważ autor swobodnie przemieszcza się z końca jednego fragmentu do następnego, a sam podział graficzny za pomocą wielkich cyfr rzymskich wydaje mi się zbędny. Innymi słowy, w mojej ocenie analizowany utwór nic nie zyskuje na podziale strukturalnym zaproponowanym przez autora i nic zapewne narracyjnie by nie stracił, gdyby danego podziału nie było. Jest to oczywiście ocena subiektywna, nie da się bowiem wykluczyć założenia, że taki podział tekstu stanowi element autorskiej metody.

Akcja *Wieczoru...* toczy się w XXIII wieku. Rozpoczyna się o godzinie 16 na rogu dwóch prospektów — Newskiego i Litiejnego — i w tym samym miejscu się kończy kilkanaście dni później; kompozycyjna klamra. Mieszkańcy Petersburga jako kolektyw nie dostrzegają ceny, jaką zapłacili i wciąż płacą za „egzystencjalny luksus” życia pod kopułą miasta. Nie rozumieją, że są jedynie bezdusznymi śrubeczkami w ogromnej maszynie totalitarnego państwa, dbającego wyłącznie o wydajność Armii Pracy i podtrzymanie permanentnego procesu reprodukcyjnego w celu zapewnienia nowych rąk do codziennej pracy. Tęskniący za miłością i rodziną starego typu, pragnący życia na modłę sprzed nawet setek lat, jak Agłaja czy Paweł, należą do rażącej społecznie mniejszości i ich marzeniom nie jest pisane się spełnić.

Fiodorow prowadzi dialog, bo raczej nie polemizuje, nie tylko z Lwem Tołstojem, Herbertem George’em Wellsem i Jerome’em K. Jerome’em, ale także, jak sądzę, z Fiodorem Dostojewskim i jego myślą o Wielkim Inkwizytorze, przedstawioną w *Braciach Karamazow*. Wybiera dla niego jednak inne pole aktywności: niwę seksualnej ekspansji. Uczony Karpow z *Wieczoru...* to świeżo upieczony doktor nauk historycznych, przystojny i atrakcyjny fizycznie samiec, u którego zjawiają się „dobrowolnie” na zapisy dziewczęta i kobiety w wieku 25–26 lat, a więc — w utworze — na granicy prokreacyjnej przydatności, niebędące w związkach i niemające dzieci. Spędza on ze „starymi pannami” intymne chwile tylko po to, by unasien-

nić niewiasty, skutek zaś nie jest istotny. Spółkowanie pod presją społeczną, w obawie, by nie zostać okrzykniętą jako element wrogi i przez to zbędny w społeczeństwie, urasta tutaj do rangi wielkiego wyczynu, a sam Karpow — do groteskowej roli Wielkiego Inseminatora. Petersburski dziennikarz tak pisze o potencjalnych matkach z konieczności, dbając o szczegóły w przedstawianiu ich wyglądu i zachowania się w pokoju przyjąć:

В комнате, светлой, но заставленной цветами, сидело уже больше двадцати женщин и девушек, и каждую минуту прибывали все новые. Некоторые, видимо, **были смущены и сидели опустив глаза и сложив руки; другие разговаривали вполголоса.** Комната наполнялась, и казалось, что в ней не хватит места, чтобы принять всех желающих записаться у входящего светила. А они все шли и шли, и каждую минуту подъемная машина выпускала их на площадку по одной, по две, по три.

Около половины третьего вышел в мягком домашнем костюме и в мягких туфлях Карпов. Женщины уже избаловали его, но сегодняшним напылом он был, повидимому²³, все-таки смущен и остановился в замешательстве.

Было больше пятидесяти кандидаток. Остановившись посреди комнаты, Карпов сделал общий поклон и обвел глазами лица и фигуры. **Со всем некрасивых не было.** Как всегда, **у каждой на плече был пришит ее рабочий номер.** И, вынув маленькую с золотым обрезаем книжечку и крохотный карандаш, Карпов отметил несколько номеров, еще раз обводя взглядом всех кандидаток, и, сделав снова общий поклон, скрылся в ту же дверь, через которую вошел²⁴.

Wizyta 26-letniej Agłai u Karpowa i spędzona z nim noc w celach prokreacyjnych stała się dramatycznym momentem zwrotnym w psychice młodej kobiety. Poczucie obrzydzenia do samej siebie zmusza dziewczynę do odrzucenia oświadczeń Pawła Witńskiego, mężczyzny równie „zwariowanego” na punkcie życia w rodzinie starego typu. Pod wpływem świeżych emocji Agłaja poddaje się bardzo szybko, rezygnuje z realnej możliwości założenia rodziny, o jakiej zawsze marzyła. Tak samo zresztą szybko godzi się z odmową dziewczyny Paweł, którego przecież z wzajemnością skrycie

²³ Łączny zapis przysłówka jest zgodny z oryginałem w odróżnieniu od pisowni współczesnej (po-widimому). Н. Федоров, *Вечер... в 2217 году...*, s. 11.

²⁴ Н. Федоров, *Вечер... в 2217 году...*, s. 10–11.

kochała. To tragiczne rozwiązanie zaproponowane przez Fiodorowa uważam za słabo psychologicznie umotywowane. Pozwoliło ono jednak urwać narrację jakby w pół słowa i zmusić czytelnika do wywołania w nim określonych emocji w skali od obojętności do hiperempatii.

Zarówno słowo „protest”, jak i przestarzałe obecnie „protestacja” mają źródłosłów łaciński. Pierwsze pochodzi od wyrazu *protestor* w znaczeniu ‘oświadczam’, drugie wywodzi się od *protestatio* — ‘stwierdzenie’. W obydwu konotacjach zawiera się jednak ten sam wyraźny sprzeciw osoby, która zdecydowanie występuje przeciw czemuś, co uznała za niesłuszne. Swoją postawę opozycyjną pisarz może zademonstrować przez odwołanie się na przykład do jednego z dwóch gatunków, niejako predestynowanych do przeciwstawienia się temu, z czym się nie zgadza; mam na myśli przede wszystkim utopię i antyutopię. W obydwu rozwiązaniach narracyjnych występuje diagnoza rzeczywistości, z którą twórca ostro polemizuje, i te obydwa rozwiązania strukturalne są powołane do wyrażenia protestu, do przeprowadzenia swego rodzaju PRO-testu na kondycję świata. O ile jednak w utopii autor zarysowuje idylliczne obrazy, w jego ocenie pożądane, rajskie i harmoniczne, z przekonaniem zachęca do przybliżenia się do nich, o tyle w antyutopii przestrzega przed poważnymi konsekwencjami tego, czego jest świadkiem: przed chaosem i jego katastroficznymi — pod różnymi względami — konsekwencjami, odradza podążanie w niebezpiecznym kierunku. Wizje pisarza-antyutopisty, nawet bardzo odległe w czasie fizycznym, sięgającym setek lat do przodu, zawierają niezwykle czytelne przesłanie: zróbmy coś, by nie stało się tak, jak o tym piszę.

Wieczór... w 2217 roku Nikołaja D. Fiodorowa jest bez wątpienia antyutopijnym, a nie utopijnym literackim tekstem-protestem przeciwko presji, jaką wywiera na jednostkę system totalitarnego państwa, buntem przeciwko permanentnemu podglądaniu intymnej sfery życia człowieka przez osoby identyczne z „tysiackimi”, reprezentowanymi w opowiadaniu przez niesympatyczną i tępą emocjonalnie strażniczkę porządku publicznego Krag, ponoszącą odpowiedzialność za przedwczesną śmierć Agłai z powodu natrętnego przymuszania jej do seksu z Karpowem. Utwór Fiodorowa

przekonuje, że żadne koncerty aromatyczne, którymi syca się zmysły mieszkańców Petersburga, nie są w stanie wyeliminować poważnych wątpliwości o naturze człowieka i wartości utrwalonych w tradycji narodu oraz państwa. Petersburski dziennikarz sprzeciwia się codziennej szarzyźnie egzystencji numerów, przeciwstawiając jej piękno i niezwykłość miejskiej przyrody. Akcja opowiadania toczy się przeciw wiosną, gdy tradycyjnie w powietrzu unosi się najwięcej czarownych aromatów. Fiodorow zdecydowanie nie godzi się na unifikację potrzeb oraz oczekiwań człowieka, gdy wprowadza do utworu bezwolną i kompromisową postać Luby, koleżanki Agłai z Armii Pracy. Pogląd Luby na rzeczywistość jest opinią większości:

Столетиями, тысячелетиями стонало человечество, мучилось, корчилось в крови и слезах... Наконец его муки были разрешены, оно дошло до решения вековых вопросов; нет больше несчастных, обездоленных, забытых; все имеют доступ к свету, теплу, все сыты, все могут учиться...²⁵

Fiodorow proroczo przewidział to, co wydarzy się po rewolucji bolszewickiej 1917 roku. W zniewolonym przez sowieckie władze państwie obywatele staną się wkrótce niewolnikami-rabami, o których mówił Paweł, a pozorny tylko głos większości będzie oficjalną przykrywką dla Kremla w stosowaniu polityki drastycznych represji. „Jest jeden straszny pan — konkludował młody mężczyzna — to tłum, ta wasza straszna większość”. Autor *Wieczoru...* odważnie powiedział ustami Pawła, że większość jest przeklęta, bo bezmyślna, i ciąży w sercu jak kamień, który powstrzymuje wszelki swobodny ruch. Pisarz zaprotestował przeciwko temu, co mogło nadejść, i co niestety nadeszło znacznie wcześniej, niż zakładał.

REFERENCES

- Bugayeva, Lyubov' D. "Topos i telos peterburgskoy utopii: Nikolay Fedorov." *Mezhunarodnyy zhurnal issledovaniy kul'tury*, no. 4 (9), 2012: 71–75 [Бугаева, Любовь Д. "Топос и телос петербургской утопии: Николай Федоров." *Международный журнал исследований культуры*, № 4 (9), 2012: 71–75].

²⁵ Tamże, s. 20.

- Ciencia ficción rusa y soviética*. Vol. 1. Ed. Womack, James. Madrid: Ediciones Nevsky, 2016.
- Duda, Katarzyna. *Antyutopia w literaturze rosyjskiej XX wieku*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1995.
- Fedorov, Nikolay F. *Filosofiya obshchego dela*. Vol. 1. Vernyy: Tip. Semirechen. Oblastnogo pravleniya, 1906. Vol. 2. Moskva: Pechatnaya A. Snegirevoy, 1913 [Федоров, Николай Ф. *Философия общего дела*. Т. 1. Верный: Тип. Семи-речен. Областного правления, 1906. Т. 2. Москва: Печатня А. Снегиревой, 1913].
- Fedorov, Nikolay F. *Sobraniye sochineniy: v 4-kh tt.* Ed. Blauberg, Irina I. Moskva: Progress-Traditsiya, Evidentis, 1995–2004 [Федоров, Николай Ф., *Собрание сочинений: в 4-х тт.* Сост. Блауберг, Ирина И. Москва: Прогресс-Традиция, Evidentis, 1995–2004].
- Fedorov, Nikolay. “Vecher v 2217 godu.” *DARKER*, no. 12’16 (69), 2016 [Николай, Федоров. “Вечер в 2217 году.” *DARKER*, № 12’16 (69), 2016].
- Fedorov, Nikolay. “Vecher v 2217 godu.” *Fantastika Serebryanogo veka*. Vol. 7: *Bomba professora Shturmvel’ta*. Ed. Fomenko, Mikhail, Sherman, Adam. 39–56. Moskva: Salamandra P.V.V., 2018. http://az.lib.ru/f/fedorow_n_d/text_1906_vecher.shtml. Accessed 6 January 2021 [Николай, Федоров. “Вечер в 2217 году.” *Фантастика Серебряного века*. Т. 7: *Бомба профессора Штурмвельта*. Сост. Фоменко, Михаил, Шерман, Адам. 39–56. Москва: Salamandra P.V.V., 2018. http://az.lib.ru/f/fedorow_n_d/text_1906_vecher.shtml. Дата обращения: 6 января 2021].
- Fedorov, Nikolay. *Vecher... v 2217 godu s poslesloviyem*. S.[ankt]-Peterburg: Tipo-Litogr[afiya]. “Gerold,” 1906 [Федоров, Николай. *Вечер... в 2217 году с послесловием*. С.[анкт]-Петербург: Типо-Литограф.[афия] “Герольд,” 1906].
- Geller, Leonid, Nike, Mishel’. *Utopiya v Rossii*. Transl. from French Bulatovskiy, Igor’ V. Sankt-Peterburg: Giperion, 2003 [Геллер, Леонид, Нике, Мишель. *Утопия в России*. Пер. с фр. Булатовский, Игорь В. Санкт-Петербург: Гиперион, 2003].
- Głowiński, Michał, Kostkiewiczowa, Teresa, et al. *Podręczny słownik terminów literackich*. Warszawa: OPEN, 2002.
- Heller, Leonid, Niqueux, Michel. *Histoire de l’utopie en Russie*. Paris: Presses Universitaires de France, 1995.
- Księga Rodzaju*. Przeł. i oprac. Piela, Marek. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2020.
- Lanin, Boris A. “Anatomiya literaturnoy antiutopii.” *Obshchestvennyye nauki i sovremennost’*, no. 5, 1993: 154–163 [Ланин, Борис А. “Анатомия литературной антиутопии.” *Общественные науки и современность*, № 5, 1993: 154–163].
- Łużny, Ryszard. “Myśl filozoficzna Mikołaja Fiodorowa w kręgu pisarzy rosyjskich XIX i XX wieku.” *Przegląd Humanistyczny*, no. 1–2, 1982: 99–116.
- Madej-Cetnarowska, Monika. *Myśl Nikolaja Fiodorowa w literaturze dziewiętnastego i dwudziestego wieku*. Nowy Sącz: Wydawnictwo Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nowym Sączu, 2013.

- Pietrzycka-Bohosiewicz, Krystyna. "Przerzucić most nad rzeką czasu..." Nikolaï Fiodorow i pisarze rosyjscy." *Строитель чудотворный [Stroitel' chudotvornyy]. Szkice o literaturze rosyjskiej dedykowane Jadwidze Szymak-Reiferowej i Władysławowi Piotrowskiemu*. Ed. Waszkielewicz, Halina, Świeży, Janusz. 105–111. Kraków: Tertium, 2001.
- Polden', XIX vek*. Ed. Gulyj, Aleksandr, Isaev, Vladislav. Moskva: Korporatsiya "Sombra," 2005 [*Полдень, XIX век*. Сост. Гулый, Александр, Исаев, Владислав. Москва: Корпорация "Сомбра," 2005].
- Red Star Tales: A Century of Russian and Soviet Science Fiction*. Ed. Howell, Yvonne. Montpellier (VT): Russian Life Books, 2015.
- Russkaya fantastika kontsa XIX – nachala XX veka*. Vol. 10: *Večer v 2217 godu*. Ed. Medvedev, Yuriy. Moskva: Russkaya kniga, 1998 [*Русская фантастика конца XIX – начала XX века*. Т. 10: *Вечер в 2217 году*. Сост. Медведев, Юрий. Москва: Русская книга, 1998].
- Russkaya literaturnaya utopiya*. Ed. Shestakov, Vyachelav. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1986 [*Русская литературная утопия*. Ред. Шестаков, Вячеслав. Москва: Издательство Московского университета, 1986].
- Słownik rodzajów i gatunków literackich*. Ed. Gazda, Grzegorz, Tynecka-Makowska, Słowinia. Kraków: Universitas, 2006.
- Tolkovyy slovar' russkogo yazyka*. Vol. 1. A-Kyuriny. Ed. Ushakov, Dmitriy N. Moskva: OGIZ, 1935 [*Толковый словарь русского языка*. Т. 1. А-Кюрины. Ред. Ушаков, Дмитрий Н. Москва: ОГИЗ, 1935].
- Yur'yeva, Lidiya M. *Russkaya antiutopiya v kontekste mirovoy literatury*. Moskva: IMLI RAN, 2005 [Юрьева, Лидия М. *Русская антиутопия в контексте мировой литературы*. Москва: ИМЛИ РАН, 2005].
- Večer v 2217 godu*. Ed. Shestakov, Vyachelav. Moskva: Progress, 1990 [*Вечер в 2217 году*. Сост. Шестаков, Вячеслав. Москва: Прогресс, 1990].

ARTUR SADECKI

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1365-8496>

PROTEST, KTÓREGO NIE BYŁO — SPOTKANIE ANTONIEGO CZECHOWA

A PROTEST THAT NEVER HAPPENED — ANTON CHEKHOV'S *AN ENCOUNTER*

In his article, Artur Sadecki analyses the theme of protest in Anton Chekhov's short story *An Encounter*. This story belongs to a cycle of stories in which Chekhov refers to Leo Tolstoy's thoughts, chiefly to the principle of nonresistance: the refusal to violently resist evil. Sadecki shows how this idea has affected the lives of two ordinary people: the peasant Ephraim and the thief Kuzma. Ephraim's refusal to use violence after the theft influences Kuzma, but the latter takes a long time to regret his deed and soon returns to his former life. In Chekhov's fiction, this form of protest turns out to be incomplete; it causes people to act unnaturally and fails to create strong interpersonal ties in a society that offers individuals no educational, medical or moral-religious support.

Keywords: Chekhov, Tolstoy, non-resistance to evil by violence, protest

ПРОТЕСТ, КОТОРОГО НЕ БЫЛО — ВСТРЕЧА АНТОНА ЧЕХОВА

Предметом анализа в настоящей статье является тема протеста в произведении *Встреча*. Оно принадлежит к циклу рассказов, в которых Чехов ссылается на мысли Льва Толстого — главным образом на идею непротивления злу насилием. Автор показывает, как данная идея воздействовала на жизнь двух простых людей — крестьянина Ефрема и вора Кузьмы. Ефрем, не противясь злу насилием после кражи, влияет на Кузьму, но тот не долго жалеет о содеянном, а быстро возвращается к прежней жизни. Данная форма про-

Artur Sadecki *Protest, którego nie było...*

теста в произведении Чехова оказывается неполноценной — является причиной ненатуральных поведений, и не может создать прочных межличностных связей в обществе, в котором не хватает воспитательной, медицинской и морально-религиозной поддержки.

Ключевые слова: Чехов, Толстой, непротивление злу насилием, протест

Jednym z podstawowych wymiarów wolności w społeczeństwie demokratycznym jest prawo do sprzeciwu wobec niesprawiedliwości, doświadczanej przez jednostkę lub grupę ludzi. Pojawiające się w europejskiej przestrzeni publicznej sentencje, np. „Prawo do protestu to prawo człowieka”¹, na szczęście pełnią dzisiaj funkcję przypomnienia (jeśli nie truizmu), a nie rewolucyjnego hasła. Mimo to za samą ideą stoją liczne pytania szczegółowe (formy protestu, granice wolności itp.), które nieustannie są powodem do polemik. W Rosji niekończące się dyskusje wywołuje słynny artykuł 31 konstytucji: „Граждане Российской Федерации имеют право собираться мирно, без оружия, проводить собрания, митинги и демонстрации, шествия и пикетирование”². Z perspektywy historycznej dopuszczenie takich przywilejów w społeczeństwie rosyjskim jest rzeczą nieoczywistą, stąd też wynika zarówno wzmożona refleksja w mediach³, jak i aktualność badań nad formami protestu — obecnymi i przeszłymi, które najczęściej dokonywały się w niesprzyjających uwarunkowaniach prawnych i politycznych.

¹ Tytuł krótkiego artykułu na stronie internetowej Amnesty International z 17 kwietnia 2019 roku, który pojawił się w odpowiedzi na debatę publiczną w Polsce, wywołaną przez strajki nauczycieli. Zob. *Prawo do protestu to prawo człowieka*, <https://amnesty.org.pl/prawo-do-protestu-to-prawo-czlowieka/> (29.04.2021).

² Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020), http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/bb71a77fd379bb39d3105930d245a274df7c5656/ (29.04.2021).

³ Motywowana najczęściej realnymi wystąpieniami o charakterze protestacyjnym. Dla przykładu, w pierwszej połowie 2021 roku jednym z głównych tematów, jak też w ogóle najważniejszym masowym ruchem protestacyjnym w Rosji, okazały się wystąpienia w obronie Aleksieja Nawalnego. Zob. np. *Протесты в поддержку Навального | 21 апреля 2021 | Прямой эфир*, <https://www.youtube.com/watch?v=qtuFmdpqqmA> (30.04.2021).

Szczególnie ciekawą i różnorodną przestrzenią refleksji, ale i zawołowanych form samego protestu, była XIX-wieczna literatura. W warunkach radykalizmu władz rosyjskich, odpowiadających siłą na bunty i nieprawomyślność (kółka studenckie, powstanie dekabrystów, spotkania pietraszewców itd.), otwarte wystąpienia przeciw wszelkim formom administracyjnych ograniczeń wolności były z góry skazane na porażkę. W związku z tym dyskurs wolnościowy przeniósł się z Placu Senackiego⁴ na stronicę książek. Następuje zdecydowana „wymiana ciosów” — reakcją na wolne słowo staje się cenzura (w warunkach XIX wieku jako forma instytucjonalna)⁵, z kolei w odpowiedzi na działania cenzorów „literatura i publicystyka stają się swego rodzaju instytucją opozycji wobec władzy”⁶. Przy tym ograniczanie wolności słowa nie słabnie z upływem czasu, a nawet, pod koniec wieku, pogłębia się⁷. Taki konflikt (zakaz wyznawania swoich racji *contra* protest, ukryty chociażby pod szatami fabuły) stanowi naturalną i oczywistą opozycję w układzie sił rządzących społeczeństwem, odpowiadającą regułom Newtonowskiej fizyki (akcja i reakcja). Co jednak istotne, występowanie w literatu-

⁴ W latach 1925–2008 nosił nazwę Plac Dekabrystów, na pamiątkę buntu, który miał miejsce 14 grudnia 1825 roku.

⁵ Warto przy tym zauważyć, że wbrew obiegowym sądom pewna (incydentalna) część działań aparatu cenzury nie zasługiwała na surowy osąd, m.in. cenzura była warunkiem *sine qua non* publikowania tekstów (w myśl zasady: albo druk po cenzurze, albo całkowity brak druku), a niektórzy cenzorzy dążyli do korygowania obiektywnie niewłaściwych nawyków literackich. Nieprzypadkowo cenzorami często byli profesorowie uniwersyteccy, a nawet sami literaci, na czele z Iwanem Goncezarowem i Fiodorem Tiutczewem. Zob. И.М. Чубаров, *Власть, знание и цензура (Россия, XIX в.)*, „Высшее образование в России” 2013, nr 10, s. 120–121.

⁶ И.М. Чирскова, *Цензура как историко-культурный феномен в России XIX века*, „Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология” 2008, nr 10, s. 115. Przeł. — A.S.

⁷ Reakcja po aktach terrorystycznych i śmierci Aleksandra II (13 marca 1881) wiąże się z nazwiskiem Konstantina Pobiedonoscewa, oberprokuratora Świętobliwego Synodu, który powtarzał bez ogródek, że Rosja nie jest gotowa na demokrację. Wtórował mu członek Komitetu Ministrów Piotr Wałujew, twierdząc, że nadużycie słów ukazujących się drukiem może mieć katastrofalne skutki dla państwowości. Zob. tamże, s. 121.

rze rosyjskiej polemiki, języka ezopowego i sprzeciwu nie wynika tylko z potrzeby bronięcia wolności, ale wiąże się też ze specyfiką samego etnosu. W pełni wyraził to jeden z literatów:

Apołłon Grigorjew, wiele rozmyślający o istocie rosyjskiego charakteru, doszedł w końcu do wniosku [...], że nasza mentalność jest dwoista: są wśród nas i cisi, i „drapieźni”, kultywujący pierwiastek rodzimy i buntujący się przeciwko niemu, w bylinach sąsiadują ze sobą obrazy „świętego” Ilji Muromca i „łobuza” Czuryły Plenkowicza⁸.

Idea protestu w literaturze rosyjskiej, podkreślmy, nie jest zatem tylko konsekwencją uwarunkowań politycznych, ale stanowi też jej organiczną część, wynikającą z mentalności i charakteru narodowego.

Sprzeciw, protest czy bunt przybierają w XIX-wiecznych tekstach różnorodne formy estetyczne, które łączy podstawowy chwyt maskujący — unikanie dosłowności. Otwartość byłaby zresztą w tych warunkach oznaką braku rozsądku (oczywista porażka z cenzurą) albo heroizmu, pociągającego za sobą różnorodne ofiary (np. historia Piotra Czaadajewa). Pisarze wypracowują zatem różne typy postaci oraz konfiguracje świata tekstu, apelujące do czytelnika o dodatkowy wysiłek interpretacyjny, czyli uchwycenie, z czym dany autor polemizuje i na co się nie zgadza. W pierwszej kolejności warto wymienić różne egzemplifikacje „bohaterów naszych czasów”, czyli „zbędnych” ludzi — jeżeli Aleksander Puszkina, Michaił Lermontow czy Iwan Turgieniew konstatują, że tak wygląda ówczesny szczyt ewolucji postaw społecznych (w warstwie arystokratycznej), rodzi to uzasadnione pytania o edukację, wychowanie, czy też możliwości, jakie państwo oferuje młodym ludziom. Z kolei pochylanie się nad losem „małego człowieka” to demonstracja oplakanych efektów hierarchizacji społeczeństwa. Udanym chwytem mogła być też swojego rodzaju metonimia (pojedyncze, anonimowe miasto w *Rewizorze* Nikołaja Gogola jako miniatura całego państwa), ukazywanie beneficjentów systemu zamiast jego twórcy (krytyka ziemian, handlujących ludźmi w systemie pańszczyźnianym w *Martwych duszach*) lub metaforyzacja („mróz” jako

⁸ B. Jegorow, *Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku*, przeł. D. i B. Żyłkowie, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2002, s. 25.

kształtowana przez władze egzystencja chłopów po uwłaszczeniu — *Mróz, Czerwony nos* (Nikołaja Niekrasowa). Jest to rzecz jasna tylko ułamek zjawisk związanych z literackim odzwierciedleniem niezgody i protestu wobec rzeczywistych sytuacji⁹, a przecież przedmiotem twórczej refleksji pisarzy były nie tylko konkretne negatywne zabiegi władzy i sposoby na wyrażanie sprzeciwu, ale również sama refleksja nad tym, czym jest protest. Ten aspekt, kluczowy w kontekście analizowanego przez nas dalej opowiadania, był szczególnie ważny w myśli Lwa Tołstoja.

Tołstojowska koncepcja niesprzeciwiania się złu siłą (*непротивление злу насилием*) doczekała się wyczerpujących komentarzy zarówno ze strony samego autora, jak i licznych myślicieli, w związku z czym zwrócimy uwagę na dwa aspekty zjawiska. Po pierwsze, jest to idea kontemplująca właśnie naturę protestu i wyrażania sprzeciwu, jednak zamiast atawistycznych reakcji Tołstoj proponuje oparte m.in. na chrześcijaństwie zwyciężanie zła dobrem¹⁰. Aby pokonać własną „siłę”, wymagana jest od człowieka rewolucja duchowa¹¹,

⁹ Według Emilii Fiesienko do odwiecznych tradycji literatury rosyjskiej odnoszą się: poszukiwania dróg do sprawiedliwego urzędowania życia społecznego, krytyczny stosunek do teraźniejszości, wiara w lepszą przyszłość Rosji (zob. Э.Я. Фесенко, *Русская литература XIX века в поисках героя*, Академический Проект, Москва 2013, s. 14). Opisy tejże krytyki i literackiego protestu można więc znaleźć w większości prac poświęconych poszczególnym twórcom, w związku z tym w charakterze źródła bibliograficznego wymienimy tylko wspomnianą tutaj książkę. Praca Fiesienko przedstawia główne zjawiska XIX-wiecznej literatury, związane z kształtowaniem (czyli tytułowym „poszukiwaniem”) bohatera, uwzględniające to, jakie aspekty były ważne dla kolejnych pisarzy w tworzeniu swoich postaci oraz, co istotne dla nas, jakie zjawiska uniemożliwiały prawidłowy rozwój i tworzenie się pełnej literackiej osobowości. Można w tym kontekście stwierdzić, że niezgoda pisarzy na opresyjne zabiegi władzy wielokrotnie odnajdywała swoją manifestację w błędach, wadach i ułomnościach bohaterów.

¹⁰ Z Listu św. Pawła do Rzymian (Rz 12,21).

¹¹ „Так непротивление должно стать воспроизведением учения Христа в реальной судьбе человека, преобразующее несогласие и вражду между людьми в отношения взаимопонимания и братской любви. Противиться злу можно и даже необходимо, но не посредством саморасширяющегося насилия, а через личное нравственное восхождение под руководством своей воли, исполняющей заповеди — к идеалу. Не сочувствуя внешним

wewnętrzna, której ciężar indywidualny przekształci się następnie w relacje międzyludzkie oparte na braterstwie i powszechny ład. Pokojowa koncepcja stanowiła więc wielostronny sprzeciw wobec np. działań wojennych, a więc znacznej części polityki carów. Pisarz swoją teorię „wcielał w życie” w literaturze, m.in. w *Wojnie i pokoju*, na przykładzie losu Płatona Karatajewa. Tu pojawia się drugi, istotny element — tołstojowska koncepcja, objawiając się również w tekstach literackich, wpływa na motywacje bohaterów, dynamikę postaci, które zmieniają swoje poglądy, oraz na płynący z dzieł morał. W ten sposób literatura niejako miałaby potwierdzać prawdziwość tez tołstoizmu.

Antoni Czechow w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XIX wieku przeżywa okres „tołstojowski” — zainteresowanie myślą i dziełami Tołstoja przejawia się w dyskusjach, listach, a także w samych utworach pisarza. Niektóre opowiadania Czechowa wyraźnie czerpią z koncepcji autora *Anny Kareniny*, co spotykało się i z krytyką (odejście od zasad własnej poetyki), i ze zrozumieniem, w kontekście poszukiwań ideowych pisarza. Między innymi Boris Eichenbaum dostrzega wyraźny wpływ tołstoizmu w kilku tekstach Czechowa, szczególnie w *Spotkaniu* (1887), jednak konstatuje, że nie ma w tym nic dziwnego, wszak w tym czasie w centrum uwagi pisarza znajdował się problem „moralnej samoświadomości”¹².

W przywołanym opowiadaniu Czechow polemizuje z ideą niesprzeciwiania się złu, przedstawiając ją w typowy dla siebie sposób, czyli poprzez kolizję losów dwóch przypadkowych ludzi. Jeden z nich to Jefrem Denisow, pobożny chłop, jeżdżący po Rosji i zbierający fundusze na odbudowę cerkwi, która spłonęła w jego wsi. Przejeżdżając przez las, spotyka człowieka, który wygląda i zach-

революционным событиям — проводникам насилия — Лев Николаевич Толстой проповедует революцию внутреннюю, личностную, духовную”, О.С. Есман, Г.Н. Калинина, *Раскрытие экзистенциальных смыслов на примере концепции Л.Н. Толстого о непротивлении злу насилием*, „Наука. Искусство. Культура” 2019, nr 1 (21), s. 153.

¹² Б.М. Эйхенбаум, *О Чехове*, w: И.Н. Сухих i in. (red.), *А.П. Чехов: pro et contra*, t. 2, Изд. РХГА, Санкт-Петербург 2010, s. 697.

wuje się niezwykle. Jest to Kuźma Szkworeń, awanturnik, gaduła i złodziej, niedawno wypuszczony z aresztu. Kuźma wypytuje Jefrema o historię pożaru, w tym też o zebrane już pieniądze, i razem dojeżdżają do pobliskiej wsi. Tam udają się na nocleg, w trakcie którego znika część datków. Gdy Jefrem odkrywa, że zaginał jego woreczek z pieniędzmi, podejrzenie kieruje na swojego przypadkowego towarzysza — ma ku temu przesłanki, ponieważ Kuźma wcześniej uskarżał się na brak grosza przy duszy, a teraz wrócił zadowolony i pijany z zajazdu. Awanturnik wpada w szal, twierdząc, że jest niesłusznie oskarżany, i po chwili uderza chłopca w twarz. Okradziony podróżny milknie. Nie podsyca sporu — nie odpowiada na zło siłą — i uznaje, że napastnik mówi prawdę. Następnie w pokojowej atmosferze opuszcza wieś i kontynuuje misję. Kuźma początkowo gniewa się, chce sądu za pomówienia, ale stopniowo ten brak agresji ze strony chłopca zaczyna go drażnić i niepokoić. Pod jego wpływem złodziej w końcu przyzna się, że to on przepił część pieniędzy (resztę, która mu została, zwraca), aż przeżyje moment grozy — nareszcie zrozumie, że obraził Boga i skrzywdził niewinnego człowieka, zaczyna błagać o przebaczenie i płakać. Jefrem nie czuje złości i wyjaśnia, co należy uczynić w tej sytuacji (oddać pozostałą sumę, pójść do cerkwi, wyspowiadać się i odpokutować). Ta „recepta” uspokaja Kuźmę i opowiadanie kończy się tym, że w kolejnej wsi bohaterowie rozstają się — Jefrem ruszy dalej, a jego towarzysz będzie znowu awanturował się w zajazdzie i groził innym ludziom więzieniem.

Naszym celem będzie analiza wpływu tołstojowskiej koncepcji protestu na świat opowiadania, w tym na akcję i bohaterów, oraz próba odpowiedzi na pytanie, dlaczego okazała się ona nietrwała.

Tekst przedstawia ideę niesprzeciwiania się złu siłą w dwóch aspektach — w krótkich rozważaniach narratora, a przede wszystkim w aspekcie praktycznym, czyli poprzez działanie jednego z bohaterów. W warstwie fabularnej Czechow idzie więc śladem Tołstoj, co znajduje potwierdzenie chociażby w tym, że Jefrem Denisow został określony w krytyce jako „Czechowowski Płaton Karatajew”¹³. Idea zostaje więc wcielona w czyn, którego konsekwencje

¹³ С.В. Лакшин, *Толстой и Чехов*, Советский писатель, Москва 1975, s. 30.

odbiorca może zaobserwować na kilku płaszczyznach. Motyw niesprzeciwiania wpływa na akcję (stymuluje jej rozwój oraz stanowi główną inspirację do nagłego zwrotu) oraz zmiany w postępowaniu obu bohaterów. Następuje więc swojego rodzaju test nie samej idei, poddanej refleksji filozoficznej, tylko jej efektów w życiu postaci. To odpowiada generalnej postawie twórczej Czechowa — idea jako konstrukt myślowy nie jest dla pisarza ważna w oderwaniu od rzeczywistości, ponieważ dopiero kontekst życia jednostki uwidacznia jej prawdziwy kształt¹⁴, a ocena zależy wyłącznie od jej wpływu na człowieka. Warto przy tym zaznaczyć, że sam pisarz domagał się refleksji naukowej nad myślą Tołstoja — w odniesieniu do idei niesprzeciwiania się, nieprzekonany tym, że słowem braterskiej miłości można odmienić Innego, Czechow postulował, by pogląd autora zestawić z darwinowską koncepcją walki o przetrwanie¹⁵. Sam robi to w tekście literackim, wyrażając estetyczną refleksję o konflikcie racji.

Spójrzmy więc na wpływ idei na akcję, a potem na obu bohaterów. Gdy Jefrem odkrywa kradzież, dialog postaci rozgrywa się według scenariusza, który można uznać za bardzo prawdopodobny — oparty na rosnącym gniewie obu stron:

Кузьма поглядел на багровое лицо Ефрема и сам побагровел.
 — Какие деньги? — закричал он, вскакивая.
 — Деньги! 26 рублей!
 — Я их взял, что ли? Пристаёт, сволочь!
 — Да что сволочь! Ты скажи, где деньги?
 — А я их брал, твои деньги? Брал? Ты говори: брал? Я тебе, проклятый, покажу такие деньги, что ты отца-мать не узнаешь!
 — Ежели ты не брал, зачем же ты харю воротишь? Стало быть, ты взял! Да и то сказать, на какие деньги всю ночь в трактире гулял и табак покупал? Глупый ты человек, несообразный! Нешто ты меня обидел? Ты Бога обидел!

¹⁴ Pisze o tym Władimir Katajew — dla pisarza to człowiek jako odrębna jednostka ma największe znaczenie, a nie świat pojęć abstrakcyjnych. Dlatego poglądy na życie i pojęcia zawsze są „indywidualizowane”, zestawiane z losem człowieka, co pozwala wykazać ich względność. Zob. В.В. Караев, *Проза Чехова. Проблемы интерпретации*, Изд. МГУ, Москва 1979, s. 146 i n.

¹⁵ В.В. Караев (red.), А.П. Чехов. *Энциклопедия*, Просвещение, Москва 2011, s. 457.

— Я... я брал? Когда я брал? — закричал высоким, визжащим голосом Кузьма, размахнулся и ударил кулаком по лицу Ефрема. — Вот тебе! Хочешь, чтоб еще влетело? Я не погляжу, что ты божий человек!

Ефрем только встряхнул головой и, не сказав ни слова, стал обуваться¹⁶.

Emocje narastają i przez to repliki dialogu zaczynają napełniać się inwektywami. Oprócz tego bohaterowie jasno wyrażają swoje pozycje — Jefrem wyjaśnia logicznie, dlaczego uważa Kuźmę za winnego, a ten twardo broni swojego „dobrego imienia”. Broni przez atak, a więc sprzeciwia się złu (jakiego w swoim mniemaniu padł ofiarą) siłą i ostatecznie uderza. Znamienna jest reakcja Jefrema — natychmiast zaprzestaje sporu, co podkreśla i narrator („не сказав ни слова”), i sam fakt, że nie pada żadna replika, a tym bardziej żaden cios. To miejsce dzieli świat tekstu na dwie części, będące egzemplifikacją różnych podejść do idei protestu.

Postawa Kuźmy jest dla niego naturalna — w momencie wzburzenia wybiera najprostszą, atawistyczną reakcję wobec ataku na swój „honor” i oczekuje podobnej odpowiedzi, ale zostaje zaskoczony przez przeciwnika jej brakiem. Rozwój akcji ukazuje uspokojonego Jefrema, który czerpie siłę z wiary i miłości bliźniego, oraz stopniowy proces uspokajania się Kuźmy. Ten jeszcze długo obraża rozmówcę („жулик”, „старый черт”), żąda spotkania ze starostą, a nawet proponuje przeszukanie. Okradziony zaniechał polemiki i powtarza tylko: „ты не брал, ну и молчи [...]. Не мои деньги, божьи... Ужо Бог рассудит” (s. 126). Brak ataku i zaufanie oponenta skłaniają Kuźmę do refleksji, jakiej zapewne nigdy nie doświadczył. Na dodatek ciągle przypominanie, że ten czyn obraził Boga, wprowadza bohatera w stan niepokoju. W końcu zmienia on retorykę — twierdzi, że żartował i zwraca pieniądze. Następnie zaczyna przeproszać i ta sekwencja poprzez intensyfikację emocji przypomina cytowaną scenę kłótni — tam narastał gniew, a tu rośnie żal i strach. Podkreślają to zarówno repliki bohatera¹⁷, jak i za-

¹⁶ А.П. Чехов, *Встреча*, w: А.П. Чехов, *Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах. Сочинения в 18-ти томах*, t. 6, Наука, Москва 1974–1982, s. 125–126. Wszystkie cytaty z utworu pochodzą z tego wydania i dalej będą oznaczane w nawiasach ze wskazaniem strony.

¹⁷ Rosnąca skrucha przejawia się m.in. w użyciu form *deminutivum*, kolejno:

chowanie — płacz, pokłon do ziemi. Jefrem mimo całej pokory jest zmęczony i zdenerwowany na towarzysza, ale udziela mu porady, jak oczyścić duszę. Kuźma widzi dla siebie ratunek i to pozwala mu natychmiast wrócić do wesołkowatej, awanturycznej postawy, zupełnie jakby stan skruchy przeczył jego naturze.

Idea niesprzeciwiania się złu siłą, jak widać, oddziałuje w różny sposób na bohaterów. Niewątpliwie na pierwszy plan wysuwają się zmiany w zachowaniu Kuźmy, ale warto również podkreślić wpływ koncepcji na Jefrema. Czechow osiąga tu inny efekt niż Tołstoj w wyobrażeniu Płatona Karatajewa. Postać z *Wojny i pokoju* jest niemal synonimem całej idei, bohater *Spotkania* wygląda natomiast bardziej realistycznie, „po ludzku”, a jego zachowanie nie jest idealistycznym wyrażeniem wzorca postawy, tylko trudnym dążeniem do jego realizacji. Z chrześcijańskiego punktu widzenia postawa chłopca nie jest wolna od grzechu — Jefrem osądza Kuźmę nawet przed kradzieżą i obraża go: „На настоящего человека не похож” (s. 123), „Много ты знаешь, дурак” (s. 127), „Вредный член общества!” (s. 127). Jest też pewny swojego sądu i oskarżenia w momencie odkrycia kradzieży (najzupełniej słusznie), a także zachowuje się wręcz grubiańsko w chwili, gdy Kuźma przeżywa kryzys i pragnie przebaczenia: „Э, пристал! [...] Отстань! [...] Да ты послушай, что я скажу тебе, дураку! Э, ревет, словно баба!” (s. 128). Dlatego brak sprzeciwu siłą w jego wykonaniu jest czynem heroicznym, a przez to również w pewnym stopniu obcym, sztucznym. Bohater jak gdyby hamuje się, pomny nauk chrześcijańskich, że trzeba kochać i przebaczać, dlatego jego brak reakcji na uderzenie jest tak wyraźny, nagły i nieszablonowy w utworze — odpowiadający temu, że idea nie jest dla Jefrema czymś naturalnym.

Po drugiej stronie jest Kuźma. Bohater wyróżnia się już w momencie pojawienia się w tekście, ponieważ Czechow daje mu niezwykłą dla swojej twórczości długą charakterystykę:

У самой дороги, положив голову на муравейный холмик, лежал длинноногий мужик лет 30-ти, в ситцевой рубашке и в узких, не мужицких штанах, засунутых в короткие рыжие голенища. [...] Лежал мужик не-

„А ты не сердчай, дед”, „Ты, дядя, не обижайся”, „Прости Христа ради [...] Дедушка, роденький” (s. 128).

покойно: всё время, пока рассматривал его Ефрем, он дергал то руками, то ногами, точно его донимали комары или беспокоила чесотка. Но ни одежда, ни движения, ничто не было так странно в нем, как его лицо. [...] Бледное, жидковолосое, с выдающимся вперед подбородком и с чубом на голове, оно в профиль походило на молодой месяц; нос и уши поражали своей мелкостью, глаза не мигали, глядели неподвижно в одну точку, как у дурачка или удивленного, и, в довершение странности лица, вся голова казалась сплюснутой с боков, так что затылочная часть черепа выдавалась назад правильным полукругом (s. 118).

Opis bohatera, wraz z jego dalszym zachowaniem (oprócz konfliktu z Jefremem kłóci się z innymi chłopami, kpi, pozwala sobie na rękoczynny i kradzieże), składa się na ciekawy i zagadkowy obraz ludowego awanturnika. Aleksandr Kubasow w artykule *Дискурсивные практики в рассказе А.П. Чехова „Встреча”* nazywa go bohaterem „hybrydowym”¹⁸ i wylicza, jakie praktyki dyskursywne wykreowały tę postać. Kuźma wyglądem przypomina jednego z bohaterów (przestępców) szkicu Siergieja Maksimowa *Два нустосвята*, z którego pochodzi motto do opowiadania. Uczony dalej przytacza nazwiska Siergieja Korsakowa, psychiatry, oraz Władimira Lesiewicza, filozofa, których prace o chorobie alkoholowej i zaburzeniach psychicznych również znajdują swój oddźwięk w zachowaniach bohatera (m.in. drżenie ciała, zmiany emocjonalne, trudności w formułowaniu myśli). Wreszcie Kubasow podaje kontekst prywatny — bohater miałby nosić w sobie ślady charakterystyk dwóch braci Czechowa, Nikołaja i Aleksandra. Aleksandr w okresie przed powstaniem opowiadania rozdrażnił Antoniego swoim zachowaniem, Mikołaj zaś sam cierpiał na chorobę alkoholową.

Do tego „hybrydowego” obrazu warto dodać jeszcze jeden aspekt, wynikający z szerszych odniesień kulturowych. Kuźma to łotrzyk¹⁹,

¹⁸ А.В. Кубасов, *Дискурсивные практики в рассказе А.П. Чехова „Встреча”*, „Уральский филологический вестник. Серия: Русская классика: динамика художественных систем” 2020, nr 4, s. 122.

¹⁹ Borys Jegorow zwraca uwagę na następujący aspekt buntowniczej strony mentalności chłopskiej: „Lenistwo i nieodpowiedzialność niewolnika łatwo łączyły się z oszustwem i złodziejstwem — tutaj i przykazania religijne nie pomagały” (B. Jegorow, *Облича Росji...*, s. 30).

a jego opis i zachowanie zawierają w sobie odniesienia do folkloru. Nietypowa głowa²⁰ (kształtem przypominająca księżyc), długie nogi, dziwny ubiór czy sam fakt, że bohater ujawnia się najpierw w niepokojącym lesie, umożliwiają skojarzenia z postaciami z opowieści ludowych i bajek, w stylu Baby Jagi. Oczywiście, Kuźma nie jest postacią rodem z fantastyki, ale ślady folkloru pozwalają dostrzec, po pierwsze, jego kolejny prototyp, czyli sprytnego złodziejczaka, który radzi sobie w każdych okolicznościach, oszukując nawet potężne siły²¹ (w danym tekście — okradzionym jest sam Bóg). Po drugie, wyjaśnia to kolejny odrealniony obraz, jaki wyłania się w opowiadaniu, dotyczący cerkwi. W istocie, jej wyobrażenie w tekście (jako budynku i instytucji) staje się wieloaspektowe i pełni ważną rolę w historii protestu bohatera, o czym za chwilę.

Wracając już do działań postaci, warto zauważyć, że Kuźma dłużej niż Jefrem zachowuje się naturalnie — śmieje się i awanturuje, złości, i ta złość nie mija tuż po zadaniu przemocy, jak u pobożnego towarzysza. Dopiero ciągły brak sprzeciwu w końcu porusza bohatera i powoduje rozstrój nerwowy, przeraża i zmusza do żalu za winy. Zmiana następuje stopniowo, co może dowodzić jej prawdopodobieństwa, i jest to decydujący moment, który miałby potwierdzać, na gruncie refleksji estetycznej, założenia tołstoizmu — niesprzeciwianie się złu siłą może odmienić duszę ludzką. Jak wiemy, Czechow dodaje jednak zakończenie, przeczące wnioskowi, płynącemu z tekstów Tołstoja²². Co przeszkodziło w tej pacyfistycznej transformacji? Jeśli traktować postać jak alkoholika z zaburzeniami psychicznymi, odpowiedź jest dość oczywista — wzruszenie było tylko jednym ze stanów, charakterystycznych dla rozchwia-

²⁰ Według Kubasowa Czechow miałby tu sięgać do wiedzy anatomicznej, łączącej się z problemami zaburzeń zdrowia psychicznego jednostki. Wygląd Kuźmy to wyraźnie podkreślony typ asteniczny. Zob. A.B. Кубасов, *Дискурсивные практики...*, s. 120.

²¹ „Mnóstwo rosyjskich bajek ludowych opiera fabuły na motywie kradzieży: bohaterowie kradną jabłka, pióro żar-ptaka, konia i tak dalej — i jest to traktowane jako czyn bohaterski, a nie jako wada!” (B. Jegorow, *Oblicza Rosji...*, s. 31).

²² Przede wszystkim z opowiadania *Chrześniak* (*Крестник*, 1886). Zob. A.B. Кубасов, *Дискурсивные практики...*, s. 107.

nia emocjonalnego²³, po którym wkrótce nie zostaje żaden ślad. Spójrzmy jednak na aspekt fantastyczno-bajkowy. Kuźma cierpi i przeżywa bojaźń „страшного, гневного Бора” (s. 128). Strach jest na tyle silny, że zaraża nim nawet Jefrema, który „odświeża” swoją bogobojność. Ale gdy tylko tamten zacznie tłumaczyć złodziejowi cerkiewną metodę oczyszczenia z win, idea przemiany upada. Podniosły, fantastyczny motyw odrodzenia kończy się prozaicznym powrotem do codzienności. Dlaczego tak oddziałuje wspomnienie o spowiedzi — w utworze odniesienie do świątyni i kultu następuje kilkukrotnie. Początkowo cerkiew (jako budowla) ze wsi Jefrema zostaje zniszczona przez pożar²⁴. Jej nietrwałość podkreśla zarówno fakt, że trzeba zbierać prawdziwe, prozaiczne środki na jej odbudowę, jak i powóz Jefrema, na którym stoi „образ Казанской Божией матери, пожухлый и полупившийся от дождей и жара” (s. 117). Sam Kuźma nie zdradza związków z wiarą, m.in. poprzez brak szacunku do bliźniego lub czci do ojca i matki. Kiedy bohaterowie zatrzymali się na nocleg, z okna widać miejscową cerkiew: „церковь, сливаясь в потемках, росла в ширину и, казалось, уходила в землю... Слабый красный свет, должно быть, отражение вечерней зари, ласково мигал на ее кресте” (s. 123). Budynek wydaje się tu niemalże ożywiony, rozrasta się, jak zaczarowany. A słaby ogień, odbity w krzyżu, pozostawia niepewność, czy świątynia skrywa prawdę, czy jest li tylko budynkiem²⁵. W obliczu tych opisów cerkiew w utworze wydaje się czymś nietrwałym, fantasmagorycznym, a także czymś sprzecznym wewnętrznie (zakorzenianie się w ziemi a ulotność — groźba spłonięcia). Wyłaniający się obraz stanowi poznawcze tło do zrozumienia losu Kuźmy. Jego

²³ W ten sposób Czechow polemizuje ze wspomnianym wcześniej Maksimowem. Autor szkicu *Два нустосвята* zastanawiał się, dlaczego nie udaje się „naprawić” człowieka z zaburzeniami psychosomatycznymi. Pisarz odpowiada, że zamiast „naprawiania” w pierwszej kolejności nieodzowne byłoby leczenie. Zob. tamże, s. 118.

²⁴ W wyniku uderzenia pioruna, jak informuje Jefrem.

²⁵ Motyw świecących kopuł czy krzyża na cerkwi występuje wielokrotnie w prozie Czechowa, co wynika z przywiązania emocjonalnego autora do takiego widoku. Zob. П.М. Бицилли, *Творчество Чехова. Опыт стилистического анализа*, w: И.Н. Сухих i in. (red.), *А.П. Чехов: pro et contra...*, s. 542–544.

wiara oparta jest na iluzorycznym fundamencie, który albo wrośnie głęboko pod ziemię, albo spłonie, trawiony gniewem Bożym, dokładnie jak wizje obu cerkwi-budynków. Dlatego też rada Jefrema, jak zadośćuczynić za zło, nie wyda owoców — Kuźma ma zbyt mały związek z kultem religijnym, nie rozumie jego zasad (ulotnych, niejasnych), by cud przemiany przetrwał. Chociaż udaje się wzbudzić żal w złoczyńcy, to brakuje trwałych, instytucjonalnych wzorców, by tę ostatnią zdrową cząstkę sumienia wesprzeć w drodze do odnowy duchowo-moralno-religijnej.

W *Wojnie i pokoju* Płaton Karatajew był w stanie swoją postawą odbudować psychikę Pierre'a Bezuchowa i umocnić fundamenty jego moralności. U Czechowa idea niesprzeciwiania się złu siłą działa... przez chwilę²⁶. Pisarz ukazuje, że tołstojowska koncepcja jest niewystarczająca do sterowania życiem społecznym, w którym każdy człowiek ma swoją własną indywidualność (w tym psychikę, ciało, uczucia itp.) oraz jest uczestnikiem różnorodnych dyskursów. Dla Jefrema idea wydaje się narzucona, przeczy jego charakterowi i stanowi wyzwanie dla siły woli bohatera. Kuźma z kolei zostaje poruszony tylko przez moment, ale brak wszechstronnego wsparcia (medycznego, psychologicznego, religijnego) uniemożliwia zakorzenienie się w nim wzorca pokory i braterstwa. Tym samym elementy folkloru i niezwykłości, o których wspominaliśmy, pozwalają zaryzykować stwierdzenie, że sam pomysł, by idea Tolstoja okazała się nieomylna i trwała niezależnie od kontekstu, w Czechowskim świecie jawi się jako bajka.

Ostatni głos w dyskusji oddajmy narratorowi. Chociaż Czechow usuwał w późniejszej redakcji ślady moralizowania²⁷, to jednak pozostawił jeden bardzo ciekawy komentarz do wydarzeń. Gdy Kuźma przeżywa jeszcze złość po kłótni, narrator zauważa:

Естественно, когда на обиду отвечают хитростью и силой, когда обида влечет за собою борьбу, которая самого обидчика ставит в положение

²⁶ Jeśli oceniać efekty — Jefrem osiągnął wiele, ale nie wszystko. Kuźma przyznał się, przeprosił, pożałował i nawet oddał pieniądze, ale nie całą kwotę. Z opowiadania wynika, że reszta nie zostanie zwrócona, a skrucha i poprawa nie trwały długo.

²⁷ *Примечания*, w: А.П. Чехов, *Полное собрание сочинений...*, s. 646.

обиженного. Если бы Ефрем поступил по-человечески, то есть обиделся, полез бы драться и жаловаться, если бы мировой присудил в тюрьму или решил: „доказательств нет”, Кузьма успокоился бы; но теперь, идя за телей, он имел вид человека, которому чего-то недостает (s. 127).

Ostatecznie sam narrator potwierdza, że idea niesprzeciwiania się złu siłą, czyli brak tradycyjnego protestu, okazuje się sprzeczna z naturą. Widać to najlepiej w odniesieniu do przywołanej wcześniej w artykule mechaniki newtonowskiej — akcja (krzywda ze strony Kuźmy) nie wywołała reakcji (opór Jefrema), co doprowadziło do czasowego zaburzenia rzeczywistości, szybko jednak zażegnane.

Czechow na swój sposób włączył się do wielkiej polemiki dotyczącej tołstoizmu. W *Spotkaniu* nie rozwiązał wszystkich zagadnień, ale przyjrzał się konkretnym jednostkom, w określonych kontekstach, zmagającym się z tą ideą. Autor jak zwykle unikał kategoryczności, jednak konflikt postaw bohaterów ujawnia podstawowe trudności, związane z taką koncepcją protestu, m.in.: nienaturalność, potrzebę hamowania instynktów i konieczność innego, zdecydowanie silniejszego wsparcia ze strony instytucji (Cerkiew, służba zdrowia, a po drodze, w domyśle, i szkoła, kształtująca charaktery). W danym momencie historycznym idea niesprzeciwiania się złu siłą możliwa była do pełnego zrealizowania w jednej tylko przestrzeni — literackiej — a i to pod warunkiem, że świat tekstu dopuszczał motywy tendencyjne lub fantastyczne²⁸.

²⁸ Dlatego też w późniejszych utworach Czechow uwalnia się od wpływu Tołstoja, a pojawiające się z rzadka odniesienia do jego nauk przybierają formę krytyczną, jak chociażby w *Sali numer 6*. Pod postacią lekarza Ragina skrywa się człowiek, usprawiedliwiający się przed walką o poprawę tragicznych warunków leczenia pacjentów ideą niesprzeciwiania, podbudowaną myślami starożytnych stoików. Czechow na przykładzie losu bohatera pokazuje krach takiej postawy, gdy lekarz sam pada ofiarą urządzonego przez siebie świata i staje się pacjentem własnego szpitala (w którym nagle umiera). Można zauważyć podobieństwo obu tekstów, jednak polemika, jaka pojawia się w *Spotkaniu*, w *Sali numer 6* ewoluuje w kierunku jednoznacznego osądu idei niesprzeciwiania się złu siłą.

REFERENCES

- A.P. Chekhov. *Encyklopediya*. Ed. Kataev, Vladimir. Moskva: Prosveshcheniye, 2011 [A.P. Чехов. *Энциклопедия*. Ред. Катаев, Владимир. Москва: Просвещение, 2011].
- Bitsilli, Petr. "Tvorchestvo Chekhova. Opyt stilisticheskogo analiza." *A.P. Chekhov: pro et contra*. Vol. 2. Ed. Sukhikh, Igor', et al. 522–692. Sankt-Peterburg: Izd. RKHGA, 2010 [Битсилли, Петр. "Творчество Чехова. Опыт стилистического анализа." *А.П. Чехов: pro et contra*. Т. 2. Ред. Сухих, Игорь и др. 522–692. Санкт-Петербург: Изд. РХГА, 2010].
- Chekhov, Anton. "Vstrecha." *Polnoye sobraniye sochineniy i pisem v 30-ti tomakh. Sochineniya v 18-ti tomakh*. Vol. 6. 117–129. Moskva: Nauka, 1974–1982 [Чехов, Антон. "Встреча." *Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах. Сочинения в 18-ти томах*. Т. 6. 117–129. Москва: Наука, 1974–1982].
- Chirskova, Irina. "Tsenzura kak istoriko-kul'turnyy fenomen v Rossii XIX veka." *Vestnik RGGU. Seriya: Literaturovedeniye. Yazykoznanie. Kul'turologiya*, no. 10, 2008: 115–125 [Чирскова, Ирина. "Цензура как историко-культурный феномен в России XIX века." *Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языковедение. Культурология*, № 10, 2008: 115–125].
- Chubarov, Igor'. "Vlast', znaniye i tsenzura (Rossiya, XIX v.)." *Vysheye obrazovaniye v Rossii*, no. 10, 2013: 117–124 [Чубаров, Игорь. "Власть, знание и цензура (Россия, XIX в.)." *Высшее образование в России*, № 10, 2013: 117–124].
- Eykhbaum, Boris. "O Chekhove." *A.P. Chekhov: pro et contra*. Vol. 2. Ed. Sukhikh, Igor', et al. 693–705. Sankt-Peterburg: Izd. RKHGA, 2010 [Эйхенбаум, Борис. "О Чехове." *А.П. Чехов: pro et contra*. Т. 2. Ред. Сухих, Игорь и др. 693–705. Санкт-Петербург: Изд. РХГА, 2010].
- Fesenko, Emiliya. *Russkaya literatura XIX veka v poiskakh geroya*. Moskva: Akademicheskii Proyeckt, 2013 [Фесенко, Эмилия. *Русская литература XIX века в поисках героя*. Москва: Академический Проект, 2013].
- Jegorow, Boris. *Oblicza Rosji. Szkice z historii kultury rosyjskiej XIX wieku*. Transl. Żyłko, Bogusław, Żyłko, Dorota. Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, 2002.
- Kataev, Vladimir. *Proza Chekhova. Problemy interpretatsii*. Moskva: Izd. MGU, 1979 [Катаев, Владимир. *Проза Чехова. Проблемы интерпретации*. Москва: Изд. МГУ, 1979].
- "Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii (prinyata vsenarodnym golosovaniyem 12.12.1993 s izmeneniyami, odobrennymi v khode obshcherossiyskogo golosovaniya 01.07.2020)." http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/bb71a77fd379bb39d-3105930d245a274dfc5656/. Accessed 29 April 2021 ["Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020)." http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/bb71a77fd379bb39d3105930d245a274dfc5656/. Дата обращения: 29 апреля 2021].
- Kubasov, Aleksandr. "Diskursivnyye praktiki v rasskaze A.P. Chekhova Vstrecha." *Ural'skiy filologicheskii vestnik. Seriya: Russkaya klassika: dinamika khudozhestvennykh sistem*, no. 4, 2020: 106–126 [Кубасов, Александр. "Дискурсивные практики в рассказе А.П. Чехова *Встреча*." *Уральский филологический вестник. Серия: Русская классика: динамика художественных систем*, № 4, 2020: 106–126].
- Lakshin, Vladimir. *Tolstoy i Chekhov*. Moskva: Sovetskiy pisatel', 1975 [Лакшин, Владимир. *Толстой и Чехов*. Москва: Советский писатель, 1975].
- "Prawo do protestu to prawo człowieka." <https://amnesty.org.pl/prawo-do-protestu-to-prawo-czlowieka/>. Accessed 29 kwietnia 2021.
- "Protesty v podderzhku Naval'nogo | 21 aprelya 2021 | Pryamoy efir." <https://www.youtube.com/watch?v=qtuFmdpqpMA>. Accessed 30 April 2021 ["Протесты в поддержку

ку Навального | 21 апреля 2021 | Прямой эфир.” <https://www.youtube.com/watch?v=qtuFmдrqrтA>. Дата обращения: 30 апреля 2021].

Yesman, Oľga, Kalinina, Galina. “Raskrytiye ekzistentsial’nykh smyslov na primere kontseptsii L.N. Tolstogo o neprotivlenii zlu nasiliyem.” *Nauka. Iskusstvo. Kul’tura*, no. 1 (21), 2019: 151–154 [Есман, Ольга, Калинина, Галина. “Раскрытие экзистенциальных смыслов на примере концепции Л.Н. Толстого о непротивлении злу насилием.” *Наука. Искусство. Культура*, № 1 (21), 2019: 151–154].

Artur Sadecki Protest, którego nie było...

MACIEJ PIECZYŃSKI

Uniwersytet Szczeciński

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7746-954X>

REWOLUCJA BIAŁORUSKA 2020–2021 W ZWIERCIADLE PUBLICYSTYKI ROSYJSKIEJ (ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM TYGODNIKA „ZAWTRA”)

THE BELARUSIAN REVOLUTION 2020–2021 IN THE MIRROR
OF RUSSIAN JOURNALISM (WITH SPECIAL EMPHASIS
ON THE WEEKLY NEWSPAPER “ZAWTRA”)

In August 2020, mass protests in Belarus against the rigging of the presidential elections, which, according to the official resources, were once again won by Alexander Lukashenko, began. The opposition took to the streets under the traditional white-red-white flag. In many Russian publicists' opinion, this combination has become the colors of the next “color revolution”. According to them, the “housewife” Svetlana Tikhanovskaya is a modern False Dmitry, who, with the help of the Polish special services, tried to carry out a coup d'état in order to wrest Belarus from the “Russian world” and subordinate it to the modern analogue of the imperial project of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The image of the “white-red-white revolution” in the mirror of Russian journalism is described using imagological terminology developed by Valery Zemskov.

Keywords: revolution, imagology, propaganda, stereotype, journalism

БЕЛОРУССКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ 2020–2021 ГОДОВ В ЗЕРКАЛЕ
РОССИЙСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ (С ОСОБЫМ УЧЕТОМ
ГАЗЕТЫ «ЗАВТРА»)

В августе 2020 года в Беларуси начались массовые протесты против фальсификации президентских выборов, на которых, по официальным данным, в очередной раз победил Александр Лукашенко. Оппозиция вышла на улицу под традиционным бело-красно-белым знаменем. В глазах многих российских публицистов это сочетание стало цветами новой «цветной революции». По их мнению, «домохозяйка» Светлана Тихановская — это современный Лжедмитрий, который с помощью польских спецслужб пытался осуществить государственный переворот, чтобы вырвать Беларусь из «русского мира» и подчинить современному аналогу имперского проекта Речи Посполитой. Образ «бело-красно-белой революции» в зеркале российской публицистики описан с помощью имагологической терминологии, разработанной Валерием Земсковым.

Ключевые слова: революция, имагология, пропаганда, стереотип, публицистика

Według oficjalnych danych 9 sierpnia 2020 roku Alaksandr Łukaszenka ponownie został wybrany na prezydenta Republiki Białoruś. Jednak wyniki głosowania zostały powszechnie uznane za sfałszowane, co doprowadziło do wielomiesięcznych i wielotyśiecznych protestów na ulicach nie tylko Mińska, ale również innych białoruskich miast. W niniejszym artykule przedstawię obraz tych wydarzeń, wykreowany przez publicystów rosyjskich. Protesty wyborcze nie doczekały się jeszcze konkretnej, historycznej nazwy. Z uwagi na skalę wydarzeń można mówić o ich rewolucyjnym charakterze. Proponuję określić je mianem „rewolucja białoruska 2020–2021”. Ze względu na odsyłające do tradycji Białoruskiej Republiki Ludowej barwy, pod którymi protestowali przeciwnicy Alaksandra Łukaszenki, zamiennie będę używał również bardziej publicystycznego określenia „biało-czerwono-biała rewolucja”. Takie nazewnictwo daje się uzasadnić także z uwagi na przekaz części mediów rosyjskich, które sytuację powstałą na Białorusi często interpretują w kategoriach próby wywołania kolejnej „kolorowej rewolucji”.

Przez „publicystykę rosyjską” rozumiem jej główny nurt prezentujący, w pewnym, ale uzasadnionym, uproszczeniu, poglądy imperialne, antyzachodnie, patriotyczne oraz sprzyjające polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej. W swoich rozważaniach odwołam się

do terminologii Walerija Ziemskowa. Badacz ten opracował podstawę metodologiczną, na której swoje analizy opiera wielu współczesnych imagologów rosyjskich. Wyróżnił trzy rodzaje obrazu kraju czy też narodu: stereotyp, image, a także obraz w wąskim tego słowa znaczeniu¹. Każdy z nich obejmuje odmienne mechanizmy recepcji oraz reprezentacji wizerunku innego/obcego. Stereotyp to najstarsza, najprostsza i najbardziej pierwotna forma imagologicznej kulturotwórczości (termin Ziemskowa), zakorzeniona głęboko w zbiorowej, kulturowej podświadomości, od zarania cywilizacji pomagająca odróżnić „swoich” od „obcych”. Opisując ten rodzaj obrazu, badacz rosyjski powołuje się na rozważania Adama Schaffa. Polski filozof zauważył, że przedmiotem stereotypów są nie tylko określone rasowe, narodowe, klasowe, polityczne, zawodowe itp. grupy ludzi, ale także relacje społeczne między nimi, w tym również rewolucje. W tę definicję wpisuje się zatem obraz protestów na Białorusi. Nie ogranicza się on jednak, jak pokażę na konkretnych przykładach, do stereotypów. Daje się objaśnić również za pomocą dwóch pozostałych, wymienionych przez Ziemskowa, form imagologicznej kulturotwórczości. Z kolei obraz w wąskim znaczeniu to wizerunek, wytworzony przez literaturę i sztukę.

Spśród trzech „instrumentów imagologicznych” najporęczniejszym narzędziem do przedstawienia obrazu białoruskiej rewolucji w mediach rosyjskich bez wątpienia okazuje się *image*, definiowany przez Ziemskowa jako „stereotyp polityczno-propagandowy, specjalnie wypracowany w celach ideologicznej, geopolitycznej walki na arenie międzynarodowej”². Historycznie rzecz ujmując, ten rodzaj recepcji i reprezentacji „innej” kultury ukształtował się na początku epoki nowożytnej, w ramach walki o kolonie pomiędzy zachodnimi imperiami. Intensywny rozwój „kampanii propagandowych”, wpisujących się w model *image’u*, trwa nieprzerwanie od drugiej połowy XIX wieku, szczególnie przybierając na sile na przełomie XX i XXI wieku, czyli:

¹ В. Земсков, *Образ России „на переломе” времен (Теоретический аспект: рецепция и репрезентация „другой” культуры)*, <http://www.nrgumis.ru/articles/81/> (10.08.2021). Przeł. — M.P.

² Tamże.

w epokę, kiedy imidżмейкеры, полит-технологи, устраивающие пиар-акции, становятся важнейшими фигурами борьбы на международной арене. Средства и инструменты пиар-акций становятся все более эффективными с развитием виртуальных технологий, интернета, телевидения. Вырабатываются специальные методы суггестии (внушения), зомбирования массового сознания. Имиджи могут опираться на стереотипы „классические”, трансформировать их в современных целях, могут создаваться заново (например, блуждающие стереотипы современных пропагандистских кампаний „империя зла”, „страна-изгой” и т. п.)³.

Jak widać, Ziemskow wskazuje na zachodnią genezę *image'u*. Należy jednak zauważyć, że mniej więcej w tym samym czasie, gdy europejskie imperia rozpoczynały podbój Nowego Świata, w centralizującym się państwie moskiewskim rozwijała się publicystyka (Iwan IV Groźny, Andriej Kurbski, Iwan Pierieswietow, wcześniej Filoteusz), której celem było również do pewnego stopnia upowszechnianie „stereotypów polityczno-propagandowych, specjalnie wypracowanych w celach ideologicznej, geopolitycznej walki na arenie międzynarodowej”. Na jednostronną perspektywę rosyjskiego badacza wskazuje również dobór przykładów współczesnego *image'u*. Zarówno „imperium zła”, jak i „państwo zbójcekie” („страна-изгой”) to pojęcia stosowane przez amerykańskich przywódców w odniesieniu do przeciwników geopolitycznych — ZSRR oraz innych państw, nieprzestrzegających zachodnich wartości. Ziemskow nie wymienia natomiast żadnych „stereotypów polityczno-propagandowych”, używanych na przestrzeni dziejów przez Rosję. Jak udowodnię na konkretnych przykładach, termin *image*, opracowany przez rosyjskiego badacza odnośnie do narracji Zachodu, z nie mniejszym powodzeniem może zostać wykorzystany również w opisie narracji rosyjskich mediów, kreślących obraz wydarzeń na Białorusi.

W swojej analizie posłużę się także instrumentarium, wypracowanym zarówno przez rosyjskich, jak i polskich czy zachodnich badaczy. Joep Leerssen podkreśla jednoznacznie, że *imagologia* jako metoda badawcza nie mieści się w ramach socjologii, a jej celem jest zrozumienie nie społeczeństwa i dynamiki społecznej, ale

³Tamże.

przede wszystkim logiki dyskursu i ustanowionego zestawu konwencji kulturowych i poetyckich⁴. Etnotypy, zauważa belgijski badacz, nie są ani prawdziwe, ani fałszywe, ponieważ należą do sfery języka i kultury, a nie otaczającej nas, empirycznie uchwytnej, rzeczywistości. W opublikowanym w 2016 roku artykule stwierdził, że „obecny klimat polityki tożsamościowej także zdradza ciągłą, pilną potrzebę, by zwrócić uwagę na to, co pozostaje samym sednem zainteresowania imagologii: dekonstruowanie dyskursu esencjalizmu narodowego i etnicznego”⁵. Jak zasadnie zauważa Leerssen, powojenna humanistyka stała się antyesencjalistyczna w dużej mierze dzięki potrzebie pojednania pomiędzy narodami Europy, w geście odrzucenia narodowego szowinizmu i rasizmu. Kultura rosyjska, w czasach sowieckich oddzielona od Zachodu żelazną kurtyną, nie przeszła analogicznych procesów. Krótki okres pozornego i powierzchownego otwarcia na świat euroatlantycki w czasach Gorbaczowa i Jelcyna nie okazał się trwałym „zwrotem okcydentalistycznym”, a dziś w powszechnym odbiorze postrzegany jest raczej w kategoriach „smuty”, po której „szczęśliwie” Moskwa wróciła na tory autorytarno-imperialne. Jak się wydaje, esencjalizm narodowy, a właściwie — państwowy, imperialny, zarówno w mediach, jak i w szeroko rozumianych naukach humanistycznych i społecznych częściej jest tu afirmowany niż dekonstruowany.

Postawa rosjocentryczna nie jest w Rosji tak mocno kwestionowana jak postawa eurocentryczna w Europie. Hugo Dyserinck już w opublikowanej w 1966 roku pracy podał w wątpliwość istnienie tożsamości narodowej. Belgijski imagolog wyraził przypuszczenie, zgodnie z którym naród nie jest realnie istniejącą wspólnotą, a jedynie tymczasowym modelem myślenia. Ta diagnoza być może trafnie opisuje zachodnioeuropejską rzeczywistość społeczno-kulturową, niekoniecznie jednak oddaje realia rosyjskie. Oczywiście, dekonstrukcja mitów narodowych jest istotnym elementem również rosyjskiego postmodernizmu, ogranicza się jednak przede wszystkim do sfery literatury postmodernistycznej, ta zaś

⁴J. Leerssen, *Imagologia: o zastosowaniu etniczności do nadawania światu sensu*, przeł. E. Kledzik, „Porównania” 2017, nr 21 (2), s. 12.

⁵Tamże, s. 9.

w bardzo niewielkim stopniu wpływa dziś na opinię publiczną. Również sfera samych badań nad imagologią ma — by użyć sformułowania Leerssena — stosunkowo „etnocentryczny” charakter, czego dowodem cytowany już artykuł Ziemskowa. Walerij Trykow poddaje krytyce rozważania zachodnich teoretyków. W jego opinii bezzasadne jest sprowadzanie obrazów rzeczywistości do poziomu pozbawionego referencji i umieszczonego poza opozycją „prawda — fałsz” dyskursu. Trykow zastanawia się nawet, czy imagologia (w jej zachodnim wydaniu) nie jest aby „pseudonauką, rodzajem ideologii, której cel to rozmywanie tożsamości narodowej” oraz „zabezpieczenie (ponadnarodowego) procesu globalizacji”⁶. W jego opinii obrazy rzeczywistości powinny być badane „nie z pozycji postmodernistycznej analizy dyskursu, tylko za pomocą metody historyczno-porównawczej i tradycji poetyki historycznej”⁷. Literaturoznawca prezentuje więc „esencjalistyczne” podejście. Zdaniem Tatiany Jurczenko, imagologia w jej zachodnim wydaniu ma charakter zasadniczo ahistoryczny. Dlatego też badaczy nie interesuje ani problem zgodności image’u z referentem, ani kwestia jego społeczno-kulturowych uwarunkowań⁸. Z kolei Aleksiej Oszczepkow zauważa, że w interpretacji imagologów naród nie jest tożsamością samą w sobie (*идентичность*), tylko utożsamieniem się (*идентификация*) z konkretnymi mitami narodowymi, konstrukcjami intelektualnymi. W ich badaniach znalazła zatem swoje odzwierciedlenie ewolucja od esencjalizmu w stronę konstruktywizmu. Nazywanie zachodniej imagologii „pseudonauką” to niesprawiedliwa i nieuzasadniona intelektualnie ocena. Z drugiej strony, Trykow, Jurczenko czy Oszczepkow wydają się słusznie wskazywać na nieprzystawalność opracowanych na Zachodzie instrumentów imagologicznych do analizy obrazów kultury, a w szczególności publicystyki rosyjskiej, która — jak się przekonamy — w dużej mierze

⁶ В.П. Трыков, *Имагология и имагопоэтика*, „Знание. Понимание. Учение” 2015, nr 3, s. 126.

⁷ Tamże, s. 126–127.

⁸ Т.Г. Юрченко, *Имагология: вопросы теории*, „Социальные и гуманитарные науки. Общественная и зарубежная литература. Сер. 7, Литературоведение: Реферативный журнал” 2020, nr 4, s. 17.

prezentuje podejście esencjalistyczne, przejawiające się w dyskursie patriotycznym, imperialistycznym, etnocentrycznym. Dlatego też uważam, że najporęczniejszym narzędziem do analizy obrazu białoruskiej rewolucji, kreślonego przez publicystów rosyjskich, jest reinterpretacja omówionej powyżej teorii Ziemskowa. Jak już zaznaczyłem, będę posługiwać się terminologią tego badacza, z tym jednak zastrzeżeniem, że pojęcia, w sposób stroniczy i jednowymiarowy użyte w odniesieniu do Zachodu, zastosuję w refleksji nad Rosją. Ziemschow słusznie dostrzegał konkretne mechanizmy, niesłusznie jednak przypisywał ich działanie tylko jednej stronie cywilizacyjnego sporu.

Obraz protestów na Białorusi, przedstawiany w rosyjskich mediach, jest niewątpliwie bardziej propagandową kreacją niż obiektywnym opisem rzeczywistości, nie należy jednak tego obrazu rozpatrywać w całkowitym oderwaniu od tejże rzeczywistości. Zanim przejdę do analizy poszczególnych przykładów, muszę poczynić niezbędne zastrzeżenie. Otóż, przez „media rosyjskie” czy też „rosyjską publicystykę” rozumiem przede wszystkim tę część opinii publicznej, która albo popiera politykę władz w Moskwie, albo prezentuje stanowisko bardziej niż Kreml radykalnie imperialne i antyzachodnie. Wspólnym mianownikiem omawianych publikacji i komentarzy będzie zatem antyzachodnia, imperialna co do zasady linia ideowa.

Najpełniej, a także w stopniu najbardziej radykalnym, tę linię prezentuje tygodnik, a także portal internetowy „Zawtra” („Завтра”). Dlatego też w swoich badaniach w większości skoncentruję się właśnie na tekstach, opublikowanych w tym medium. Na jego łamach prezentowane jest szerokie spektrum antyliberalnych, antyzachodnich oraz imperialnych poglądów — od komunizmu, przez nacjonalizm, po monarchizm. Przemysław Sieradzan nazywa tygodnik jednym z najważniejszych fenomenów w dziejach rosyjskiego „czerwono-brunatnego” sojuszu ekstremów, łączącego skrajną lewicę i skrajną prawicę pod hasłem odbudowy imperium⁹. Ten ideowy eklektyzm charakterystyczny jest nie tylko dla radykalnych,

⁹ P.J. Sieradzan, *Czerwono-brunatni. Sojusz radykalizmu lewicy i prawicy w Rosji współczesnej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2010, s. 275.

antysystemowych ugrupowań, takich jak niezarejestrowana Partia Narodowo-Bolszewicka, ale również dla głównego nurtu rosyjskiego życia politycznego oraz medialnego. Na poziomie państwowej ideologii kult Wielkiej Wojny Ojczyźnianej łączy się z szacunkiem dla tradycji Imperium Rosyjskiego. Władimir Putin nazwał rozpad ZSRR „największą katastrofą geopolityczną XX wieku”, a jednocześnie święto Rewolucji Październikowej zostało zastąpione Dniem Jedności Narodowej, upamiętniającym wypędzenie „polskich interwentów” z Moskwy w 1612 roku. Niewątpliwie wspólnym mianownikiem „białej” (w wariancie radykalnym — „brunatnej”) oraz „czerwonej” tradycji jest tęsknota za mocarstwem, skutecznie broniącym zarówno swojego państwowego bytu, jak i najbliższej strefy wpływów przed agresorem z Zachodu — w 1612 roku tym agresorem była Rzeczpospolita, w 1812 — Napoleon, w latach 1941–1945 — hitlerowskie Niemcy. Państwowy kult sowieckiej przeszłości nie jest kultem Wielkiej Rewolucji Październikowej, lecz Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Jego przedmiotem jest potęga geopolityczna ZSRR, czyli państwa, które potrafiło nie tylko odeprzeć kolejnego agresora z Zachodu, ale również podporządkować sobie pół Europy. W ten kult nie wpisuje się już rewolucja październikowa, ponieważ, chociaż w jej efekcie bolszewicy zdobyli władzę, to jednak była ona rezultatem upadku poprzedniego mocarstwa — Imperium Rosyjskiego. Państwo ma być silne i ekspansywne nie tylko w sferze polityki międzynarodowej, ale również wewnętrznej. Ponadto samo słowo „rewolucja” ma dziś w Rosji wydźwięk pejoratywny. Kojarzy się bowiem ze zjawiskiem tzw. kolorowych rewolucji na obszarze postsowieckim, których efektem z reguły było zdobycie władzy przez opcję prozachodnią. Stąd też w mediach rosyjskich są one przedstawiane nie jako oddolne ruchy wyzwolencze społeczeństwa obywatelskiego, ale jako akcje amerykańskich służb specjalnych, którym celem jest wyrwanie tych państw, wbrew ich obywatelom, z moskiewskiej strefy wpływów.

Taki właśnie charakter, w opinii wielu rosyjskich publicystów, miały protesty powyborcze na Białorusi. Z perspektywy komentatorów gazety „Zawtra”, jak również państwowych mediów (szczególnie mam tu na myśli przekaz programów informacyjnych i pu-

blicystycznych w telewizji publicznej, na kanałach Rossija 1, Pierwyj kanał czy NTV), wydarzenia te były próbą wywołania „kolorowej rewolucji”, której celem miało być obalenie Alaksandra Łukaszenki i objęcie w Mińsku władzy przez siły prozachodnie. Należy więc od razu zauważyć, że obraz Białorusi, kreślony w tym kontekście przez część mediów rosyjskich, z założenia nie jest obrazem „obcego/innego” narodu. Rosyjscy publicyści, jak już wspomniałem, traktują państwo, rządzone przez Łukaszenkę, jako część tak zwanego „rosyjskiego świata” (*русский мир*).

Ten punkt widzenia przejawia się już na poziomie stosowanej przez komentatorów terminologii. Bardzo często, zamiast oficjalnej, ustanowionej w 1991 roku nazwy państwa „Białaruś” (*Беларусь*) używają oni toponimu „Biełorussija” (*Белоруссия*). Z językowego punktu widzenia nie jest to błąd. Po pierwsze, „Biełorussija” jest terminem o dłuższej tradycji historycznej (stosowanym już od drugiej połowy XVIII wieku), po drugie natomiast — jego pisownia jest zgodna z zasadami ortografii rosyjskiej. Jednak nieużywanie oficjalnej, białoruskojęzycznej nazwy „Białaruś” odbierane bywa jako geopolityczna manifestacja imperialnych planów Moskwy wobec Mińska. W tym duchu Uładzimir Niaklajeu, pisarz i polityk, komentował w 2010 roku incydent z udziałem Alaksandra Łukaszenki. Podczas szczytu Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym, zrzeszającej część państw postsowieckich pod przewodnictwem Rosji, miejsce, w którym siedział białoruski prezydent, zostało oznaczone tabliczką z napisem „Respublika Biełorussija” (*Республика Белоруссия*). „Kreml tym samym w sposób absolutnie jasny zaprezentował swoje plany odnośnie do Białorusi”¹⁰ — stwierdził wówczas Niaklajeu.

Warto zauważyć, że początkowo stosunek imperialno-patriotycznej części rosyjskiej opinii publicznej do antyłukaszenkowskiej opozycji nie był jednoznacznie negatywny. Znany z kontrowersyjnych, radykalnie nacjonalistycznych poglądów Władimir Żyrinowski trzy dni po wyborach napisał na portalu społecznościowym Twitter:

¹⁰ Некляев: Кремль обозначил свои планы относительно Беларуси, <https://belaruspartisan.by/politic/290318/> (13.08.2021).

Белоруссия созрела, чтобы покончить с режимом Лукашенко. Он предал свой народ и против него восстала вся страна. Белорусские протесты — начало конца для Лукашенко. Он сам это понимает. Сколько он еще продержится — неделю, месяц, год — все равно ему придется бежать из страны¹¹.

Brutalność białoruskich służb wobec demonstrantów potępił Władimir Sołowiow, popularny dziennikarz prowadzący programy publicystyczne w telewizji państwowej, uważany za czołowego kremlowskiego propagandystę. Do jednej ze swoich audycji zaprosił opozycjonistę Pawła Łatuszkę. Sołowiow poprosił swojego gościa o komentarz do informacji o rzekomych atakach demonstrantów na białoruskich milicjantów. Gdy Łatuszka zarzucił gospodarzowi prołukaszenkowską propagandę, prowadzący, w dowód swojego „obiektywizmu”, nie tylko skrytykował brutalność funkcjonariuszy, ale i pokazał swoim widzom kadry ilustrujące tę brutalność. W tej samej rozmowie dziennikarz wielokrotnie podkreślił, że nigdy nie był sympatykiem „ostatniego dyktatora Europy”, jednak nie z powodu łamania praw człowieka, lecz z przyczyn geopolitycznych. Otóż, podobnie jak większość przedstawicieli imperialno-patriotycznego nurtu rosyjskiej opinii publicznej, krytykował Łukaszenkę za jego „wielowektorową politykę”, polegającą na balansowaniu pomiędzy Moskwą a Zachodem.

Andriej Soszenko już 18 sierpnia 2020 roku, a więc dziewięć dni po wyborach, nawoływał w tytule swojego artykułu na portalu gazety „Zawtra”: „Łukaszenka potrzebuje pomocy!”¹². Autor wyraził swoje niezadowolenie z faktu, że prowadzący program „Wieczór z Władimirem Sołowiowem” pokazał swoją niechęć do „Bački”, konstatując przy tym siłę opozycji. Soszenko przyznał, że do krytyki pod adresem białoruskiego lidera w związku z sytuacją powyborczą dołączyli również niektórzy rosyjscy „patriotyczni działacze polityczni”. Częściowo przyznał im rację:

Во многом они правы, что Лукашенко сам виноват, что довел ситуацию в стране до такого состояния своей „многовекторной политикой” и не-

¹¹ <https://twitter.com/Zhirinovskiy/status/1293218925761769472> (3.09.2021).

¹² А. Сошенко, *Лукашенко нужна помощь!*, https://zavtra.ru/blogs/lukashenko_nuzhna_pomosh_ (2.09.2021).

внятой и непоследовательной позицией по вопросу объединения России и Белоруссии. Но именно сейчас, в эти горячие для Белоруссии дни, не время концентрироваться на этом. Эти проблемы нужно будет поднимать чуть позже, когда стабилизируется ситуация в Беларуси, когда будут пресечены попытки отрыва Белоруссии от Русского мира¹³.

Tego typu diagnozy dość często pojawiały się na łamach państwowych czy imperialno-patriotycznych mediów. Zgodnie z tą interpretacją rzeczywistości, nie doszłoby do protestów, gdyby Łukaszenka zamiast prowadzić „wielowektorową”, a więc w teorii niezależną politykę zagraniczną, bezwarunkowo podporządkowałby się Moskwie. „Zaniedbania” dyktatora nie mają jednak znaczenia w momencie, gdy decyduje się los geopolitycznej przynależności Białorusi. We wspomnianym już wywiadzie Sołowiow dopytywał Pawła Łatuszkę, czy jest on zwolennikiem pogłębienia integracji z Rosją. W wielu wypowiedziach medialnych istnienie Związku Białorusi i Rosji podawane było jako dowód, że pomoc Moskwy dla Mińska nie jest ingerencją w wewnętrzne sprawy sąsiedniego państwa — są to bowiem również sprawy Moskwy.

W październiku 2020 roku gazeta „Zawtra” z entuzjazmem informowała o powstaniu na Białorusi „pierwszej rosyjskiej partii patriotycznej”. Ugrupowanie nosi nazwę Zapadnaja Ruś (*Западная Русь*) i jest polityczną emanacją utworzonego o wiele wcześniej projektu „Rosjanie ze znakiem jakości” (*Русские со знаком качества*). To nawiązanie do słynnej wypowiedzi Łukaszenki na temat białoruskiej tożsamości:

И россияне чувствуют мое отношение к русскому человеку, россиянину. Россия для меня никогда не была чужой — я родился практически под Смоленском, на границе с Россией, хотя тогда границ не было, и учился в русской школе, и для меня русский человек мало чем отличается от белорусского. Чем отличается? Я говорю: белорус — это русский человек со знаком качества. Никто не обиделся. Поэтому для меня нет разницы, что русский, россиянин (россиянин не только русский), что белорус¹⁴.

¹³ Tamże.

¹⁴ М. Гусман, *Дружбой с Россией не торгую. Интервью с Александром Лукашенко*, <https://rg.ru/2016/09/12/aleksandr-lukashenko-belorussia-nuzhna-zapadu-i-rossii.html> (3.08.2021).

Białoruski prezydent wydaje się zatem zwolennikiem kulturowej, a nawet etnicznej jedności Słowian wschodnich. Ścisłej rzecz ujmując — zwolennikiem jedności „ruskiego świata”. Rusłan Liapin na portalu gazety „Zawtra” wypowiedział się o ruchu Zapadnaja Ruś z uznaniem:

Те, кто собрался в Минске, как раз и есть настоящие белорусские патриоты, которые, в отличие от местных нацистов, помнят, что они часть большого триединого русского народа, и выступают за настоящий союз наших государств, возвращение обновленной супердержавы, которую у нас всех отняли в 1991 году три американских агента в Беловежской пуще¹⁵.

Powyższy komentarz zawiera dwa, bardzo wyraziste, biegunowo odmienne, obrazy Białorusi. Oba wpisują się w definicję image’u, opracowaną przez Zienskowa. Z jednej strony jest to propagandowy stereotyp, personifikowany przez „miejscowych nazistów”. Rosyjski publicysta obawia się na ulicach Mińska „powtórki z Majdanu”, dlatego też pisząc o „miejscowych nazistach”, ma na myśli białoruskich patriotów czy też nacjonalistów, niechętnych Rosji, a za takich uważa wszystkich antyŁukaszenkowskich opozycjonistów. Bardzo często w mediach rosyjskich pojawiał się apel, aby do tej powtórki nie dopuścić. Czyli — aby nie pozwolić na utratę wpływów rosyjskich na Białorusi, skutkującą zwycięstwem opcji prozachodniej w Mińsku.

Szykowana przez antyŁukaszenkowską opozycję „kolorowa rewolucja” ma przy tym kolor biało-czerwono-biały, nawiązujący do czasów Białoruskiej Republiki Ludowej. Po rozpadzie ZSRR przez kilka lat były to barwy niepodległej Białorusi. Jednak w czasie II wojny światowej barwy te wykorzystywały organizacje, próbujące utworzyć niepodległe państwo w sojuszu z III Rzeszą. Dla rosyjskiej publicystyki imperialno-patriotycznej, przepełnionej kultem „Zwycięstwa nad faszyzmem”, ten fakt jest bardzo wdzięcznym tematem do propagandowego wykorzystania. Drugi natomiast obraz to Białoruś patriotyczna, czyli prorosyjska. Ojczyzną „białoruskich

¹⁵ Р. Ляпин, *В Белоруссии появилась русская патриотическая партия*, https://zavtra.ru/blogs/v_belorussii_poyavilas_russkaya_patrioticheskaya_partiya (03.09.2021).

patriotów” jest wyobrażona wspólnota, tworzona przez „trójjedyny naród ruski”. Na tę triadę składają się narody: wielkoruski (rosyjski), małoruski (ukraiński) oraz białoruski. Oczywiście pierwszy z nich pełni w tym podziale rolę najważniejszą, dominującą. Przymiotnik „ruski” odsyła do wspólnego korzenia narodów wschodniosłowiańskich, jakim była Ruś. Pojęcie „trójjedynego” narodu, jak zauważa Ryszard Radzik, jest dziś używane sporadycznie — raczej przez publicystów i ideologów niż przez naukowców. Częściej występuje synonimiczny termin „naród ogólnoruski” (*общерусский народ, общерусская нация*)¹⁶. Wspólnotę, tworzoną dziś odgórnie przez Moskwę za pomocą zarówno miękkiej, jak i twardej siły, najczęściej określa się wielokontekstowym terminem „ruski świat” (*русский мир*). Jak zwraca uwagę Swietłana Alejnikowa, ma on wymiar kulturowo-cywilizacyjny, geopolityczny oraz religijny¹⁷. Używając pewnego uproszczenia, można stwierdzić, że propaganda „ruskiego świata” głosi potrzebę zjednoczenia rosyjskojęzycznych wyznawców prawosławia pod „opieką” „Wielkorusów”, jako najsilniejszego, tradycyjnie dominującego, a więc najbardziej zdolnego do obrony wspólnej cywilizacji przed Zachodem przedstawiciela „trójjedynego narodu ruskiego”. To właśnie ów naród jest przedmiotem uczuć patriotycznych, do których odwołują się imperialnie zorientowani publicyści tygodnika „Zawtra”. Pisząc z uznaniem o patriotyzmie, mają na myśli patriotów „ruskiego świata”, nie zaś patriotów Białorusi jako niepodległego, niezależnego od Moskwy państwa.

Bez wątplenia, cywilizacyjny projekt zjednoczeniowy „ruskiego świata”, szukający etnicznego uzasadnienia w koncepcji „trójjedynego narodu ruskiego”, wpisuje się w zaproponowaną przez Ziemszkowa definicję image’u. Jednak, niezależnie od wymiaru propagandowego, projekt ten nie jest jedynie odgórnie sterowaną manipulacją czy też grą dyskursów. Ma on bowiem mocne oparcie w konkretnej

¹⁶ R. Radzik, *Rosyjski imperializm wspólnotowy. Trójjedyny naród ruski w badaniach socjologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2016, s. 11.

¹⁷ С.М. Алейникова, *Русский мир: белорусский взгляд*, РИВИШ, Минск 2017, s. 8.

rzeczywistości społeczno-politycznej. Opiera się na trwałych fundamentach języka rosyjskiego i prawosławia, których jednoczący wymiar kulturowy umiejętnie wykorzystywany jest politycznie. Szczególnie na Białorusi, która po kilku latach prób białorutenizacji, podjętej w efekcie uzyskania niepodległości na gruzach ZSRR, niemal od samego początku prezydentury Alaksandra Łukaszenki wróciła na tory rusyfikacji. Najbardziej dobitnym tego odzwierciedleniem w polityce państwa była zmiana języka urzędowego — obok białoruskiego na powrót pojawił się rosyjski. Dziś dwujęzyczność jest tylko teoretyczna, a dominacja języka rosyjskiego bezsporna.

Projekty intelektualne, jednoczące Słowian wschodnich pod rosyjskim przewodem, mają długą tradycję, o wiele starszą niż forsowana obecnie idea „ruskiego świata”. Od „słowiańskorosyjskiego narodu”, o którym w XVII wieku pisał Innocenty Gizel, głosząc potrzebę zwierzchności cara nad Ukrainą, przez postulaty słowianofilów, panslawistów i poczwienników, teorię „słowiańskiego typu kulturowo-historycznego” Nikołaja Danilewskiego, eurazjatyzm po koncepcję „narodu sowieckiego”. Powyżej cytowana wypowiedź „ostatniego dyktatora Europy” o tym, że nie widzi on różnicy pomiędzy poszczególnymi narodami wschodniosłowiańskimi, świadczy dobitnie o jego pełnym poparciu dla wspólnoty „ruskiego świata”. Frazę o „Rosjanach ze znakiem jakości” Łukaszenka powtarzał wielokrotnie. W rozmowie z dziennikarzami rosyjskimi na jednej z konferencji prasowych umieścił tę barwną definicję własnego narodu w kontekście sowieckim:

Вот чем отличается белорус от русского? Белорус — это русский со знаком качества. И когда я говорю „белорус”, „русский” — я не имею в виду национальность. Я имею в виду советский народ, как его раньше называли¹⁸.

Sowiecka przeszłość jest dla Łukaszenki w pewnym sensie terazniejszością. Białoruski przywódca nie tylko mentalnie funkcjonuje w świecie sowieckich mitów, ale również ten świat afirmuje. Dlatego też cieszy się sympatią tej części rosyjskiego społeczeństwa, która odczuwa nostalgię za ZSRR — zarówno nostalgię geopolityczną

¹⁸ Лукашенко: „Русский не глядя рубашку рванет и пойдет. Белорус — он такой, хитрее”, <https://regnum.ru/news/1582776.html> (2.09.2021).

(tęsknota za potężnym imperium), jak i tę wewnętrzną, socjalną (tęsknota za ustrojem). W grudniu 2020 roku Siergiej Kremlow z tygodnika „Zawtra” apelował do białoruskiego przywódcy, aby poszedł śladami Lenina i do walki z protestującą „burżuazją” wyprowadził na ulice popierające go przeciw „masy” przedstawicieli „klasy robotniczej”. Jednocześnie autor artykułu pochwalił Łukaszenkę jako „człowieka sowieckiego”:

Чем принципиально отличается Лукашенко от всех остальных высших руководителей национальных республик Союза (не бывшего, а по сей день разваливаемого и расчленяемого)? Да тем, что в нем нет „беловежской” гнили. Он единственный из всего Верховного Совета Белорусской ССР голосовал против ратификации Беловежских соглашений и пошел против мутного потока прорванных врагами России дамб советской государственности в Белоруссии. А затем сделал немало, чтобы закрыть эти губительные бреши, через которые утекает живительная влага возможного народного счастья и достатка¹⁹.

Łukaszenka od samego początku był przeciwnikiem rozpadu ZSRR, dlatego dla zwolenników rosyjskiego imperializmu jest niezłomnym bohaterem, wolnym od „białowiejskiej zgnilizny”. W latach dziewięćdziesiątych aktywnie działał na rzecz integracji z Rosją i stworzenia państwa związkowego. Powszechne jest przekonanie badaczy i publicystów, że chciał stanąć na jego czele, korzystając ze słabości Borysa Jelcyna. Tak czy inaczej, jego prosowiecka postawa była na przestrzeni lat niezmienna. Podobnie jak Putin zdaje się „naprawić skutki” „katastrofy geopolitycznej”, jaką zdaniem prezydenta Rosji był rozpad ZSRR. Idzie nawet dalej. Symbolikę narodową, nawiązującą do BRL, zastąpił symboliką o sowieckim rodowodzie. Święto niepodległości, wcześniej celebrowane w dniu ogłoszenia deklaracji suwerenności przez Białoruską SRR, w efekcie rozpisane przez Łukaszenkę referendum zostało przeniesione na 3 lipca — tego dnia Armia Czerwona wyzwoliła Mińsk. O ile ideologia Kremla ma wymiar synkretyczny, a wybiórczo (głównie geopolitycznie) potraktowana sowieckość jest tylko jednym z jej składników, o tyle Mińsk w pełni opiera się na spuściznie ZSRR.

¹⁹ С. Кремлев, *Прочтет ли Лукашенко Ленина?*, https://zavtra.ru/blogs/prochtyot_li_lukashenko_lenina (3.07.2021).

Również w polityce wewnętrznej. Łukaszenka zdaje się utożsamiać nawet nie tyle z sięgającą czasów carskich ideą „trójjedynego narodu ruskiego”, odnowioną w epoce Putina za pomocą formuły „ruskiego świata”, co raczej z Breżniewowską wizją „narodu sowieckiego”. Używając publicystycznego porównania, prezydent Białorusi wydaje się pretendować nie tylko do tytułu „ostatniego dyktatora Europy”, ale również do roli ostatniego „genseka”. Dlatego też w łączącej idee imperializmu z ideami komunizmu gazecie „Zawtra” częściej można przeczytać pochwały pod adresem Łukaszenki niż Putina. Kremlów w cytowanym powyżej artykule przekonuje, że jeśli „Baćka” przegra swój los, to przegra również los Białorusi, a być może także — „wszystkich narodów ZSRR”. Nie byłego ZSRR, lecz ZSRR. Z kolei Witalij Awierianow uważa Łukaszenkę za „politycznego geniusza”, który ma do spełnienia wielką, dziejową misję:

Лавируя между разными мировыми центрами, он сохраняет в Беларуси самостоятельную, утонченную модель, и индустриальную, и аграрную, социальную, преемственную по отношению к великому СССР. Миссия Лукашенко — в том, чтобы не дать разрушить эту модель, пронести ее из точки А в точку Б, туда, где он сможет передать ее с рук на руки надежным преемникам. 26 лет он ведет страну в расчете на чудо: на то, чтобы она вернулась в Русскую цивилизацию, в такую, в которой Россия будет готова к реальной интеграции, без уничтожения драгоценного белорусского уклада. Без огульного попрания социальных гарантий для человека труда²⁰.

Komunista Eduard Naipow w swoim tekście poszedł jeszcze dalej. Zasugerował, że to Rosjanie powinni brać przykład z Białorusinów, nie odwrotnie²¹. Oczywiście, pisząc o tych drugich, miał na myśli Łukaszenkę i jego zwolenników. Rosjanie, w jego opinii, pozwalają na sobie żerować „pasożytom”, czyli zachodnim kapitalistom, liberałom. Dlatego powinni wzorować się na Białorusinach, którzy obronili się przed pierestrojką i dalej, praktycznie bez żąd-

²⁰ В. Аверьянов, *О политическом гении Лукашенко и расколе среди российских патриотов*, https://zavtra.ru/blogs/o_politicheskom_genii_lukashenko_i_raskole_sredi_rossijskih_patriotov (10.08.2021).

²¹ Э. Наипов, *Женское лицо войны и запах крови*, https://zavtra.ru/blogs/zhenskoe_litco_vojni_i_zapah_krovi (2.08.2021).

nego wsparcia, stoją na froncie wojny światowej z Zachodem. Obie części „trójjedynego narodu” powinny połączyć swe siły w tej walce, ale to Łukaszenka powinien być ideowym liderem, przykładem do naśladowania²².

Jak widać, „biało-czerwono-biała rewolucja” traktowana jest przez rosyjskich publicystów jako zagrożenie dla tożsamości „trójjedynego narodu ruskiego”, a także dla spójności projektu pod nazwą „ruski świat”. Image przeciwników Łukaszenki to obraz „zdrajców”, którzy w odwiecznej świętej wojnie przeszli na stronę Zachodu. Image samego „Baćki” to obraz „ojca narodu”, ostatniego sprawiedliwego człowieka sowieckiego, który broni spuścizny ZSRR oraz daje nadzieje na realizację dawnej idei „zbierania ziem ruskich”, a jego jedynym błędem były eksperymenty z polityką wielowektorową. Eksperymenty te zakończyły się próbą obalenia „Baćki” przez „kolorową rewolucję”. Dawny dyrektor kołchozu z pewnością zrozumiał swój błąd i teraz zapewne, niczym syn marnotrawny, wróci już na stałe na łono „ruskiego świata” — z tym większą chęcią, że w świecie tym, jako „ostatni gensek”, cieszy się ogromną popularnością. Ta rosjocentryczna perspektywa, utożsamiająca cele Mińska z celami Moskwy, wydaje się odpowiedzią na pytanie: dlaczego media rosyjskie, o czym za chwilę się przekonamy na konkretnych przykładach, tak ostro reagują na jakiegokolwiek próby polskiego czy szerzej: zachodniego zaangażowania w sytuację na Białorusi. Wyrzistą ilustracją tego zagadnienia jest cytowany już powyżej wywiad Władimira Sołowiowa z Pawłem Łatuszką. Białoruski opozycjonista konsekwentnie odmawiał wyrażenia swoich poglądów na temat pogłębienia integracji z Rosją. Wydaje się, że ze względu na poparcie ze strony Polski, na której terenie przebywa, nie mógł jednoznacznie opowiedzieć się za Moskwą, nawet gdyby tego chciał. Z kolei, biorąc pod uwagę silne związki Białorusi z Rosją, a także bynajmniej nie antyrosyjski charakter antyŁukaszenkowskich protestów, nie mógł też jednoznacznie opowiedzieć się przeciwko integracji ze wschodnim sąsiadem. Sołowiow natomiast, zarówno w tej rozmowie, jak i w innych swoich wystąpieniach medialnych, wyraźnie artykułował swoją pozycję, którą z dużą dozą

²² Tamże.

prawdopodobieństwa można uznać za bliską linii Kremla. Można ją streścić w następującej konstatacji: Rosję i Białoruś łączy nie tylko abstrakcyjna koncepcja „ruskiego świata”, ale również konkretne zobowiązania wynikające z umów o państwie związkowym. Dlatego też Moskwa ma prawo ingerować w sprawy Mińska, ponieważ są to ich wspólne sprawy. Z kolei ani Polska, ani Litwa, ani żadne inne państwo Zachodu nie tylko takich uprawnień nie posiadają, ale również znajdują się po przeciwnej stronie cywilizacyjnego frontu. Dlatego też białoruscy opozycjoniści, szukający tam pomocy, są z kremlowskiej perspektywy „zdrajcami”.

Image Polski jest bardzo istotnym elementem całościowego obrazu białoruskiej rewolucji, kresłonego przez rosyjską propagandę. Siergiej Markow, politolog, działacz partii Jedna Rosja i były doradca Putina, już trzy dni po wyborach na swoim profilu na portalu Facebook wyraził opinię, że głównymi organizatorami „próby obalenia Łukaszenki” były Warszawa i Wilno, ponieważ:

1. Именно на территории Польши и Литвы находятся все основные структуры оппозиции. Там, в Варшаве, находится лидер Белорусского народного фронта Зенон Позняк и другие лидеры БНФ и оттуда они ведут борьбу против Лукашенко уже много лет при поддержке властей.

2. Именно на территории Польши находится редакция главного телеграмм канала, организующего массовые протесты в Белоруссии. Канал NEXTA.

3. Именно в Польше создан, финансируется и работает много лет главный телеканал оппозиции Белсат. Там же работают многие другие белорусские оппозиционные сми.

4. Именно президенты Польши и Литвы в ночь с 9 на 10 августа выступили с обращением к Лукашенко с требованием не использовать силу против демонстрантов.

5. Именно премьер министр Польши выступил с инициативой созвать экстренный саммит ЕС по ситуации в Белоруссии.

6. Именно Польша предлагает себя в качестве посредника для переговоров между Лукашенко и оппозицией о переходе власти к оппозиции путем или переходного правительства или второго тура выборов.

7. Именно власти Польши заявили, что именно Польша несет ответственность за своего соседа Беларусь.

[...]

9. Именно власти Польши сейчас готовят встречу Госсекретаря США Помпео со Светланой Тихановской во время визита Помпео в Варшаву.

10. Именно власти Польши много раз называли себя главным лобби-

стом Белоруссии в Европе и сотни раз выступали с теми или иными инициативами в отношении Белоруссии.

11. Именно Польша провозгласила официальную концепцию создания конфедерации с участием Белоруссии, Литвы, Украины. Междуморье. Создана еще военным диктатором Пилсудским и взята на вооружение властями Польши в 21 веке.

12. Именно цвета польского флага являются официальным флагом оппозиции в Белоруссии.

13. Именно концепция польской модели смены власти, — всеобщая забастовка Солидарности, взята в качестве основной в Белоруссии для свержения Лукашенко.

14. Именно частью Польши, Речи Посполитой, и Великого княжества Литовского, были раньше территории нынешней Белоруссии.

15. Именно к позитивном опыту Польши, к польской модели развития, к польскому уровню жизни, апеллируют противники Лукашенко.

Есть множество и других фактов и деталей, говорящих о том, что именно Польша является главным организатором массовых протестов, государственного переворота, захвата власти в Белоруссии. Польша пытается восстановить польскую империю Речь Посполита в новой форме и стать опять главной великой державой Восточной Европы, вытеснив с этой позиции Россию. В этом главный геополитический смысл событий в Белоруссии сейчас²³ [pisownia oryginalna].

Obszerny wpis Sergieja Markowa zacytowałem prawie w całości, ponieważ jest to reprezentatywny głos znaczącego przedstawiciela elity władzy rosyjskiej na temat roli Polski (oraz w mniejszym stopniu Litwy) w „biało-czerwono-białej rewolucji”. Rozważania wpływowego prokremlowskiego politologa wpisane są w bardzo konkretny kontekst historiozoficzny. Rosja rywalizuje o wpływy na Białorusi nie tyle z dwoma średniej wielkości państwami należącymi do NATO i Unii Europejskiej, ile z odradzającą się we współczesnej formie potęgą Rzeczpospolitej Obojga Narodów. Taki też przekaz adresowany jest nie tylko do rosyjskiego, ale również do białoruskiego odbiorcy. Markow ostrzega „bratni naród” przed polskim imperializmem. Z tej perspektywy Białorusini nie powinni sięgać po pomoc Warszawy, ponieważ grozi to powrotem do czasów Rzeczpospolitej. W Polsce czasy te stereotypowo kojarzą się raczej z wielonarodowym, wielokulturowym „państwem bez stosów”,

²³ <https://www.facebook.com/sergey.markov.5/posts/2958248514302794> (2.09.2021).

państwem demokracji i wolności. Niezależnie od prawdziwości tego obrazu, w Rosji z kolei panuje wprost przeciwny stereotyp. Rzeczpospolita w tym ujęciu to państwo imperialne, o wiele groźniejsze dla Białorusinów niż Moskwa. Groźniejsze na dwóch poziomach: narodowym i społecznym. Oba te poziomy łączą się w stereotypie „polskiego pana”, który z jednej strony polonizował, katolicyzował, wynaradawiał prawosławnych Rusinów, a z drugiej — eksploatował ruskich chłopów. Rosja, z jej prawosławną i egalitarną, chłopską bardziej niż szlachecką, wreszcie: językowo bliską kulturą przedstawiana jest jako daleko korzystniejszy dla Białorusinów wariant geopolityczny. Według Markowa, wszelkie próby wsparcia Warszawy dla białoruskiej opozycji mają jeden cel, a jest nim ponowna „okupacja” ziem ruskich. Rywalizacja Rosji z Polską o Białoruś nie jest jednak równym moralnie sporem dwóch agresywnych mocarstw. Stereotyp polityczno-propagandowy, wykreowany przez Markowa, w kontekście koncepcji „ruskiego świata” ma inny wyraz i inny charakter. Jedyne Polska jest tutaj stroną agresywną. Rosja broni swoich „braci”, należących przecież do jednego, „trójjedynego” narodu, przed imperialnymi dążeniami odradzającej się Rzeczpospolitej. Nawet jeśli Białorusini nie życzą sobie rusyfikacji, Polska nie jest dobrym wyborem — sugeruje Anna Serafimowa z gazety „Zawtra”. Publicystka przypomina, że Białoruski Uniwersytet Państwowy powstał w 1921 roku, a więc za czasów sowieckich — a zatem nawet komunistom jakoby bardziej zależało na białorutenizacji niż „polskim panom”²⁴.

Antyłuksaszenkowska opozycja przedstawiana jest więc jako „polska agentura”. Interesujący jest image Swiatłany Cichanouskiej, stworzony przez rosyjską propagandę. Z jednej strony często jest pogardliwie i protekcyjnie nazywana „gospodynią domową”, „kucharką”, akcentowany jest jej brak doświadczenia w polityce. Z drugiej strony, pojawiają się nawiązania historyczne. Propagandyści państwowych mediów porównywali Cichanouską z Dymitrem Samozwańcem, Maryną Mniszech, a także księciem Andrzejem Kurbskim:

²⁴ А. Серафимова, *Отчаянные домохозяйки*, https://zavtra.ru/blogs/otchayannie_domohozyaini (3.09.2021).

Поляки превзошли сами себя. Такое впечатление, что они вновь, словно в начале XVII века, тужатся устроить у нас Смуту. Тот урок, похоже, так и не выучен. И Польша в союзе с Литвой вновь взялись за старое. Конечно, им нужен и современный князь Курбский — символ предательства в отечественной истории, или расстрига Гришка Отрепьев, из которого можно было бы слепить Лжедмитрия и совершить госпереворот в интересах Польши и Литвы. Ничто не ново под луной. Разве что сегодня у белорусских протестов — женское лицо. Светлана Тихановская. Поляки и раньше ставили на женщин. Взять хотя бы Марину Мнишек, ставшую благодаря Лжедмитрию хоть и ненадолго, но все же русской царицей. [...] Выглядит все карикатурой на XVII век, но поляки, обычно придающие внимание стилю и претендующие на утонченность, словно не чувствуют своей грубости²⁵.

Powyższy komentarz Dmitrija Kisieliova, prowadzącego program „Wiesti” w państwowej telewizji, podobnie jak wcześniej przytoczona opinia Siergieja Markowa, wpisuje białoruskie protesty w szeroki historiozoficzny kontekst polsko-rosyjskiej rywalizacji. Cichanouska, szukając pomocy w Warszawie, w oczach rosyjskiej propagandy traci prawo do bycia liderką opozycji w swoim kraju, staje się natomiast „agentem Zachodu”, „zdrajczynią” „ruskiego świata”, która — jak niegdyś Dymitr Samozwaniec — chce przy pomocy „polskich interwencji” obalić prawowitą władzę — w domyśle najpierw w Mińsku, następnie, być może, w Moskwie.

„Biało-czerwono-biała rewolucja” w publicystyce rosyjskiej jest postrzegana przede wszystkim w kategoriach zewnętrznego zagrożenia dla spójności „ruskiego świata”. Obraz białoruskiej opozycji jest więc obrazem zachodniej, a przede wszystkim polskiej agentury, której celem jest oderwanie Mińska od Moskwy. Moskwy, poczuwającej się niezmiennie do roli punktu odniesienia dla „bratniego narodu”. Image, wykreowany na potrzeby ideologicznej walki, jest mocno osadzony w historii Rosji i jej relacji z szeroko rozumianą cywilizacją Zachodu.

²⁵ Д. Киселев, *Поляки тужатся, но Тихановская на Мнишек не тянет*, <https://www.vesti.ru/article/2457496> (2.09.2021).

REFERENCES

- Aleynikova, Svetlana M. *Russkiy mir: belorusskiy vzglyad*. Minsk: RIVSH, 2017 [Алейникова, Светлана М. *Русский мир: белорусский взгляд*. Минск: РИВШ, 2017].
- Aver'yanov, Vitaliy. "O politicheskom genii Lukashenko i raskole sredi rossijskikh patriotov." https://zavtra.ru/blogs/o_politicheskom_genii_lukashenko_i_raskole_sredi_rossijskikh_patriotov. Accessed 10 August 2021 [Аверьянов, Виталий. "О политическом гении Лукашенко и расколе среди российских патриотов." https://zavtra.ru/blogs/o_politicheskom_genii_lukashenko_i_raskole_sredi_rossijskikh_patriotov. Дата обращения: 10 августа 2021].
- Gusman, Mikhail. "Druzhiboy s Rossiiyeu ne torguyu. Interv'yu s Aleksandrom Lukashenko." <https://rg.ru/2016/09/12/aleksandr-lukashenko-belorussia-nuzhna-zapadu-i-rossii.html>. Accessed 3 August 2021 [Гусман, Михаил. "Дружбой с Россией не торгую. Интервью с Александром Лукашенко." <https://rg.ru/2016/09/12/aleksandr-lukashenko-belorussia-nuzhna-zapadu-i-rossii.html>. Дата обращения: 3 августа 2021].
- <https://www.facebook.com/sergey.markov.5/posts/2958248514302794>. Accessed 2 September 2021.
- <https://twitter.com/Zhirinovskiy/status/1293218925761769472>. Accessed 3 September 2021.
- Kiselev, Dmitriy. "Polyaki tuzhatsya, no Tikhonovskaya na Mnishek ne tyanet." <https://www.vesti.ru/article/2457496>. Accessed 2 September 2021 [Киселев, Дмитрий. "Поляки тужатся, но Тихановская на Мнишек не тянет." <https://www.vesti.ru/article/2457496>. Дата обращения: 2 сентября 2021].
- Kremlev, Sergey. "Prochdet li Lukashenko Lenina?" https://zavtra.ru/blogs/prochtyot_li_lukashenko_lenina. Accessed 3 July 2021 [Кремлев, Сергей. "Прочтет ли Лукашенко Ленина?" https://zavtra.ru/blogs/prochtyot_li_lukashenko_lenina. Дата обращения: 3 июля 2021].
- Leerssen, Joep. "Imagologia: o zastosowaniu etniczności do nadawania światu sensu." Transl. Kledzik, Emilia. *Porównania*, 21 (2), 2017: 9–30.
- "Lukashenko: 'Russkiy ne glyadya rubashku rvanet i poydet. Belarus — on takoy, khitreye.'" <https://regnum.ru/news/1582776.html>. Accessed 2 September 2021 ["Лукашенко: 'Русский не глядя рубашку рванет и пойдет. Беларусь — он такой, хитрее.'" <https://regnum.ru/news/1582776.html>. Дата обращения: 2 сентября 2021].
- Lyapin, Ruslan. "V Belorussii poavilas' russkaya patrioticheskaya partiya." https://zavtra.ru/blogs/v_belorussii_poyavilas_russkaya_patrioticheskaya_partiya. Accessed 3 September 2021 [Ляпин, Руслан. "В Белоруссии появилась русская патриотическая партия." https://zavtra.ru/blogs/v_belorussii_poyavilas_russkaya_patrioticheskaya_partiya. Дата обращения: 3 сентября 2021].
- Naipov, Eduard. "Zhenskoye litso voyny i zapakh krovi." https://zavtra.ru/blogs/v_belorussii_poyavilas_russkaya_patrioticheskaya_partiya. Accessed 2 August 2021 [Наипов, Эдуард. "Женское лицо войны и запах крови." https://zavtra.ru/blogs/zhenskoe_litso_vojni_i_zapah_krovi. Дата обращения: 2 августа 2021].
- "Neklyayev: Kreml' oboznachil svoi plany otnositel'no Belarusi." <https://belaruspartisan.by/politic/290318/>. Accessed 13 August 2021 ["Некляев: Кремль обозначил свои планы относительно Беларуси." <https://belaruspartisan.by/politic/290318/>. Дата обращения: 13 августа 2021].
- Radzik, Ryszard. *Rosyjski imperializm wspólnotowy. Trójjedyny naród ruski w badaniach socjologicznych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016.
- Serafimova, Anna. "Otchayannyye domokhozyainy." https://zavtra.ru/blogs/otchayannyye_domohozyaini. Accessed 3 September 2021 [Серафимова, Анна. "Отчаянные домохозяйки." https://zavtra.ru/blogs/otchayannyye_domohozyaini. Дата обращения: 3 сентября 2021].

- домохозяйины.” https://zavtra.ru/blogs/otchayannie_domohozyaini. Дата обращения: 3 сентября 2021].
- Sieradzan, Przemysław Jan. *Czerwono-brunatni. Sojusz radykalizmu lewicy i prawicy w Rosji współczesnej*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2010.
- Soshenko, Andrey. “Lukashenko nuzhna pomoshch!” https://zavtra.ru/blogs/lukashenko_nuzhna_pomoshch_. Accessed 3 September 2021 [Сошенко, Андрей. “Лукашенко нужна помощь!” https://zavtra.ru/blogs/lukashenko_nuzhna_pomoshch_. Дата обращения: 3 сентября 2021].
- Trykov, Valeriy P. “Imagologiya i imagopoetika.” *Znaniye. Ponimaniye. Ucheniye*, no. 3, 2015: 120–129 [Трыков, Валерий П. “Имагология и имагопоэтика” *Знание. Понимание. Учение*, № 3, 2015: 120–129].
- Yurchenko, Tat'yana G. “Imagologiya: voprosy teorii.” *Sotsial'nyye i gumanitarnyye nauki. Obshchestvennaya i zarubezhnaya literatura. Ser. 7, Literaturovedeniye: Referativnyy zhurnal*, no. 4, 2020: 13–20 [Юрченко, Татьяна Г. “Имагология: вопросы теории.” *Социальные и гуманитарные науки. Общественная и зарубежная литература. Сер. 7, Литературоведение: Реферативный журнал*, № 4, 2020: 13–20].
- Zemskov, Valeriy. “Obraz Rossii ‘na perelome’ vremen (Teoreticheskiy aspekt: retseptsiya i reprezentatsiya ‘drugoy’ kul'tury).” <http://www.nrgumis.ru/articles/81/>. Accessed 10 August 2021 [Земсков, Валерий. “Образ России ‘на переломе’ времен (Теоретический аспект: рецепция и репрезентация ‘другой’ культуры).” <http://www.nrgumis.ru/articles/81/>. Дата обращения: 10 августа 2021].

MONIKA KARWACKA

Uniwersytet Śląski w Katowicach

<https://orcid.org/0000-0002-6356-9953>

MANIFESTACJE I PROTESTY W UJĘCIU ŚRODOWISKA LITERACKIEGO W ROSJI

DEMONSTRATIONS AND PROTESTS
IN THE PERSPECTIVE OF THE LITERARY COMMUNITY IN RUSSIA

This article is an attempt to identify the protest potential of the literary community in Russia. Special attention is dedicated to writers and critics who, in their creative activity, implicitly and explicitly express their protest against particular phenomena, actions or ideas. In the literary community, there also appear voices commenting on public feelings. Writers who speak approvingly about social protests strengthen the protest potential, which is confirmed by the number of comments that refer to their speeches. In recent years, cyberspace has created conditions that intensely stimulate protest behavior, especially among the younger generation. It is also a place where popular writers and critics publish provocative speeches and texts which contain a strong emotional charge.

Keywords: protest potential, protest readiness, Zakhar Prilepin, Lyudmila Ulitskaya, Marina Volkova

ДЕМОНСТРАЦИИ И ПРОТЕСТЫ
В ПЕРСПЕКТИВЕ ЛИТЕРАТУРНОГО СООБЩЕСТВА В РОССИИ

Данная статья представляет собой попытку выявить протестный потенциал литературного сообщества в России. Особое внимание уделяется писателям и критикам, которые в своей творческой деятельности, имплицитно и эксплицитно выражают протест против тех или иных явлений, действий или идей. В литературном сообществе также появляются голоса, комментирующие общественные настроения. Писатели, одобчительно отзыва-

ющиеся о социальных протестах, усиливают протестный потенциал, что подтверждается количеством комментариев, ссылающихся на их выступления. В последние годы киберпространство создало условия, интенсивно стимулирующие протестное поведение, особенно среди молодого поколения. Здесь же популярные писатели и критики публикуют провокационные речи и тексты, содержащие сильный эмоциональный заряд.

Ключевые слова: протестный потенциал, протестная готовность, Захар Прилепин, Людмила Улицкая, Марина Волкова

Pozycja społeczna pisarzy i krytyków literackich w Rosji znacznie odbiega od tej, którą zajmują przedstawiciele środowiska literackiego w innych krajach, szczególnie w Europie. Wpływa na to m.in. dostępność szerokiej gamy narzędzi mediów społecznościowych, z których niektórzy pisarze i krytycy rosyjscy w pełni korzystają (mowa tu nie tylko o kanałach przekazu informacji, ale o wszelkich możliwościach dostępnych w sieci, na przykład o debatach online w czasie rzeczywistym, zwłaszcza na forach internetowych). Ich wysoki status społeczny nie wynika przy tym jedynie z obecności w mediach, lecz z autorytetu, który budują od początku swojej kariery, stosując pełen wachlarz narzędzi perswazyjnych, PR-owskich czy marketingowych. Niezaprzeczalnym faktem jest, że potrzeba utrzymania silnej pozycji literatury, kreującej i efektywnie oddziałującej na świadomość społeczną, sprzyja również promowaniu młodych twórców przez starsze pokolenie. Z charakterystyczną pewnością siebie przyjmują oni aprioryczną postawę ekspercką w środowisku, które stanowi wygodną, jak również względnie bezpieczną przestrzeń do wyrażenia indywidualnych przekonań, opinii czy buntu. Jednak sytuacja polityczna i społeczna w Rosji coraz częściej prowokuje do zmanifestowania niezadowolenia i protestu w przestrzeni publicznej. Trzeba przyznać, że niektórzy pisarze i krytycy z powodzeniem łączą odmienne aktywności, tj. z jednej strony inicjują wydarzenia, których celem jest promowanie literatury i kultury rosyjskiej, z drugiej zaś zabierają głos w kwestiach, które oburzają Rosjan.

Może się oczywiście pojawić wątpliwość co do zasadności mówienia o protestach środowiska literackiego w Rosji, gdyż protest jest najbardziej radykalną formą wyrażenia niezadowolenia. Jest on postrzegany w świadomości społecznej jako bezpośredni sposób publicznego zmanifestowania sprzeciwu wobec działania

uważanego za niesłuszne lub godzące w dobro jednostek lub grup. I rzeczywiście, łatwiej wskazać pojedyncze głosy krytyczne wśród twórców skierowane przeciwko działaniom władzy, niż mówić o sprzeciwie całego środowiska, tym bardziej, że protesty w Rosji zawsze miały szczególny charakter. Jeszcze do niedawna stanowiły one rzadkość, zwłaszcza uliczne manifestacje i zgromadzenia, gdyż za udział w nich groziły surowe kary. Potwierdzeniem mogą służyć nie tylko współczesne akcje protestacyjne, ale również liczne wydarzenia historyczne, których konsekwencją były areszty, przesłuchania, pobyty w łagrach czy psychuszkach. Częściej zatem obserwowano zaangażowanie implicytne (rodzaj gry z odbiorcą i cenzurą), obejmujące szerokie spektrum kontestacji zasad porządku społecznego i systemu politycznego, sprzeciwu wobec niesprawiedliwych z punktu widzenia jednostki czy określonych grup działań podejmowanych przez instytucje państwowe.

Jeśli chodzi o współczesność, to Diana Czełpanowa podkreśla, że „aktywność protestacyjna” (ros. *протестная активность*) pozostaje w ścisłym związku ze „społecznym napięciem” (ros. *социальная напряженность*)¹, które najlepiej oddaje stan niepokojów społecznych, ale również obaw związanych z nieuchronnymi konsekwencjami bezpośredniego uczestnictwa w protestach, tj. represjami ze strony władz. Badania statystyczne, na które powołuje się z kolei Leila Krupenikowa, sugerują jednak systematyczny wzrost potencjału protestacyjnego Rosjan w ostatnich latach². W okresie między czerwcem 2017 roku a sierpniem roku 2019 liczba osób gotowych protestować prawie się podwoiła (z 15% do 27%)³. Coraz więcej Rosjan jest zatem gotowych publicznie wyrazić

¹ Д.Д. Челпанова, *Протестный потенциал студенческой молодежи Юга России*, „Научная мысль Кавказа” 2014, nr 1, s. 55–62.

² Więcej zob. Л.Ш. Крупеникова, *Динамика массового сознания и протестная активность россиян*, „Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки” 2019, nr 12, s. 84; *Протестная активность*, <https://www.levada.ru/2019/09/03/prottestnaya-aktivnost-5/> (10.11.2019), М.К. Горшков, В.В. Петухов (red.), *Российское общество и вызовы времени*. Книга первая, Издательство „Весь Мир”, Москва 2015, s. 336.

³ Tamże.

swój sprzeciw wobec regulacji, które zasadniczo łamią lub ograniczają ich prawa.

Największe natężenie buntu i niezadowolenia odnotowuje się wśród młodych Rosjan. Galina Awcionowa i Jelena Woronina, identyfikując innowacyjne formy aktywności protestacyjnej młodzieży, jako główne przyczyny protestów wymieniają takie czynniki jak „социально-политическая нестабильность, резкая активизация и усложнение политической действительности [...]”⁴. Młode pokolenie wyróżnia radykalny system wartości, które w znacznym stopniu determinują ich gotowość protestacyjną. Według badaczek:

Для молодого поколения, в силу возрастных особенностей, характерны юношеский максимализм, обостренное чувство справедливости, поиск референтной группы и собственной идентичности, смысла и ценности жизни, романтизм⁵.

Młodzi wyrażają swoje niezadowolenie w zróżnicowany sposób. Najwięcej głosów sprzeciwu można odnaleźć w przestrzeni wirtualnej, na blogach, w postach pojawiających się w różnych mediach społecznościowych oraz komentarzach do wypowiedzi innych osób, wydarzeń czy zjawisk. To właśnie media społecznościowe, zdaniem rosyjskich badaczek, w największym stopniu kształtują postawy protestacyjne, szczególnie wśród młodych obywateli:

Благодаря активной деятельности в социальных сетях, блогах и других ресурсах Всемирной сети оппозиционерам удается обеспечить связь со своими сторонниками, организовать сбор средств политическим заключенным, коллективную разработку агитационных материалов и призвать к выходу на митинги, пикеты, шествия⁶.

W konsekwencji, jak podkreślają Awcionowa i Woronina, media społecznościowe należy rozpatrywać jako przestrzeń społecz-

⁴ Г.И. Авционова, Е.Ю. Воронина, *Инновационные формы протестной активности молодежи*, „PolitBook” 2004, nr 3, s. 19.

⁵ Tamże.

⁶ Tamże.

nej radykalizacji. Niewątpliwie anonimowość i oderwanie od rzeczywistej komunikacji sprzyja krystalizowaniu się światopoglądu maksymalistycznego, który w sieci rozprzestrzenia się nadzwyczaj intensywnie i szybko. Mechanizmy funkcjonowania mediów społecznościowych stworzyły podwaliny pod innowacyjne formy protestów, takie jak choćby flash mob:

Флешмобы, хеппегинги, перформансы, набирающие популярность в современной политической действительности, могут рассматриваться как инновационные формы радикального протеста против власти. Они носят яркий провокационный характер, привлекают внимание к самым злободневным нерешенным общественным проблемам, указывают на необходимость преобразований в той или иной сфере⁷.

Jak na tle młodego pokolenia o najwyższym potencjale nonkonformistycznym wypadają pisarze i krytycy? Interesującym przykładem postawy „buntowniczej” jest Zachar Prilepin — pisarz, który od lat korzysta z ugruntowanej pozycji w środowisku literackim, by promować „swoje” idee i koncepcje, głównie w odniesieniu do funkcjonowania państwa, choć wachlarz jego zainteresowań zdaje się nie mieć żadnych granic. Halina Waszkielewicz, charakteryzując twórczość autora *Saiki*, podkreśla wszechstronność jego działań, a także umiejętność wywoływania wokół swojej osoby znacznego szumu medialnego. W artykule z 2013 roku badaczka wskazuje na silną pozycję, jaką Prilepin posiadał już w tamtym czasie w środowisku literackim:

Благодаря своей активности Захар Прилепин вырастает также, если уж не на лидера, то наверняка на организатора новой писательской формации, о чем свидетельствует тридцать одно интервью, которые он провел с наиболее влиятельными мастерами пера, а также собрание современных рассказов, опубликованных под заглавием *Десятка*, в котором писатель представляет десять наиболее интересных, по его мнению, рассказов, один из которых, надо отметить, собственного сочинения⁸.

⁷ Tamże, s. 20.

⁸ H. Waszkielewicz, *Притчевая обезьяна Захара Прилепина*, „Przegląd Rusycystyczny” 2013, nr 2 (142), s. 134.

Od czasu publikacji artykułu Waszkielewicz, autor *Grzechu* silnie zintensyfikował swoją działalność. Po udanym debiucie literackim, zdobyciu popularności, przychylności krytyków i szerokiego grona odbiorców, Prilepin w ostatnich latach wznowił zawieszoną działalność wojskową, demonstrując poparcie dla systemu i władzy, rzekomo przez niego negowanej. *Casus* Prilepina i jego aberracji stanowi egzemplifikację protestu, można by rzec, „mystyfikacyjnego”. W środowisku literackim jego działania bywają określane jako „protest marketingowy”, który manifestuje głównie w wystąpieniach dla mediów. Autor *Patologii* w swoich tekstach literackich, ale również w wielu wypowiedziach na blogach (wszak posty umieszcza w różnych mediach społecznościowych) kreuje pożądaną przez siebie obraz Rosji⁹. Według niego sytuacja w kraju nieuchronnie prowadzi do realizacji pesymistycznej wizji przyszłości w odniesieniu do życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego. Pisarz w obszernych tekstach krytycznie wypowiada się na temat działań rządu, w tym najsilniej przeciwstawia się korupcji, wskazując na konkretne jednostki odpowiedzialne za nielegalne praktyki. Jednocześnie wywołuje falę komentarzy krytycznych pod swoim adresem i oskarżeń o postawę prorządową, gdy mowa o aneksji Krymu czy o wojnie w Donbasie.

W reakcji na zarzuty o przychylność, a nawet współpracę z Kremlem, Prilepin udzielił wielu wywiadów, w których z jednej strony próbuje odsunąć od siebie niewygodne opinie, sugerujące poparcie dla głowy państwa, z drugiej strony jednak, jego wypowiedzi mają charakter wymijający. Zaskakuje fakt, że pisarz, który bez ograniczeń korzysta z blasfemii i wielokrotnie w przestrzeni publicznej w sposób dosadny wypowiadał się o kwestiach postrzeganych jako skandaliczne, w wywiadach, w których odnosi się bezpośrednio do zarzucanego mu poparcia władz, oskarżanych przez niego samego o niesprawiedliwość, korupcję czy działania niezgodne z konstytucją, staje się powściągliwy. Na przykład, o głowie państwa rosyjskiego w kontekście niespodziewanego spotkania z pisarzami wypowiadał się z wyczuwalnym szacunkiem:

⁹ Szerzej na ten temat w artykule: M. Karwacka, *Obraz Rosji w blogach literackich pisarzy rosyjskich*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2020, t. 11, nr 2, s. 205–216.

Как вы полагаете, зачем Владимиру Путину было встречаться с писателями — да еще сразу после объявления о намерении вернуться к президентской власти? Я воспользуюсь советом самого Владимира Владимировича, сказавшего, что у него проходит по две-три подобных встречи в день. Путин встречается со всеми — не только с писателями. Если бы он полгода сидел в скиту, а потом вдруг пообщался с писателями, — вот это имело бы смысл¹⁰.

Ostrożnie też komentował działania władzy w sferze gospodarki, określając je jako podejrzone. Trudno to jednak uznać za zdecydowany sprzeciw: „это уже начинает вызывать некоторые подозрения по отношению к власти”¹¹. Warto odnotować, że powyższe wypowiedzi pochodzą z 2011 roku. Od tamtego czasu poglądy pisarza mocno ewoluowały, a głos krytyczny dzięki popularności, którą zyskał przez dekadę, przybrał na sile, stając się przez to bardziej rozpoznawalny i opiniotwórczy.

Bartłomiej Kopczacki, badając relacje Prilepina z „towarzystwem”, którym określa społeczeństwa zachodnioeuropejskie, zauważa, że w wypowiedziach i działaniach pisarza jednoznacznie widoczna jest walka z „liberałami”:

Za „liberałów” Prilepin uznaje zwolenników gospodarki rynkowej, nienegujących stanu posiadania rosyjskiej burżuazji, który jest dla nich w pełni legitymowany (sprzeciwiają się rewizji zasad prywatyzacji, jak również podatkowi od luksusu) oraz przekonanych, że upadek ZSRR był w pełni uzasadniony, logiczny i nawet korzystny dla kraju¹².

Cechą charakterystyczną wypowiedzi pisarza na temat problemów społeczno-politycznych, militarnych, kulturowych czy literackich jest ich wielość, różnorodność i zmienność. Wystąpienia dotyczą różnych kwestii i niosą odmienny ładunek emocjonalny. Niektóre z nich stanowią wyraźny głos sprzeciwu wobec przeszłych

¹⁰ А. Пименов, *Захар Прилепин против Путина: коррупционные схемы и власть*, <https://www.golosameriki.com/a/zahar-prilepin-putin-2011-09-30-130874548/246076.html> (20.08.2021).

¹¹ Tamże.

¹² B. Kopczacki, *Zachara Prilepina zmagania z „towarzystwem”*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2018 (28), s. 126.

i terazniejszych zagadnień. Selekcja wystąpień Prilepina, publikowanych na YouTube, jest zadaniem trudnym. Wśród tych najbardziej popularnych można wymienić: *ПРИЛЕПИН: о еврейх, Путине и новой Конституции*¹³, *Захар Прилепин о Захарченко, Мотороле, Невзорове, Сталине и Путине // А поговорить?..*¹⁴, *Захар Прилепин: украинцы состоялись как нация*¹⁵, „Захар Прилепин. Уроки русского”. Урок № 38. Штирлиц, Путин, отступник Юлиан и прочие братья¹⁶.

Autor *Patologii* aktywnie uczestniczy w życiu literackim Rosji, pisze nowe teksty, prowadzi wykłady i zajęcia literackie oraz okołoliterackie, równoległe także działa w sferze politycznej i wojskowej. Połączenie tak odmiennych aktywności niewątpliwie poszerza pole perswazyjne, tym samym zwiększając jego potencjał protestacyjny. *Casus* Prilepina to wyraźne potwierdzenie, że autorytet pisarza i krytyka — wszak występuje on w tych rolach równoległe — może oddziaływać na gotowość do protestów w społeczeństwie. Sam określa się zwolennikiem Rosji imperialnej: „być może częściowo jestem nacjonalistą, a nawet ksenofobem”¹⁷. Twierdzi również, że hasła, które wyznaczają jego światopogląd, to: „Chrześcijański socjalizm”, „Święta Rus”, „lewicowe Imperium”. Kopczacki zauważa, że Prilepin: „kontestuje system Putina, z którym niegdyś walczył, a następnie ogłosił rozejm. Obecnie jednak akceptuje jego działania, co także stanowi zarzewie konfliktu z ‘liberalną’ opozycją”¹⁸.

Jego kontrowersyjne wystąpienia i wypowiedzi, publikowane głównie w sieci, są łatwo dostępne, przez co prowokują do emocjonalnych wpisów i dyskusji. Uczestnicy forów, a także autorzy komentarzy, niejednokrotnie w niecenzuralnych słowach sprzeciwiają się sądom pisarza lub popierają jego wypowiedzi, które

¹³ <https://www.youtube.com/watch?v=fFKqLP6M7Ug> (10.06.2021).

¹⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=DUx3fYSXnoI> (10.06.2021).

¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=9mLL4Eg7VaE> (10.06.2021).

¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=6ipANjU6xzY> (10.06.2021).

¹⁷ B. Kopczacki, *Zachara Prilepina zmagania z „towarzystwem...”, s. 127.*

¹⁸ Tamże.

jednocześnie stają się również pretekstem do poruszania przez komentatorów innych kwestii dotyczących zarówno Rosji, jak i świata zewnętrznego. Prilepin ze względu na niejasne relacje z władzą, a także swoje niejednoznaczne poglądy i nie zawsze zgodny z oczekiwaniami społecznymi kierunek działań, wywołuje sprzeciw, ale daje też innym silny impuls do działalności protestacyjnej przeciwko działaniom rządu czy konkretnych jednostek.

W refleksji nad aktywnością protestacyjną rosyjskiego środowiska literackiego warto odnieść się do opinii uralskiej znawczynie kultury, Mariny Wołkowej¹⁹, która dzięki ogromnemu zaangażowaniu przyczynia się do promocji nie tylko kultury rosyjskiej, ale przede wszystkim do rozwoju literatury, ze szczególnym uwzględnieniem poezji. Zapytana o działania protestacyjne pisarzy rosyjskich, badaczka nie kryje zdziwienia, gdyż według niej nie jest to środowisko, w którym protest jest popularną formą wyrażania przekonań, opinii czy próbą walki o jakiekolwiek wartości społeczne. Będąc w centrum życia literackiego Rosji, zauważa pewne przejawy buntu wśród pisarzy i krytyków, jednak są to odosobnione postawy. Na co dzień wypowiedzi pisarzy, poetów, krytyków czy blogerów literackich ogniskują się raczej wokół wojny ze zjawiskami, które zakłócają lub destrukcyjnie wpływają na literaturę rosyjską. Z relacji kulturoznawczynie wynika, że życie literackie funkcjonuje w oderwaniu od życia politycznego i nie ingeruje w działania rządzących. Przedstawiciele środowiska literackiego częściej natomiast walczą między sobą o to, co jest „właściwą” literaturą: „Собственно, ‘бой’ с властью подменены боями ‘за правильную’ литературу — кто-то воюет с верлибристами, кто-то с феминистами, кто-то с графоманами и т. д.”²⁰. Wołkowa zauważa oczywiście pewne formy protestu, jednak nie postrzega ich jako bezpośredniego nacisku,

¹⁹ Więcej o postaci Mariny Wołkowej i jej działalności promującej poezję uralską, w tym działalności wydawniczej i ogromnej roli, jaką odgrywa w tworzeniu Uralskiej Szkoły Poetyckiej (ros. *VIII*) w monografii: T. Burzyński, M. Karwacka, *Blogosfera w Rosji: wirtualna przestrzeń literacka a wyzwania społeczeństwa sieciowego*, Wydawnictwo „Śląsk” i Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych, Katowice 2020.

²⁰ Wywiad z Mariną Wołkową za pośrednictwem platformy Vkontakte z dnia 10.07.2021.

a jedynie zjawisko, które można zaobserwować w relacjach pomiędzy poszczególnymi grupami literackimi, których wartość trudno określić jako pozytywną czy negatywną:

Традиционная оппозиционность русской литературы по отношению к власти стала раковой опухолью самой литературы — одни литературные группы „протестуют” против других, вот и все. Это ни хорошо, ни плохо (надо сказать, что и власть сейчас аморфна и условна, идеями — кроме вечной идеи сохранения — не озабочена, потому и с литературы, что требовать)²¹.

Wołkowa potwierdza, że rosyjskie środowisko literackie korzysta z różnych form wyrażenia protestu, jednakże rzadko są to próby wychodzące poza sferę literatury. Teksty literackie, krytyczne i publicystyczne, powieści, wiersze czy różne gatunki e-literatury służą do przekazywania kluczowych dla pisarzy, poetów i krytyków idei, jak również sprzeciwu wobec kwestii, ewokujących ich idiosynkrazje. Badaczka podkreśla, że w wielu przypadkach protest przejawia się głównie w wypowiedziach artystycznych, a nie w stanowisku, zachowaniu danego pisarza: „Безусловно, есть и откровенно протестные тексты, но именно тексты, не позиции — у того же Кальпиди, Сенчина, Самойлова и других, много текстов плавают в сети безымянных или не очень известных авторов”²².

Przykładem mogą służyć choćby teksty wymienionego przez Wołkową Witalija Kalpidiego, w których dostrzegalny jest potencjał protestacyjny. Kalpidi, działając również jako kulturoznawca, sprzeciwia się na przykład współczesnemu odwrotowi od poezji. Jego walka to, jak wskazuje Wołkowa, bój o prawdziwą literaturę, o literaturę piękną. Swoje wystąpienia w sieci Kalpidi poświęca głównie promowaniu jej walorów estetycznych oraz związków z tradycją. Twórczość poety stanowi wyraźny protest przeciwko pojawiającym się szczególnie w poezji kontekstom pozaliterackim, o czym pisze również Marina Abaszewa w prezentacji jego sylwetki:

²¹ Tamże.

²² Tamże.

[...] поэт, по многим позициям резко противостоящий актуальному поэтическому контексту и в литературном творчестве, и в литературном поведении. Это очевидно прежде всего в предельной, восходящей к романтизму, выраженности героя, редком сегодня лиризме, эмоциональности тона. И — в повышенной чувствительности к мифологическому²³.

Kalpидi, jak zauważa Abaszewa, jest przykładem poety wyrażającego sprzeciw właśnie poprzez twórczość i w odniesieniu do kwestii blisko związanych z funkcjonowaniem literatury. Zwracała na to też uwagę cytowana wcześniej uralaska kulturoznawczyni.

Obok walki o literaturę wśród pisarzy i krytyków pojawiają się jednak postawy i działania, w których publicznie wybrzmiewa aprobata dla aktywności protestacyjnej Rosjan. Krytykowana w mediach publicznych Ludmiła Ulicka²⁴, z uznaniem komentuje aktywność głównie młodych Rosjan, odnosząc się do istoty i znaczenia protestu w społeczeństwie, a także do wzrostu potencjału protestacyjnego:

Главное изменение — это возраст протестующих. Теперь политически активными являются очень много очень молодых людей. И, возможно, также юмор — теперь люди смеются над „властью”. Все эти утки и ершики показывают нам именно это: там, где больше смеются, меньше страха²⁵.

Trzeba zresztą przyznać, że i sama Ulicka eksplicytnie demonstrowa swój sprzeciw wobec działań władzy tak w sferze polityki

²³ М. Абашева, *Мифология „женского” в поэзии Виталия Кальпиди*, „Филологические науки” 2000, nr 3, s. 52.

²⁴ Ludmiła Ulicka krytykowana jest w mediach państwowych głównie za chęć „przypodobania” się zachodnim społeczeństwom. W jednym z programów informacyjnych jej wyrwane z kontekstu wypowiedzi zostały negatywnie przedstawione i skrytykowane na tle wypowiedzi Dmitrija Bykowa w kwestii deprecjonowania i selekcji społeczeństwa rosyjskiego. Dziennikarze kanału Rosсия 24 określili postawę Ulickiej mianem „liberalnego faszyzmu”, silnie dyskredytując przy tym jej osiągnięcia i pozycję literacką: *Либеральный фашизм: Улицкая и Быков поделили россиян на сорта — Rosсия 24*, <https://www.youtube.com/watch?v=BWPX3kqPi1Q> (10.06.2021).

²⁵ Людмила Улицкая в интервью *Tageszeitung*: „У дракона еще есть зубы”, <https://www.newsru.co.il/press/01feb2021/ul.html> (06.06.2021).

(krytyka przejęcia Krymu), jak i w kwestiach społecznych (upominanie się o prawo do aborcji z równoczesnym zwiększeniem dostępności środków antykoncepcyjnych). Dodatkowo pisarka wskazuje na konieczność głębokiej refleksji krytycznej i przeprowadzenia gruntownych zmian w kraju, w związku z niepodlegającą dyskusji tendencją wzrostową, gdy mowa o protestach i zaangażowaniu w nie coraz większej części społeczeństwa. Tymczasem, zdaniem Ulickiej, władza całkowicie ignoruje sygnały niezadowolenia i brak poparcia ze strony wielu obywateli, nie potrafi również nawiązać jakiegokolwiek dialogu z protestującymi, co rodzi coraz większą agresję i okrucieństwo: „Властная элита по-прежнему не готова к диалогу с людьми. Вместо этого она задерживает организаторов протестов — а также случайных людей, мирно стоящих в толпе. Власть становится все более жестокой”²⁶.

Ulicka naraziła się władzy esejem dla „Der Spiegel”, w którym krytykuje obecny stan Rosji. Uważa, że w kraju dochodzi do wyniszczenia kultury, wartości humanizmu, a przede wszystkim łamania praw człowieka: „Моя страна, — жалуется она европейцам, — находится в состоянии войны с культурой, ценностями гуманизма, свободой личности и идеей прав человека”²⁷. Pisarka mówi o wstydzie, który odczuwa za polityków, którzy rządzą Rosją, za: „руководящих политиков — сторонников насилия и вероломства, которые метят в супермены. Мне стыдно за наш народ, который растерял нравственные ориентиры”²⁸. W swoim eseju sugeruje również, że polityka obecnych rządzących w Rosji zmierza do wywołania trzeciej wojny światowej, a działania na Krymie, to jedynie prolog do tego, aby doprowadzić Europę do upadku. Tekst Ulickiej szybko trafił do rosyjskich mediów w popieszczone przygotowanym tłumaczeniu i wywołał określone emocje władzy. Reakcje na tak radykalne wypowiedzi dla zachodnioeuro-

²⁶ Tamże.

²⁷ Ю. Кубаноский, *Она пугает, а мне не страшно*, <https://rg.ru/2014/08/26/ulickaya.html> (10.08.2021).

²⁸ Tamże.

pejskich mediów natychmiast miały swoje przełożenie na restrykcje wobec pisarki. Zaczęto odwoływać ważne dla niej spotkania, ale dalszych konsekwencji wobec niej nie wyciągnięto.

Pisarze rosyjscy nie są jednak traktowani przez władzę jako poważni przeciwnicy, a ich działalność protestacyjna nie jest postrzegana w kategoriach groźnych społecznie. Władza nie zwraca szczególnej uwagi na teksty, w których wyrażana jest krytyka i pojawiają się głosy nawołujące do protestu społecznego, gdyż nie dostrzega ich siły wpływu na społeczeństwo. Uważa się, że ich działalność ma niewielki zasięg perswazyjny. Katarzyna Syska, analizując zaangażowanie polityczne i społeczne pisarzy, zauważa ich potencjał protestacyjny w sytuacjach, kiedy w kraju dochodzi do zorganizowanych protestów, w których biorą czynnie udział. Sami organizują się w różnego rodzaju grupy formalne, których celem jest działalność protestacyjna, jak to miało miejsce w 2011 roku, kiedy założyli Ligę Wyborców²⁹. Niemniej nie przenoszą tych działań na grunt literacki, dlatego obecnie brakuje tzw. literatury zaangażowanej. Jeśli pojawiają się głosy sprzeciwu, to jedynie w twórczości publicystycznej. Syska opisuje dwie strategie w działaniach protestacyjnych rosyjskiego środowiska literackiego: „pierwsza to aktywna postawa obywatelska w działalności pozaliterackiej (udział w protestach, wypowiedzi w mediach), która jednak nie wpływa na poetykę i tematykę tekstów, a druga to chwilowe zaniechanie uprawiania literatury na rzecz publicystyki”³⁰.

Zachar Prilepin i Ludmiła Ulicka należą do najbardziej rozpoznawalnych twórców zaangażowanych politycznie oraz komentatorów wydarzeń politycznych i społecznych. Jednak nie są jedynymi pisarzami, którzy głośno mówią o swoich przekonaniach, wyrażając tym samym sprzeciw wobec kwestii, które budzą ich największy niepokój, a najczęściej oburzenie, gdyż działania protestacyjne wynikają w większości z emocji ekstremalnych. Syska w wywiadzie na temat obecnej kondycji i sytuacji w literaturze rosyjskiej, pytana

²⁹ K. Syska, *Książek nikt już tu nie aresztuje*. Katarzyna Syska o współczesnej Rosji, <https://europejskipoetawolnosc.pl/article/katarzyna-syska-ksiazek-nikt-juz-tu-nie-aresztuje/> (10.09.2021).

³⁰ Tamże.

o protestujących pisarzy w Rosji, wskazuje kilku najbardziej aktywnych artystów, a także cel i charakter ich protestów:

Dziś najbardziej zagorzałym krytykiem władz wśród rosyjskich pisarzy jest Lew Rubinsztejn — poeta, conceptualista, który od kilku lat nie pisze wierszy, zamiast tego komentuje wydarzenia polityczne i społeczne. Krytykuje wojnę na Ukrainie i aneksję Krymu. Wśród krytyków władz wymienić można też, między innymi, Siergieja Stratanowskiego — poetę, w przeszłości jednego z głównych przedstawicieli samizdatu, a obecnie nominowanego do gdańskiej Nagrody Literackiej Europejski Poeta Wolności³¹.

Podsumowując ten krótki przegląd różnych form protestów pisarzy i krytyków rosyjskich, można zauważyć mnogość celów im przyświecających. Z jednej strony ci zaangażowani politycznie, z silnie ugruntowaną pozycją w kręgach literackich, wykorzystują możliwości wystąpień publicznych, w których wyrażają protest jedynie na poziomie werbalnym, w dyskursie poprawności politycznej, wywołując ostrą polemikę odbiorców ich wypowiedzi, w konsekwencji znacząco podnosząc poziom swojej popularności. W tym gronie pojawi się na przykład Prilepin, którego protesty określane są jako „marketingowe”. Z drugiej strony, na potencjał protestacyjny społeczeństwa wpływają pisarze/krytycy, którzy „toczą boje” na polu literatury, korzystając z narzędzi swojej profesji, nie wychodząc poza granice twórczości artystycznej. Ich protest przekłada się na mierzalne działania z wykorzystaniem bogactwa warsztatowego. Tworzą oni nowe teksty literackie, metaliterackie i okołoliterackie, w których prezentują aktywność protestacyjną, skierowaną przeciwko konkretnym wydarzeniom, działaniom czy ideom. Pojawiają się również pisarze i krytycy, którzy wypowiadają się na temat istoty protestów, aprobatywnie komentują ich zasadność i meritum, tym samym wchodzą w dyskurs protestacyjny i wyrażają swoje stanowisko *expressis verbis*.

Redaktorzy 31. numeru „Rusycystycznych Studiów Literaturoznawczych” postawili pytania: „Czy protest leży w naturze Rosjan? I czy skłonność do buntu to jedynie domena jednostek, określonych grup społecznych, a może przejaw przemian pokoleniowych doko-

³¹ Tamże.

nujących się we współczesnym świecie o utrwalone w literaturze i sztuce różne formy protestu wobec opresyjnych działań władzy, systemu, ale i społeczeństwa?”³². Działania środowiska literackiego w Rosji pokazują, że protest bezpośredni nie leży w naturze Rosjan, jednak potencjał protestacyjny w ostatnich latach zauważalnie wzrasta. Przemiany pokoleniowe mają niewątpliwie ogromny wpływ na rosnącą gotowość do protestu, co potwierdzają badania socjologiczne. Grupy literackie protestują nie tylko przeciwko rządzącym, lecz także przeciwko zjawiskom i działaniom, które godzą w ich interesy. Zachowania protestacyjne częściej demonstrują młodzi artyści, jednak jak pokazują badania, pokolenie pisarzy i krytyków, które cieszy się wysokim poziomem popularności i aurytetytu w środowisku literackim, nie pozostaje bierne na tym polu.

REFERENCES

- Abasheva, Mariya. “Mifologiya ‘zhenskogo’ v poezii Vitaliya Kal’pidi.” *Filologicheskiye nauki*, no. 3, 2000: 52–61. [Абашева, Мария. “Мифология ‘женского’ в поэзии Виталия Кальпиди.” *Филологические науки*, № 3, 2000: 52–61].
- Avtsionova, Galina I., Voronina, Yelena Yu. “Innovatsionnyye formy protestnoy aktivnosti molodezhi.” *PolitBook*, no. 3, 2004: 15–26 [Авционова, Галина И., Воронина, Елена Ю. “Инновационные формы протестной активности молодежи.” *PolitBook*, № 3, 2004: 15–26].
- Burzyński, Tomasz, Karwacka, Monika. *Blogosfera w Rosji: wirtualna przestrzeń literacka a wyzwania społeczeństwa sieciowego*. Katowice: Wydawnictwo “Śląsk” i Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych, 2020.
- Chelpanova, Diana D. “Protestnyy potentsial studencheskoy molodezhi Yuga Rossii.” *Nauchnaya mysl’ Kavkaza*, no. 1, 2014: 55–62 [Челпанова, Диана Д. “Протестный потенциал студенческой молодежи Юга России.” *Научная мысль Кавказа*, № 1, 2014: 55–62].
- Karwacka, Monika. “Obraz Rosji w blogach literackich pisarzy rosyjskich.” *Przeгляд Wschodnioeuropejski*, vol. 11, no. 2, 2020: 205–216.
- Kopczacki, Bartłomiej. “Zachara Prilepina zmagania z ‘towarzystwem.’” *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze*, no. 28, 2018: 122–137.
- Krupenikova, Leyla Sh. “Dinamika massovogo soznaniya i protestnaya aktivnost’ rossiiyan.” *Gumanitarnyye, sotsial’no-ekonomicheskiye i obshchestvennyye nauki*, no. 12, 2019: 83–86 [Крупеникова, Лейла Ш. “Динамика массового

³² <https://journals.us.edu.pl/index.php/RSL/announcement/view/76> (04.04.2021).

- сознания и протестная активность россиян.” *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*, № 12, 2019: 83–86].
- “Liberal’nyy fashizm: Ulitskaya i Bykov podelili rossiiyan na sorta — Rossiya 24.” <https://www.youtube.com/watch?v=BWPX3kqPi1Q>. Accessed 10 June 2021. [“Либеральный фашизм: Улицкая и Быков поделили россиян на сорта — Россия 24.” <https://www.youtube.com/watch?v=BWPX3kqPi1Q>. Дата обращения: 10 июня 2021].
- “Lyudmila Ulitskaya v interv’yu Tageszeitung: ‘U drakona yeshche yest’ zuby’” <https://www.newsru.co.il/press/01feb2021/ul.html>. Accessed 6 June 2021 [“Людмила Улицкая в интервью Tageszeitung: ‘У дракона еще есть зубы.’” <https://www.newsru.co.il/press/01feb2021/ul.html>. Дата обращения: 6 июня 2021].
- Pimenov, Aleksey. “Zakhar Prilepin protiv Putina: korrupsionnyye skhemy i vlast.” <https://www.golosameriki.com/a/zahar-prilepin-putin-2011-09-30-130874548/246076.html>. Accessed 20 August 2021 [Пименов, Алексей. “Захар Прилепин против Путина: коррупционные схемы и власть.” <https://www.golosameriki.com/a/zahar-prilepin-putin-2011-09-30-130874548/246076.html>. Дата обращения: 20 августа 2021].
- “Protestnaya aktivnost.” <https://www.levada.ru/2019/09/03/protestnaya-aktivnost-5/>. Accessed 10 November 2020 [“Протестная активность.” <https://www.levada.ru/2019/09/03/protestnaya-aktivnost-5/>. Дата обращения: 10 ноября 2020].
- Rossiyskoye obshchestvo i vyzovy vremeni*. Kniga pervaya. Ed. Gorshkov, Mikhail K., Petukhov, Valeriy V. Moskva: Izdatel’stvo Ves’ Mir, 2015 [*Российское общество и вызовы времени*. Книга первая. Ред. Горшков, Михаил К., Петухов, Валерий В. Москва: Издательство “Весь Мир,” 2015].
- Syska, Katarzyna. “Książek nikt już tu nie aresztuje. Katarzyna Syska o współczesnej Rosji.” <https://europejskiopetawolnosc.pl/article/katarzyna-syska-ksiazek-nikt-juz-tu-nie-aresztuje/>. Accessed 10 October 2021.
- Waszkielewicz, Halina. “Притчевая обезьяна Захара Прилепина.” *Przegląd Rusycystyczny*, no. 2 (142), 2013: 134–147.

BEATA PAWLETKO

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1430-1547>

ZAPISKI DIARYSTYCZNE POLINY ŻEREBCOWEJ JAKO FORMA PROTESTU

POLINA ZHEREBTSOVA'S DIARIES AS A FORM OF PROTEST

This article is an attempt to analyze Polina Zherebtsova's artistic and socio-political activity as a form of protest. In her diary, which covered a decade, we can observe the author's accelerated maturation (the first notes, drawings and poems are by a girl of less than nine years, the last ones by a nineteen-year-old). Along with this maturation, enforced by the circumstances of war, in the diaries we can observe changes in her perception of reality. Zherebtsova remains focused on her personal problems: chiefly on the worsening conflict with her mother, whose symptoms of the post-traumatic stress disorder are becoming more and more visible and whose condition translates into hostility towards her daughter and her notes, resulting in verbal and physical violence and emotional blackmail. Over time, Zherebtsova's diary becomes more and more clearly an indictment of the participants in the Russian-Chechen conflict, containing details inconvenient for many people. These details confirm that Chechnya, once a republic where before the war representatives of different nations and faiths lived in peaceful coexistence, has become an arena for barbaric acts of terror, hatred, rape, torture, and corruption, with life depraved and with customs and norms replaced by savagery. Zherebtsova's diary confirms that the greatest victims of the conflict are the civilians of Chechnya, deprived of material aid and spiritual support. It also draws attention to the nightmarish existence of refugees, often physically and psychologically maimed, who, alone and often unsuccessfully, fight for the right to compensation and a dignified life in the post-war reality.

Keywords: Zherebtsova, Russian-Chechen conflict, testimony, protest, war diaries

ДНЕВНИКОВЫЕ ЗАПИСИ ПОЛИНЫ ЖЕРЕБЦОВОЙ КАК ФОРМА ПРОТЕСТА

Статья представляет собой попытку проанализировать творческую и общественно-политическую деятельность Полины Жеребцовой как форму протеста. В дневнике, который велся на протяжении десяти лет, мы можем наблюдать ускоренное созревание diarистики (первые записи, рисунки, стихи написаны девочкой менее девяти лет, последние — девятнадцатилетней). Наряду с ускоренным созреванием, вызванным обстоятельствами войны, в дневниках мы можем заметить изменение взгляда на реальность. Diarистка продолжает фокусироваться на своих личных проблемах, прежде всего на усиливающемся конфликте с матерью, которая все чаще проявляет признаки посттравматического стрессового расстройства, что выражается во враждебности по отношению к дочери и ее запискам, а также словесное и физическое насилие, и эмоциональный шантаж. Со временем дневники Жеребцовой становятся все более явным обвинительным актом в адрес сторон российско-чеченского конфликта, содержат неудобные для многих подробности, подтверждающие, что Чечня из республики, где до войны в мирной атмосфере жили представители разных народов и конфессий, превратилась в арену варварских актов террора, ненависти, изнасилований, пыток, развращения и патологизации жизни, дикости обычаев и норм. Дневники подтверждают, что главными жертвами конфликта являются мирные жители Чечни, лишенные материальной помощи и духовной поддержки. Одновременно обращается внимание на кошмар жизни беженцев, нередко физически и психологически искалеченных, которые в одиночку и часто безуспешно борются за право на компенсацию и достойную жизнь в послевоенной реальности.

Ключевые слова: Жеребцова, российско-чеченский конфликт, свидетельство, протест, военные дневники

W artykule *Cała „prawda” o wojnach w Czeczenii* Iwony Kaliszewskiej czytamy:

W książkach o konfliktach czeczeńskich poszukujemy prawdy. Oczekujemy nowych faktów, wyjaśnień, informacji dotyczących wojen czeczeńsko-rosyjskich i sytuacji obecnej. Powieści, reportaże, wspomnienia mają nam pomóc w odkryciu „prawdziwego” oblicza Czeczenii, nowego oblicza wojny¹.

Warto zadać pytanie, kim są owi „my”? Mowa oczywiście o Polakach, którzy — jak dopowiada dalej współautorka książki *Ma-*

¹ I. Kaliszewska, *Cała „prawda” o wojnach w Czeczenii*, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/cała-prawda-o-wojnach-w-czeczenii-140089> (20.04.2021).

trioszka w hidżabie. Reportaże z Dagestanu i Czeczenii — stworzyli własny wizerunek Czeczenów i stron biorących udział w konflikcie czeczeńsko-rosyjskim. Jest to raczej obraz czarno-biały, widziany przez pryzmat historii Polski i jej złożonych relacji z Rosją. Nic dziwnego, że, jak relacjonuje dalej Kaliszewska,

Czeczenów postrzegamy jako „mały, dzielny naród”, który od wieków pragnie wyzwolić się spod rosyjskiego jarzma. Widzimy odważnych czeczeńskich bojowników, którzy pokonali rosyjskie czołgi, widzimy dorosłych mężczyzn w pachołkach tańczących po okręgu. Widzimy rzesze uchodźców [...]².

Paradoksalnie jednak, jak dopowiada autorka artykułu, w pamięci nie tylko Polaków utrwalone zostają spektakularne, nagłościone medialnie akcje odwetowe takie jak tragedia na Dubrowce czy w Biesłanie.

Trzeba przyznać, że zainteresowanie w Polsce konfliktem rosyjsko-czeczeńskim przekłada się na całkiem sporą liczbę publikacji mu poświęconych. Wśród nich ważne miejsce zajmują przekłady. Warto podkreślić, że w Polsce ukazały się tłumaczenia książek, które przedstawiają różne oblicze wojny. Do najbardziej znanych należą utwory Zachara Prilepina, Władimira Makanina, Germana Sadułajewa i Arkadija Babczenki. I chociaż w *Asanie, Patologiach, Jestem Czeczenem czy w Dziesięciu kawałkach o wojnie* znajdziemy opis tej samej konfrontacji, to przecież za każdym razem jest to opis wojny innej, widzianej oczami różnych osób. W przypadku Prilepina i Babczenki mamy do czynienia z relacją uczestnika działań wojennych, przy czym — co warto zaznaczyć — o ile na pierwszą wojnę czeczeńską zostali oni wysłani jako żołnierze poborowi, o tyle na drugą pojechali jako tzw. żołnierze kontraktowi. I chociaż, jak zauważa Kaliszewska, wojna Babczenki toczy się w koszarach, a Prilepina na froncie, to w obu przypadkach mamy do czynienia z realistycznym, dokumentalnym wręcz ujęciem codziennej walki na śmierć i życie³. Z kolei o nieznanym realiów wojennych

² Tamże.

³ W omówieniach „nowej prozy wojennej”, do której odnosi się pisarstwo o wojnach czeczeńskich, często podkreśla się takie jej cechy, jak dokumentalność, wiarygodność przekazu, przyziemność, naturalizm, autentyczność i nie-

i realiów czeczeńskich można mówić w przypadku Sadułajewa⁴ oraz Makanina⁵, który swoją powieść *Asan* poświęca tak naprawdę wojnie widzianej przez pryzmat pieniędzy. Porusza się tym samym w kręgu uniwersalnych, choć wciąż jeszcze rzadko podnoszonych w literaturze (tym bardziej rosyjskiej) „skutków ubocznych” działań wojennych, tj. biznesu militarnego rozwijającego się w cieniu, „na zapleczu” frontu. Nie będąc uczestnikiem ani bezpośrednim świadkiem konfliktu, pisarzowi udaje się uchwycić niepodważalną prawdę o istocie wojen (nie tylko czeczeńskich) — oprócz cierpienia, zniszczeń, strat starcia te przynoszą również niewyobrażalne zyski⁶.

Jak pisze Marta Zambrzycka, odwołując się do fragmentów książki *Jestem Czeczenem* Sadułajewa, każda wojna prędzej czy później stanie się legendą, przy tym „legendą okrutną, bo sankcjonującą

rzadko niskoartystyczność. Więcej zob. В. Пустовая, *Человек с ружьем: смертник, бунтарь, писатель*, „Новый мир” 2005, nr 5, https://magazines.gorky.media/novyi_mi/2005/5/chelovek-s-ruzhem-smertnik-buntar-pisatel.html; А. Рудалев, *Обыкновенная война. Проза о чеченской кампании*, „Дружба народов” 2006, nr 5, <https://magazines.gorky.media/druzhba/2006/5/obyknovennaya-vojna.html>; Л.В. Белоус, *Новая концепция войны: Современная проза о чеченских войнах в зеркале литературной критики*, <http://www.nauteh-journal.ru/files/ba7940b5-d196-4964-ab3a-4dfb177501bd> (09.04.2021).

⁴ Takie właśnie zarzuty pojawiają się w omówieniu Krystyny Kurczab-Redlich dotyczącym zbeletryzowanego dokumentu Germana Sadułajewa *Jestem Czeczenem* oraz reportażu politycznego Jonathana Littela *Czeczenia. Rok III*. W obu przypadkach autorzy to „ludzie z zewnątrz”, stąd — zdaniem Kurczab-Redlich — skłonność do literackiego fantazjowania, mijanie się z prawdą. Więcej zob. K. Kurczab-Redlich, *Czeczeński dramat*, <https://www miesiecznik.znak.com.pl/6732011krystyna-kurczab-redlichczeczenski-dramat/> (23.04.2021).

⁵ A. Polak, *Dekonstrukcja Imperium* („Asan” Władimira Makanina), „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2018, nr 28, s. 97.

⁶ Na marginesie warto podkreślić, że opublikowana w 2009 roku w Polsce powieść Makanina jest jednym z nielicznych jego utworów wydanych w naszym kraju. O ile recepcja twórczości Makanina w polskiej refleksji badawczej jest niezaprzeczalna i ma długą tradycję, o tyle jego utwory (poza opowiadaniem) rzadko były tłumaczone na język polski.

zbrodnię i nadającą jej znamion heroizmu”⁷. Oznacza to, że pozostaną po niej tysiące książek, notatek, wspomnień, a na ich podstawie nakręcone zostaną filmy. I rzeczywiście konflikt czeczeński potwierdza tę prawdę. Nie tylko powstały o nim literackie świadectwa, utrwalony on został i w amatorskiej twórczości żołnierzy, zamieszczanej następnie na stronach i forach internetowych. Pod tym względem wojny czeczeńskie stanowią *novum*, ich wybuch i przebieg miały bowiem niespotykany dotąd na taką skalę odzew medialny, a w późniejszym czasie również internetowy. To właściwie starcia toczące się nie tylko z udziałem żołnierzy, ale i korespondentów wojennych, kamerzystów, stacji telewizyjnych relacjonujących konflikt na bieżąco i prześcigających się w najświeższych doniesieniach.

Tym bardziej wartym odnotowania jest fakt pojawienia się w 2018 roku jeszcze jednej publikacji, którą zdecydowanie można uznać za przełomową z punktu widzenia dotychczasowych męskich narracji o Czeczenii. Mowa o świadectwie *Mrówka w słoiku. Dzienniki czeczeńskie 1994–2004* Poliny Żerebcowej w tłumaczeniu Agnieszki Knyt. Jest to książka ważna z kilku powodów. Po pierwsze, trudno powiedzieć, że to jeszcze jeden głos w sprawie Czeczenii, bo właściwie te obszernie (liczące ponad sześćset stron) dzienniki stanowią zapis z jednej strony dziecka — autorka rozpoczyna prowadzenie dziennika w wieku 9 lat, z drugiej kobiety — 20 marca 2004 roku Żerebcowa kończy 19 lat (rocznik 1985), a ostatni wpis w diariuszu pochodzi z 23 listopada tegoż roku. Mamy więc przed sobą niezwykle świadectwo przyspieszonego dojrzewania i wchodzenia w dorosłość cywilnej mieszkanki Groznego. Po drugie, niebagatelne znaczenie ma tu również złożona, stanowiąca źródło wielu codziennych zmagani i problemów, tożsamość Poliny. Będąc wprawdzie córką Czeczena, Żerebcowa wychowywana jest przez matkę Rosjankę, ale, co ważniejsze, nosi rosyjskie nazwisko,

⁷ M. Zambrzycka, *Trzy opowieści o wojnie w Czeczenii. Wojna w kulturze i literaturze*, w: W. Supa (red.), *W kręgu problemów antropologii literatury. W stronę antropologii niezwykłości*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2013, <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/handle/11320/6055> (21.04.2021).

stygmatyzujące ją w środowisku, w którym mieszka. Podejmowane przez dziewczynę na polecenie matki próby asymilacji, mające na celu zapewnienie jej względnego bezpieczeństwa — takie jak noszenie chustki na głowie⁸ czy długich spódnic, z czasem nie tylko spotykają się ze zrozumieniem Poliny, która dodatkowo uczy się także języka czeczeńskiego, arabskiego, poznaje Koran i księgi chasydzkie, pokazują tak naprawdę otwartość dziewczyny, jej niechęć, a nawet bunt wobec ulegania stereotypowym podziałom na ‘swoich’ i ‘obcych’. Widoczne jest to zresztą również w dedykacji: „Książkę tę dedykuję mieszkańcom Republiki Czeczeńskiej wielu narodowości, których bombardowano z nieba i ostrzeliwano z ziemi”⁹. I to właśnie owa hybrydyczna tożsamość Poliny stanowi bez wątpienia jeden z najciekawszych aspektów tych zapisków, a jednocześnie niemałe wyzwanie dla tłumacza, podejmującego próbę przełożenia dziurysza na inny język. Mowa o zlepku kultur, języków, obyczajów, religii, które nieustannie są obecne w zapiskach dziewczyny, odsłaniając przy okazji mentalną różnorodność i wielokulturowość tego regionu świata.

W przypadku dzienników Żerebcowej doskonale także widać mechanizmy, którymi rządzi się rynek wydawniczy, a mianowicie poszukiwanie (czasem na siłę) analogii, by podbić słupki sprzedaży. Stąd zapewne stwierdzenie pochodzące z największego niemieckiego tygodnika opinii „Der Spiegel”, że „Politkowska opisała wojnę jako dziennikarz, który przyszedł z zewnątrz. Polina Żerebcowa opowiedziała o wojnie od wewnątrz, z jądra ciemności”¹⁰. Najczę-

⁸ Chusta bywa też jednak pretekstem do pojawiania się poważnych propozycji zamążpójścia wśród przedstawicieli społeczności czeczeńskiej, gdy Polina kończy ósmą klasę. Co ciekawe, chustka jest znakiem rozpoznawczym w przypadku Poliny Żerebcowej i w dorosłym życiu. Na wszystkich zdjęciach widzimy blondynkę z równo przyciętą grzywką i w nakryciu głowy, najczęściej jest to kolorowa chustka, ale nie brakuje i czapek.

⁹ P. Żerebcowa, *Mrówka w słoiku. Dzienniki czeczeńskie 1994–2004*, przeł. A. Knyt, Ośrodek Karta, Warszawa 2018, s. 10. Kolejne cytaty pochodzą z tegoż wydania, numer strony podaje w nawiasie.

¹⁰ T. Rapp, *Russlands Anne Frank*, „Der Spiegel”, 27.02.2015, <https://www.spiegel.de/kultur/russlands-anne-frank-a-dfe30380-0002-0001-0000-000132040417?context=issue> (23.04.2021).

ściej jednak w komentarzach, omówieniach, recenzjach Żerebcową określa się mianem czeczeńskiej albo rosyjskiej Anne Frank. Podobieństwo to już po premierze diariusza zakwestionował Maciej Falkowski, znawca Kaukazu, konsultant merytoryczny polskiego wydania, tj. *Mrówki w słoiku*:

Moim zdaniem, to nietrafne porównanie. Rzeczywistość, którą opisała holenderska dziewczynka, była mimo wszystko mniej odczłowieczona niż sportretowany przez Żerebcową wielki obóz koncentracyjny, jakim była (jest?) Czeczenia. To książka straszna, depresyjna i przerażająca, ale niestety prawdziwa (s. 8)¹¹.

Jako potencjalne pole porównań i eksploracji badawczych — poza dziennikiem Anne Frank — w recenzjach pojawiają się takie świadectwa jak diariusze Tani Sawiczewej¹² i Leny Muchiny — mieszanek oblężonego Leningradu, czy *Dziennik Zlaty*, którego autorka, Zlata Filipović, prowadziła zapiski w czasie toczącej się w latach 90. XX wieku wojny w Bośni i Hercegowinie¹³. Warto podkreślić, że świadectwa dziecięce odnoszące się i do niedawnych konfliktów, i te obejmujące drugą wojnę światową, cieszą się zazwyczaj powodzeniem wśród wydawców i są tłumaczone na wiele języków¹⁴. Są też nadzwyczaj często przywoływane przy okazji

¹¹ Z dystansem do tego typu konfrontacji podchodzi również sama autorka, podkreślając, że mowa nie tylko o dwóch innych rzeczywistościach wojennych, ale i o odrębności tych świadectw, wynikającej z nieregularności w zdobywaniu wykształcenia w jej przypadku, a także długości trwania wojen czeczeńsko-rosyjskich. Zob. *Бежать к огню с каплей воды*. С Полиной Жеребцовой говорит Ольга Балла-Гертман, <https://neihimoon.livejournal.com/204904.html> (19.04.2021).

¹² O świadectwie Sawiczewej wspomina sama Żerebcowa. Myśląc o zagrożeniu śmierci, Polina wyraża nadzieję, że jeśli zginie, to ktoś odnajdzie jej dziennik, tak jak znaleziono „dziennik dziewczynki z Leningradu” (s. 238).

¹³ Zob. I. Krycka-Michnowska, *W obliczu wojny. Dzienniki Poliny Żerebcowej*, w: J. Getka, I. Krycka-Michnowska (red.), *Kobiety w Europie Środkowo-Wschodniej w perspektywie interdyscyplinarnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, s. 332.

¹⁴ W Polsce wydany był zarówno diariusz Frank (A. Frank, *Dziennik*, przeł. A. Oczko, Znak, Kraków 2000), jak i dziennik Muchiny (L. Muchina, *Dziennik czasu blokady*, przeł. A. Wołodźko-Butkiewicz, Świat Książki, Warszawa

wydań kolejnych diariuszy, dotyczących nierzadko zupełnie innych działań zbrojnych, nieutralnych dotychczas przez diarystów.

Co ciekawe, wspólnota wojennych wspomnień dziecięcych stała się u podstaw przeniesienia świadectwa Poliny na deski teatralne. Mamy na myśli spektakl *Dziennik czeczeński Poliny Żerebcowej* w reżyserii Iwana Wyrupajewa, którego premiera zbiegła się w czasie z 73. rocznicą wybuchu powstania warszawskiego i odbyła się w siedzibie Muzeum Powstania Warszawskiego. Autorką tłumaczenia na potrzeby sztuki, w której występuje tylko jeden aktor, a mianowicie czytający zapiski diaryistyczne Poliny Andrzej Seweryn, była Agnieszka Lubomira Piotrowska. Jakie cele przyświecały twórcom monodramu? Na stronie internetowej Muzeum Powstania Warszawskiego czytamy:

Wychodząc od zapisków o konkretnej wojnie, spektakl przemienia się w przypowieść o wszystkich wojnach, podczas których ludzie zabijają się nawzajem, a dzieci dorastają, patrząc na świat pełen bólu i okrucieństwa. Wsłuchajmy się uważnie w głos świadków — dzieci, które musiały zmierzyć się z przemocą i niesprawiedliwością, naucmy się od nich i weźmy odpowiedzialność za ich los. Wyjdźmy ze strefy komfortu i przestańmy udawać, że nas to nie dotyczy. Nie ma cudzych wojen i cudzych dzieci, wszystko jest wspólne, nasze. Krzywdą dziecka pozostanie krzywdą, niezależnie od miejsca i czasu, w których została wyrządzona. Człowieczeństwa nie określają granice państw¹⁵.

W ślad za spektaklem, który gościł na deskach Teatru Polskiego w Warszawie, a także był emitowany w cyklu Teatr Telewizji TVP, w 2018 roku pojawiło się pełne wydanie *Dzienników czeczeńskich*. Ukazało się ono nakładem Ośrodka Karta w serii „Oblicza XXI wieku”, która poświęcona jest współczesnej polskiej i europejskiej literaturze faktu. Nacisk położony jest na świadectwa pisane przez niezależnych dziennikarzy, działaczy społeczno-politycznych, uczestników i świadków ważnych, przełomowych wydarzeń. Taka jest chociażby książka *Białoruska ruletka. Opozycyjny kandydat na*

2014), a także *Dziennik Złoty* (Z. Filipović, *Dziennik Złoty*, przeł. A. Bloch, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1994).

¹⁵ *Spektakl teatralny „Dziennik czeczeński Poliny Żerebcowej”*, <https://www.1944.pl/artukul/spektakl-teatralny-dziennik-czeczenski-polin,4683.html> (12.04.2021).

prezydenta o walce z dyktaturą, której autorem jest jeden z liderów białoruskiej opozycji, Andriej Sannikau. Nic dziwnego zatem, że w tak pomyślanej serii postanowiono wydać diariusz osoby przesładowanej nie tylko w Czeczenii, ale i w Rosji. Żerebcowa — pisarka, poetka, dziennikarka, obawiając się o życie swoje i swojej rodziny, wystąpiła o azyl polityczny i od 2012 roku mieszka w Finlandii.

We wprowadzeniu do książki *Mrówka w słoiku* Knyt skupia uwagę na wielokulturowym pochodzeniu Żerebcowej (wśród jej przodków są Rosjanie, Kozacy dońscy, Żydzi, Czeczeni, Tatarzy, Gruzini, Osetyńcy, Ormianie, Ukraińcy, Czerkiesi, a nawet Francuzi, Hiszpanie oraz Polacy) i tradycjach artystycznych jej rodziny, a także na rosnącej świadomości Poliny, że jej zapisywane na bieżąco zeszyty szkolne, opatrzone dodatkowo rysunkami, stanowią niezwykle i bardzo ważne świadectwo, które za wszelką cenę należy ocalić. Niemniej istotny akcent we wprowadzeniu położony jest jednocześnie na dzieje Czeczenii — jej historię i odmienność kulturową i religijną od Rosji. Mamy tu jednak również jasną deklarację pochodzącą od wydawcy, którą trudno przeoczyć w kontekście decyzji o wydaniu świadectwa Żerebcowej:

KARTA od pierwszych dni agresji zaangażowała się w kampanię przeciwko rosyjskiemu barbarzyństwu. Wspierała działania moskiewskiego Stowarzyszenia „Memorial”, rozpowszechniała materiały o wydarzeniach w Czeczenii, brała udział w akcjach protestacyjnych obrońców praw człowieka. W styczniu 2000 współorganizowała akcję „Alarm dla miasta Grozny”, na placu Zamkowym w Warszawie, w której wzięło udział wiele organizacji z całej Polski (s. 7).

Można zresztą odnieść wrażenie, że zarówno polskiemu wydawcy, jak i samej Żerebcowej zależy na podkreślaniu różnych aspektów jej walki o prawa człowieka i zaangażowania w nią nie tylko na polu społecznym, ale i politycznym. Dowodem na to jest informacja o pomocy udzielanej przez Żerebcową Natalii Estemirowej¹⁶ podczas drugiej wojny czeczeńskiej w dokumentowaniu przypad-

¹⁶ Natalia Estemirowa (1958–2009) to obrończyni praw człowieka. Podobnie jak Żerebcowa, Estemirowa to córka Rosjanki i Czeczena, dziennikarka specjalizująca się w uprowadzeniach i zabójstwach politycznych w Czeczenii. Sama również stała się ofiarą uprowadzenia i zabójstwa.

ków łamania praw człowieka w Czeczenii, otwarty list do Michaiła Chodorkowskiego¹⁷, wyraźne opowiedzenie się po aneksji Krymu dokonanej przez Rosję po stronie Ukrainy czy dość częste nawiązania do działań i osiągnięć takich znanych dysydentów jak Aleksander Sołżenicyn (to do niego zwróciła się o pomoc w związku z chęcią opublikowania dzienników) czy Walerija Nowodworskaja¹⁸. Żerebcowa chce, by jej głos był słyszalny nie tylko w Rosji, ale

¹⁷ Otwarty list Żerebcowej do Chodorkowskiego to przykład na to, że zagadnienie opozycji w Rosji jest kwestią złożoną i że opozycjoniści rosyjscy nie mówią jednym głosem w każdej sprawie. Polina niemal natychmiast zareagowała, pisząc gorzki list po tym, jak ułaskawiony w grudniu 2013 roku przez Władimira Putina Chodorkowski udzielił wywiadu tygodnikowi „The New Times”. Stwierdził w nim m.in. że jest gotów walczyć o Północny Kaukaz, by region ten pozostał w granicach Rosji, gdyż ziemia ta należy do Rosjan, którzy ją zdobyli. W liście, uznanym następnie przez sąd za ekstermistyczny i umieszczonym w spisie materiałów zakazanych przez Ministerstwo Sprawiedliwości Federacji Rosyjskiej, bez możliwości rozpowszechniania, Żerebcowa przybliżyła po raz kolejny wstrząsające realia wojenne, zwracając przede wszystkim uwagę na cierpienie cywilnych mieszkańców regionu, szczególnie dzieci, kobiet i starców. Podkreśliła również, że przed rozpoczęciem działań wojennych w Czeczenii w pokoju na tej ziemi mieszkali obok siebie przedstawiciele różnych narodowości, kultur i języków. Dopiero wojna zniszczyła wypracowane relacje międzyludzkie, przyjaźń, miłość, człowieczeństwo, a tym, którzy przeżyli, nie tylko nie zaoferowano żadnej pomocy, ale zmuszono ich do milczenia, gdyż prawda o obozach filtracyjnych, akcjach odwetowych i działaniach wojennych, których bezpośrednimi ofiarami są cywile, jest dla władzy niewygodna. Nie można zatem jednym stwierdzeniem zamknąć tematu, bo takie kategoryczne, kolonialne w duchu, oświadczenia świadczą o głębokiej nieznajomości specyfiki tego regionu. Żerebcowa pragnie tym samym zaprotestować przeciwko niesprawiedliwym opiniom, które tak naprawdę podtrzymują narrację kolonizatora, a nie tego przecież można było oczekiwać od uznanego przez Amnesty International za „więźnia sumienia” Chodorkowskiego, którego głos po dziesięcioletnim pobycie w więzieniu mógł okazać się bardzo cenny z punktu widzenia krytyki władzy i w tym zakresie. Potwierdził on bowiem brak solidarności ze strony założyciela fundacji „Otwarta Rosja” z innymi skrzywdzonymi przez władze.

¹⁸ Walerija Nowodworskaja (1950–2014) — rosyjska dysydentka, opozycjonistka, publicystka, działaczka społeczna i polityczna, znana z organizacji wieców, protestów, manifestacji przeciwko działaniom zbrojnym ZSRR wobec Czechosłowacji oraz Rosji wobec Gruzji, Ukrainy i Czeczenii. Nowodworskaja należała do najbardziej zajadłych krytyków Władimira Putina, pozostawiła

i poza jej granicami. Otwarcie mówi o potrzebie dyskusji i wypracowania spójnego międzynarodowego stanowiska w kwestii wypłaty odszkodowań ofiarom konfliktów i wojen, które choćby w minimalnym stopniu zrekompensowałyby bezpowrotną stratę bliskich, a także utratę zdrowia.

Zanim jednak bardziej szczegółowo przyjrzymy się świadectwu Żerebcowej jako formie protestu przeciwko wojnie, przemocy i obojętności świata na los mieszkańców Czechenii, warto podkreślić, że jej dzienniki mają spory potencjał interpretacyjny, wynikający nie tylko z poruszanych przez nią zagadnień, które z powodzeniem można analizować w kluczu współczesnych teorii — przede wszystkim feminizmu i studiów postkolonialnych, ale również *trauma studies* i teorii afektu. Interesująca pozostaje także kwestia klasyfikacji gatunkowej. Choć najczęściej w odniesieniu do świadectwa *Mrówka w słoiku* pojawiają się określenia takie jak dziennik czy literatura faktu, to nie brak głosów wskazujących na związek pisarstwa Żerebcowej z poetyką realizmu magicznego¹⁹. Oprócz warstwy faktograficznej osadzonych w konkretnej czasoprzestrzeni zapisków diaryistycznych bardzo ważne znaczenie odgrywa wyobraźnia Poliny, przejawiająca się w dziwnych, bogatych w egzotyczne szczegóły snach oraz pojawiających się na różnych etapach prowadzenia dziennika odwołaniach do wierzeń, legend, mitów, symboli, miejscowych zwyczajów, tradycji i przesądów, dotyczących np. zaćmienia słońca (s. 202). Na osobną uwagę zasługuje mieszanie sfery *sacrum* i *profanum* — z jednej strony przywołane są modlitwy, a z drugiej przesady, wróżby, przepowiednie, przecucia, a także będące zarówno udziałem matki, jak i córki zdolności parapsychologiczne. Marzenia, sny, wizje, „zabawa w wyobrażenie”, czyli właśnie jasnowidzenie i zdolności prorocze (s. 206) to

też jednak po sobie świadectwo odsyłające do mrocznych represji w ZSRR ery Breżniewa, tj. prób rozwiązywania problemu dysydenctwa za pomocą psychiatrii i takich wymyślonych na potrzeby władzy jednostek chorobowych jak schizofrenia pelżająca albo bezobjawowa. Więcej zob. J. Smaga, *Rosja w 20 Stuleciu*, Znak, Kraków 2001, s. 218.

¹⁹ О. Богуславская, *Искусство как прогресс этики. О книгах Полины Жеребцовой*, <http://textura.club/iskusstvo-kak-progress-ehitiki/> (27.04.2021).

dar, przejaw niezależności, ale i obciążenie. Wywołany zaledwie temat istniejących w zapiskach przestrzeni alternatywnych i bogatych duchowych przeżyć głównej bohaterki domagałby się bardziej szczegółowej analizy, na którą w tym artykule brak miejsca, warto jednak zauważyć, że postawa Poliny zdradza ciekawość świata, otwartość i chęć zgłębienia niezrozumiałych na pierwszy rzut oka zachowań, głównie Czczenów, które mają swoje źródło w tradycji, religii, w innym modelu wychowania. Mowa chociażby o sądzie szariackim, honorze, postach, obyczajach ślubnych zakładających m.in. upokarzające praktyki wobec panny młodej (s. 395). Dziewczyna nie bagatelizuje znaczenia tych czynników, wręcz przeciwnie, widać tu wyraźnie szacunek dla inności, odmienności, ale i żal, że po obu stronach nie brak stereotypowych, zamkniętych na drugiego człowieka postaw. Symptomatyczna w tym względzie jest następująca deklaracja Poliny: „[...] zrozumiałam, że nie jestem po żadnej stronie, oprócz tej, gdzie ktoś potrzebuje pomocy” (s. 142). Nic dziwnego, że w nieznośnej wojennej rzeczywistości, z której chce się wyrwać, Polina poszukuje osób podobnie myślących, nawiązuje kontakt z ludźmi uważanymi przez otoczenie za dziwaków, odszczepieńców, outsiderów, ludzi napiętnowanych, z którymi udaje się jej budować przede wszystkim duchowe relacje. Nierzadko bowiem ci ludzie pojawiają się w jej życiu tylko na chwilę, pozostawiając po sobie jedynie wspomnienia.

Dziewczyna dostrzega terapeutyczną moc marzeń, czerpie radość z obcowania z literaturą, sztuką, kulturą, które pozwalają na chwilę oderwać się od scen okrucieństwa oglądanych praktycznie każdego dnia. Szerokie zainteresowania przekładają się ponadto na podejmowane w dzieciństwie, ale i w życiu dorosłym nadzwyczaj często własne próby literackie, choć nie tylko. Na twórczość Żerebcowej składają się wiersze, opowiadania, powieści i rysunki, a później również artykuły, felietony oraz dzieła malarskie, tworzone już po opuszczeniu Rosji. Wprawdzie matka zupełnie nie docenia talentów córki („Masz w głowie tylko ten przeklęty dziennik. [...] marnujesz na niego zeszyty” (s. 123); „Nikommu te twoje zapiski nie są potrzebne! Patrzcie ją, pisarka się znalazła” (s. 94); „Napisałam wiersz. Mama powiedziała: — Rzuć do kosza! Beztalencie!” (s. 99)), ale to

nie przeszkadza Polinie z sukcesami rozwijać swoich wszechstronnych umiejętności i realizować jasno wytyczonych celów, tj. z jednej strony rejestrować to, co się dzieje dookoła, a z drugiej starać się ze wszystkich sił rozwijać duchowo, edukować. Warto podkreślić, że poza krótkotrwałymi na szczęście chwilami zwątpienia dziewczyna jest przekonana o sensie tego, co robi, czym się zajmuje po godzinach nauki i przymusowej pracy na bazarze w Grozным, na którym 21 października 1999 roku wraz z matką zostają ranne w wyniku ostrzału raketowego²⁰. W zasadniczy sposób wpłynie to na pogorszenie ich zdrowia fizycznego i kondycji psychicznej matki oraz wzajemne relacje. Co ciekawe, w przeddzień ataku rosyjskich wojsk Polina ma proroczy, jak się później okaże, sen:

Śniła mi się górską lawina z kamieni. Zginęło w niej wielu ludzi! Widziałam, jak toczyły się ogromne bloki skalne. Spadały na nich, miażdżyły ciała. Uciekałam, upadałam, chowałam się. Małutkie kamyczki uderzały mnie boleśnie. Obudziłam się z przerażenia. Długo leżałam bez ruchu. Zdrętwiały mi ręce i nogi (s. 216).

Jednym z ważniejszych i jednocześnie najtrudniejszych w odbiorze czytelniczym aspektów zapisków Żerebcowej — poza scenami okrucieństw wojennych — są właśnie niełatwe relacje z matką. Jak podkreśla Olga Bogusławska, świadectwo Poliny to zapis trudnego dojrzewania i dzieciństwa, wynikającego nie tylko z określonych realiów, ale również złożonych relacji rodzinnych. W *Dziennikach* główny ciężar winy za ich złożoność, za agresję spoczywa na to-

²⁰To właśnie o tym wydarzeniu Żerebcowa będzie zbierać informacje dla Natalii Estemirowej. W wyniku ostrzału raketowego centrum Groznego zginęło ponad 140 osób, w tym kobiety i dzieci, a rannych zostało według różnych danych od 250 do 400 osób. Atak ten nie tylko potwierdził, że wojska rosyjskie nie liczyły się z losem mieszkańców cywilnych, którzy (tak jak Polina z matką) musieli zająć się drobnym handlem, by przeżyć podczas wojny. Strona rosyjska informowała, że bazar stał się celem ataku w związku z handlem na nim bronią i materiałami wybuchowymi. Przy okazji odslania się koszmarna sytuacja, jeśli chodzi o zaplecze medyczne i korupcję. Na prześwietlenie bezpośrednio po ataku Żerebcowa nie może liczyć. Zabieg, któremu zostaje poddana po tym wydarzeniu, nie doprowadza do usunięcia odłamków. Pozostają one w nodze jeszcze przez kilka miesięcy, wywołując potworny ból i stanowiąc poważne zagrożenie oraz przeszkodę w normalnym funkcjonowaniu.

czących się działaniach wojennych, na głodzie, chłodzie, na symptomach stresu pourazowego — pochodnej wybuchów i ostrzałów artyleryjskich oraz braku profesjonalnej pomocy ofiarom wojny. Dziewczyna wspomina przeszłość, dzieciństwo:

Przed wojną co tydzień chodziłam z mamą do teatru, na balet, do cyrku. Mama była wesoła i często śpiewała rosyjskie i cygańskie romanse, zapraszała sąsiadki na herbatę i ciasto (s. 489).

Kiedyś, jak był pokój, chodziliśmy do parku — bujałyśmy się na huśtawkach, jadłyśmy lody (s. 123).

I przy okazji usprawiedliwia matkę w związku z narastającą falami przemocą fizyczną i psychiczną, polegającą na szantażowaniu, że jak tylko przyjdzie czas, skończy ósmą klasę, to wyda ją za mąż (zgodnie ze zwyczajem muzułmańskim), by rodziła dzieci, a nie myślała o sobie i o dalszym kształceniu. Oprócz pogroźek są też jednak w zapiskach ilustracje konkretnych kar, np. obcięcie włosów sięgających ramion i ogolenie głowy na łyso za wzniesienie pożaru w mieszkaniu — na skutek wybuchu Polina upuszcza lampkę naftową, którą niesie. Najczęściej matka bije córkę, ciągnie ją za włosy, szarpie i grozi zabiciem. Polina wspomina o tych przejawach agresji bardzo często, temat ten przewija się właściwie przez wszystkie lata prowadzenia dziennika, choć z czasem, gdy dziewczyna jest coraz starsza, wiele takich awantur przemilcza:

10 listopada 1998

Światła, jak zwykle, nie ma. Mama się drze i histeryzuje. Dosłownie jakby ją opętały demony. Znow ma atak nerwowo. Mój ojczym przepadł. Teraz ona albo mnie wygania z domu, albo grozi, że mnie zabije, jak zasnę. Nie odpowiadam mamie, dlatego że kiedy wpada w histerię, nic do niej nie dociera. Wyjaśnianie czegokolwiek w takim momencie nie ma sensu. Staram się z nią nie rozmawiać, robię herbatę z miętą. Jest taka zła w tej swojej histerii, wyklina wszystkich i wszystko, życzy śmierci! Porobiło jej się tak po wojnie (s. 169).

13 lutego 2000

Cały czas się kłócę z mamą. Mówi podłe rzeczy, rzuca się na mnie z pięściami. Od urodzenia mam z nią niełatwo, a w ostatnim czasie, widocznie przez wojnę, jej kondycja psychiczna bardzo się pogorszyła. [...] Od czasu, kiedy zaczęłam dorastać, zwyczajnie wścieka się z każdym dniem coraz bardziej. Myślę, a ja się

rzadko myślę, że miała bardzo trudne i smutne życie jako kobieta i teraz, patrząc na moją młodość, obawia się, że mi się uda i znajdę swoje szczęście, swoją miłość. Gorąco proszę Boga, by dał mi cierpliwość i odwagę, by to wszystko przetrwać. Nawet wojna nie jest dla mnie tak straszna, jak konflikt z matką. Mam nadzieję, że się opamięta (s. 285).

19 stycznia 2003

Mamuśka, u której świętuje triumfy nerwica, w czasie kolejnego ataku hysterii zaczęła rzucać we mnie rzeczami. O mało co nie złamała mi żebra. Wszystko to dlatego, że nie poparłam jej w kłótni z sąsiadami [...]. Mama ma twardego charakter, nie ustępuje nikomu. Mnie też wychowywała po dyktatorsku, bo nie znosi najmniejszego nieposłuszeństwa. W dzieciństwie byłam mocno bita. Dużo mocniej niż teraz. Ale nawet kiedy mnie bije, nie mogę jej odpowiedzieć tym samym, bo przecież jest moją matką. Koran mówi, że raj leży u stóp matki (s. 418).

Matka nie szczędzi Polinie inwektyw, które mają zdyskredytować jej talenty i podejmowane działania twórcze. Jelena Żerebcowa nie współczuje córce, że jej dzieciństwo toczy się w wojennych okolicznościach. Na każdym kroku natomiast manifestuje, że jest zawiedziona nieodpowiedzialnością, niegospodarnością, nieposłuszeństwem córki, tym, że za mało pomaga, że jest leniem, że woli spędzać czas, zajmując się swoim dziennikiem. Często odgraża się, że spali notatki córki, bo odwracają one uwagę od codziennych zajęć.

Jeśli chodzi o zależność trudnego charakteru matki od przeżyć wojennych, to należy podkreślić, że wojna jedynie wzmocniła negatywne cechy takie jak nieustępliwość²¹. Potwierdzeniem tego jest późniejsza powieść *Ослиная порода* (Ośla rasa) z 2017 roku, w której uwaga skupiona jest właśnie na zagadnieniach związanych z błędami w wychowaniu, które rzutują na późniejsze życie Poliny, a pojawiają się już znacznie wcześniej, tj. w czasach pokoju, jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny czeczeńskiej. Chodzi przede wszystkim o niezrozumienie, o interpretację silnej osobowości dziecka, jego niezależności jako działań celowych, złośliwych, przejawiających się najczęściej w tym, że jest ono uparte jak osioł (nawiązanie do tytułu książki), co skutkuje różnego rodzaju karami, inwektywami i oskarżeniami rzucanymi pod adresem córki, napa-

²¹ Zob. T. Łysak, *Okruchy dzieciństwa. O dziecięcych świadectwach Zagłady*, „Teksty Drugie” 2003, nr 2–3, s. 143.

dami agresji i hysterii, prowadzącymi często do szantażu emocjonalnego, gróźb odebrania dziecku lub sobie życia. Nieprzypadkowo chyba Bogusławska zwraca uwagę na fakt, że w omówieniach powieści Żerebcowej przywoływany jest przykład innego autobiograficznego świadectwa poświęconego traumatycznemu dzieciństwu, a mianowicie książki Pawła Sanajewa *Pochowajcie mnie pod podłogą*. Tam również mamy do czynienia z zapisem skrajnych stanów emocjonalnych — miłością i nienawiścią, nadopiekuńczością i zaborczością, czułością i przemocą, tj. huśtawką nastrojów fundowaną Saszy Sawieliewowi przez babcię²².

W przypadku Poliny i jej matki punktem zapalnym i zarzewiem sporów oprócz zajęć twórczych dziewczynki bardzo często pozostają kwestie przekonań religijnych, modelu wychowania i ról społecznych przypisywanych tradycyjnie dziewczynkom oraz kobietom w Czeczenii. Nie ulega wątpliwości, że choć Żerebcowa ubiera się jak porządna czeczeńska dziewczyna, to obyczaje Czeczenów i ich oczekiwania wobec dziewczyn i kobiet są dla niej nie do przyjęcia, nierzadko bowiem wiążą się z wczesnym zamążpójściem, macierzyństwem i odebraniem szansy na niezależność i samorealizację. I to na tym tle najczęściej dochodzi do konfliktów i utarczek słownych między matką i córką. Widać tu przy okazji niekonsekwencję matki, która z jednej strony podkreśla z dumą wielowyznaniowość w ich rodzinie, wskazując, że Polina może wybrać wyznanie, które jest jej najbliższe, ale z drugiej obyczaje muzułmańskie dotyczące ról przypisywanych dziewczynkom są dla niej najważniejsze i zamierza zastosować je w przypadku niepokornej córki, by ujarzmić jej ambicje twórcze i edukacyjne.

Obserwując dynamicznie zmieniającą się sytuację w Czeczenii, złudne przekonania wielu rodzin i dziewczyn, które w szybkim zamążpójściu upatrują szansy na poprawę swojej sytuacji życiowej, a w konsekwencji niejednokrotnie stają się młodymi wdowami z dzieckiem lub dziećmi pod opieką, jedyną perspektywę rozwoju Polina dostrzega w edukacji, choć z tą z racji przewlekłości działań wojennych bywa różnie. W wykształceniu Żerebcowa pokłada nadzieję na odmianę swojego losu. Na drodze do niego staje Polinie

²² О. Богуславская, *Искусство как прогресс этики...*

nie tylko wojna, ale i system edukacji — nauczycieli właściwie nie ma, a ci, którzy są, miejscowi, często kierują się w pracy przesądami, stereotypami i źle reagują na uczennicę z rosyjskobrzmiącym nazwiskiem. Dlaczego edukacja, zdaniem Żerebcowej, jest tak ważna? Nie tylko z czysto osobistego punktu widzenia, ale i wypracowania w sobie mechanizmów własnej oceny sytuacji, panowania nad prymitywnymi zachowaniami, lekcji człowieczeństwa, miłosierdzia, które nie przychodzi łatwo. W tle wielu działań w Czeczenii — czy to po stronie żołnierzy, bojowników, czy też po stronie cywilów — widoczne jest uczucie zemsty, wrogości i nienawiści. A kim jest wróg? Okazuje się, że czasem to nie abstrakcyjny przeciwnik, ale dziecko, kobieta, starszy człowiek, żołnierz. Na marginesie wielu udokumentowanych w zapiskach aktów nienawiści i przemocy pojawia się przekonanie, że można liczyć tylko na siebie, ufać tylko we własne siły, a skoro tak, to trzeba się rozwijać, by skutecznie przeciwstawić się zgubnym skutkom wojny, mowie nienawiści i uprzedzeniom względem drugiego człowieka, na które Polina stara się często reagować.

Specyfika zapisków diarystycznych Żerebcowej wynikająca z przewlekłości działań wojennych powoduje, że czytelnik obcuje z dorastającą na jego oczach dziewczynką, a następnie dziewczyną i kobietą. Z roku na rok opis się zmienia. Punkt ciężkości przenosi się z perspektywy osobistej na szerszą — społeczną oraz polityczną. Polina nie skupia uwagi tylko na sobie i na najbliższych, ale rejestruje i interpretuje najważniejsze wydarzenia podczas obu wojen. Sporo widzi, ale i łączy fakty. Bardzo wcześnie Żerebcowa dostrzega potencjał faktograficzny swoich zapisków. Z jednej strony, jak w przypadku innych doświadczeń granicznych, pomagają one zebrać myśli, oderwać się od przerażającej codzienności wojennej, do której szybko się przywyka, nie stępić do końca wrażliwości, ale z drugiej utrwalają to, co dzieje się dookoła. W wieku 10 lat Polina zapisuje takie słowa: „Siedzę w kuchni. Nie wiem, w jaki sposób przyjdzie po mnie śmierć, i nie boję się tylko wtedy, kiedy piszę. Myślę, że robię coś ważnego. Będę pisać. [...] Będę pisać wszystko po kolei” (s. 55). A przed swoimi siedemnastymi urodzinami zamieszcza następujący wpis: „Jeszcze niczego w życiu nie zdążyłam

dokonać. Ludzie się kłócą, kochają, walczą, umierają burzą, i budują. A ja? Piszę dziennik [...]” (s. 377). Dziewczyna pisze o losie cywilów i żołnierzy, zwykłych ludzi, sąsiadów. Jest również wrażliwa na krzywdę zwierząt, zwłaszcza kotów i psów. Odnotowuje narastające zdziwienie obyczajów, upadek norm etycznych, postępującą patologizację życia. I nie chodzi jedynie o kradzieże, wymuszenia, korupcję, ale również o tortury, gwałty, zabójstwa niewinnych ludzi. Nic dziwnego, że im Polina starsza, tym bardziej oczywista staje się dla niej wartość gromadzonych zeszytów, ale i grożące jej niebezpieczeństwo, gdyby dostały się one w niepowołane ręce. Przekonuje ją o tym nie tylko komentarz żołnierzy rosyjskich, którzy radzą, by spaliła dzienniki i zapomniała wszystko, co napisała o wojnie, inaczej ona i jej matka stracą życie, co Żerebcowa podsumowuje następująco: „Mimo wszystko nie mogę Cię, Dzienniku, zabić, bo znaczysz dużo więcej niż życie jednego albo dwóch ludzi. Gdybym położyła na szali moje życie i twoje znaczenie, to Ty miałbyś większą wagę” (s. 469). Dziewczyna jest świadoma, że jej wpisy są niewygodne, bezkompromisowe, stąd decyzja, by wszystkim, a szczególnie sąsiadom nadawać pseudonimy:

Są ludzie, którzy mnie nienawidzą. Za to, że nie potrafię milczeć, kiedy „trzeba”, albo że wtedy, gdy „należy przymknąć oko”, ja otwieram je szerzej. Spisuję wydarzenia i ludzkie uczynki. Dla kogo to może być przyjemne? Ludzie zapominają, że jestem liściwi i zmieniam im w swoich zeszytach imiona (s. 444).

W diariuszu Żerebcowa odwołuje się do bieżących wydarzeń politycznych, ale i do aktów terroru takich jak zamachy z 11 września 2001, ataki na Dubrowce i w Biesłanie, nawiązuje do katastrofy okrętu podwodnego Kursk, dokumentuje przypadki łamania praw człowieka przez rosyjskie wojsko, wspomina o zacystkach i obozach filtracyjnych. Ukazuje złożoność sytuacji w republice polegającą na skrajnie różnej interpretacji wydarzeń historycznych i bieżących przez Czeczenów i Rosjan. Jako przykład kilka razy w zapiskach znajdujemy chociażby odwołania do daty 23 lutego. W 1998 roku Polina pisze: „Dziś jest rocznica wysiedlenia Czeczenów i Inguszy z ich rodzinnej ziemi w 1944 roku. To dzień żałoby! A w Rosji — święto” (s. 127), czyli Dzień Obrońcy Ojczyzny. Inny

przykład dotyczy Jurija Budanowa, pierwszego rosyjskiego oficera skazanego za zbrodnie wojenne w Czeczenii. Za porwanie, zgwałcenie i zamordowanie 18-letniej Czeczenki został on skazany na 10 lat łagru, a dwa lata po warunkowym zwolnieniu w 2011 roku nieznani sprawcy zastrzelili go w centrum Moskwy. Dla Czeczenów Budanow był zbrodniarzem wojennym, ale rosyjscy nacjonaliści uważali go za bohatera narodowego. Nawiasem mówiąc, podobnie dzieje się w przypadku konfrontacji oficjalnych komunikatów prasowych, publikacji książkowych, przekazów telewizyjnych z tym, co o różnych zdarzeniach mówią bezpośredni świadkowie czy uczestnicy. Rozbieżność wersji jest na tyle duża, że Żerebcowa wprost pisze, iż nie wierzy oficjalnym, zdawkowym informacjom, które bardzo rzadko znajdują potwierdzenie w rzeczywistości, zawierając sporo niedomówień i celowych przekłamań. Sama się zresztą o tym przekonuje jako uczestniczka i ofiara ataku raketowego na Grozny w październiku 1999, a także dokumentując w późniejszym czasie skalę tego wydarzenia na podstawie doświadczeń innych uczestników. Można powiedzieć, że Polina świadomie zajmuje stanowisko między Czeczenami a Rosjanami, zwracając uwagę na wielonarodowy charakter republiki czeczeńskiej przed rozpoczęciem pierwszej wojny czeczeńskiej. To dlatego w jej zapiskach bardzo wyraźnie wybrzmiewa protest przeciwko stereotypowemu obrazowi wojny utrwalanemu przez media, a polegającemu na nierównym traktowaniu Czeczenów i pozostałych nacji zamieszkujących Czeczenię, w tym Rosjan, przez Europejczyków:

[...] dlaczego w Europie przyjmują Czeczenów i dają im wszelkie dobra, a nieszczęsnych rosyjskojęzycznych obywateli, którzy też ucierpieli i od wojen, i od miejscowych bandytów nie przyjmują? Wszyscy obywatele Czeczenii powinni zostać uznani za uchodźców! (s. 567)

Są zatem dzienniki formą buntu wobec wojny jako takiej, ale przede wszystkim wobec tych, którzy do konfliktów doprowadzili, tj. przywódców Rosji. Ostrze zapisków i późniejszej aktywności dziennikarskiej wymierzone jest w ekspansywną politykę władz rosyjskich, ale i miejscowych władz i struktur administracji, w nieliczenie się z człowiekiem, który czasami nie jest już w stanie wrócić

do równowagi psychicznej i zdrowia fizycznego. Żerebcowa głośno mówi o potrzebie debaty publicznej dotyczącej konsekwencji wojen dla zwykłych ludzi, odszkodowań dla ofiar konfliktów, bezpłatnej pomocy medycznej i psychologicznej, prawnej oraz humanitarnej. W tym również widzi potencjał swojego diariusza jako jednego z aktów oskarżenia²³. Już po wyjeździe z Rosji nawiązuje do współcześnie trwających konfliktów w Syrii, ale przede wszystkim na Ukrainie. W tekście z 2014 roku pod wciąż aktualnym tytułem *Чечня вчера, Украина сегодня. Что будет завтра?* (Czeczenia wczoraj, Ukraina dzisiaj. Co będzie jutro?) po raz kolejny manifestuje solidarność ze wszystkimi ofiarami wojen, starć, niezależnie od tego, którą stronę reprezentują²⁴.

W dziennikach nieraz znajdziemy potwierdzenie, że jedynym marzeniem człowieka udręczonego wojną jest świat, w którym panuje pokój, choć jak odnotowuje diarystka 6 stycznia 2003 roku: „Życie bez wojny to kompletna iluzja. Na planecie Ziemia w całej historii ludzkości pokój trwał w sumie około 100 lat! Przez cały pozostały czas w różnych zakątkach globu trwają wojny” (s. 416). A te, zdaniem Poliny, to piekło na ziemi, stąd myśl o zmarnowanym życiu i depresja. Wywołuje ją właśnie wspomnienie o wojnach, które zabrały, zniszczyły wszystko dookoła:

Wrogość na moją ziemię przyniosły wojny! Jakie byłoby moje życie bez głodu, ran i chorób? Życie, w którym mogłabym podróżować i kochać, kąpać się w rzekach i jeziorach, śpiewać piosenki i we włosy wplatać kwiaty. Mój dom nie zostałby zburzony, nie zabrano by mi zdrowia i ukochanego dziadka. Byłabym szczęśliwa. Mogłabym chodzić po trawie, nie bojąc się, że nadepnę na minę. Nie potrafiłabym uchylać się przed kulami (s. 472).

Poczucie zmarnowanego dzieciństwa, młodości z czasem udaje się przekuć w myślenie, że skoro się przetrwało, oznacza to, że trzeba podążać drogą realizacji niespełnionych marzeń, ale i zamiarów

²³ Warto dodać, że świadectwo Tani Sawiczewej zostało wykorzystane jako akt oskarżenia przeciwko zbrodniom nazistów podczas toczących się po wojnie procesów norymberskich.

²⁴ П. Жеребцова, *Чечня вчера, Украина сегодня. Что будет завтра?*, <https://neihimoon.livejournal.com/137965.html> (22.04.2021).

powziętych na podstawie traumatycznych doświadczeń swoich i innych ludzi. W planie osobistym sprowadza się to do znalezienia miłości i azylu na ziemi²⁵, nieograniczonego kontaktu z przyrodą, a także podjęcia takich form aktywności twórczej, które pomogłyby w walce z koszmarnymi wspomnieniami, co w jej przypadku oznaczać będzie zwrot w kierunku malarstwa. W pejzażach szczególną uwagę odbiorcy przykuwa światło, a konkretnie zorza polarna oraz zaśnieżone otwarte przestrzenie z pojedynczymi drzewami²⁶. Można powiedzieć, że prace te to kontynuacja motywów związanych z realizmem magicznym, które obserwowaliśmy w początkowych etapach pisania diariusza. Tym razem jednak Żerebcowa skupia się na bogactwie baśni, podań i legend Finlandii oraz przekazie płynącym z fińskiej mitologii i folkloru, przede wszystkim opartej na szacunku relacji człowiek–natura. W planie pozaosobistym, społecznym uwagę zwraca pacyfistyczne przesłanie i zaangażowanie na rzecz wszystkich ofiar wojen i konfliktów, wydanie dzienników w Rosji i ich przekład na ponad dwadzieścia języków, m.in. na angielski, francuski, fiński, ukraiński, litewski, niemiecki, estoński, łotewski, bułgarski i polski. Dzięki temu o Żerebcowej usłyszał świat, co przełożyło się na rozpoznawalność i przyznawane nagrody oraz wyróżnienia (m.in. znalezienie się w gronie finalistów Literackiej Nagrody Europy Środkowej Angelus w 2019 roku). Już po wyjeździe z Groznego powstają kolejne utwory. Oprócz przywołanej wcześniej książki *Ослиная порода* (Ośla rasa) warto tu wspomnieć takie publikacje, jak *45-я параллель* (45. równoleżnik)

²⁵ W jednym z wywiadów pojawia się pytanie o Finlandię, czyli miejsce, w którym Żerebcowa zamieszkała wraz z mężem w 2012 roku. Diarystka podkreśla, że o Finlandii po raz pierwszy przeczytała w dzieciństwie. W pamięć zapadły też słowa matki o tym, że na północy mieszka waleczny naród, który stoczył walkę o niepodległość z ZSRR. Pojawia się tu zatem kontekst wojny zimowej (1939–1940), wywołanej wkroczeniem wojsk sowieckich na terytorium Finlandii. Wojna trwała kilka miesięcy i zakończyła się pokojem moskiewskim, na mocy którego Finlandia straciła część swoich ziem, ocaliła jednak pełną suwerenność państwa i poniosła znacznie mniejsze straty w ludziach niż strona radziecka. *Бежать к огню...*

²⁶ *Полина Жеребцова — ловец северных сияний*, <https://md-eksperiment.org/post/20190925-polina-zherebcova-lovec-severnyh-siyaniy> (10.04.2021).

o sytuacji w powojennej Czeczenii, a także *Тонкая серебристая нить* (Cienka srebrzysta nić) — wspomnienie o sąsiadach z ulicy Zawiezy Iljicza, których pochłonęła wojenna zawierucha. Autorka stara się w nich odejść od faktografii i dokumentalizmu w stronę eksperymentów formalnych i artystycznych. Wciąż aktywna pozostaje Żerebcowa również w serwisach społecznościowych, w prasie, radio i telewizji, gdzie chętnie dzieli się swoimi wspomnieniami, ale i przemyśleniami na temat aktualnej sytuacji społeczno-politycznej w Czeczenii i na świecie, w tym problemu uchodźstwa, które — wszystko na to wskazuje — może stać się również w związku z katastrofalnymi zmianami klimatycznymi jednym z ważniejszych globalnych wyzwań w XXI wieku.

REFERENCES

- Belous, Lyudmila V. “Novaya kontseptsiya voyny: Sovremennaya proza o chechenskikh voynakh v zerkale literaturnoy kritiki.” <http://www.nauteh-journal.ru/files/ba7940b5-d196-4964-ab3a-4dfb177501bd>. Accessed 9 April 2021 [Белоус, Людмила В. “Новая концепция войны: Современная проза о чеченских войнах в зеркале литературной критики.” <http://www.nauteh-journal.ru/files/ba7940b5-d196-4964-ab3a-4dfb177501bd>. Дата обращения: 9 апреля 2021].
- “Bezhat’ k ognyu s kapley vody. S Poliny Zherebtsovoy govorit Ol’ga Balla-Gertman.” <https://neihimoon.livejournal.com/204904.html>. Accessed 19 April 2021 [“Бежать к огню с каплей воды. С Полиной Жеребцовой говорит Ольга Балла-Гертман.” <https://neihimoon.livejournal.com/204904.html>. Дата обращения: 19 апреля 2021].
- Boguslavskaya, Olga. “Iskusstvo kak progress etiki. O knigakh Poliny Zherebtsovoy.” <http://textura.club/iskusstvo-kak-progress-ehetiki/>. Accessed 27 April 2021 [Богуславская, Ольга. “Искусство как прогресс этики. О книгах Полины Жеребцовой.” <http://textura.club/iskusstvo-kak-progress-ehetiki/>. Дата обращения: 27 апреля 2021].
- Filipović, Zlata. *Dziennik Zlaty*. Transl. Bloch, Anna. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1994.
- Frank, Anne. *Dziennik*. Transl. Oczko, Alicja. Kraków: Znak Horyzont, 2000.
- Kaliszewska, Iwona. “Cała ‘prawda’ o wojnach w Czeczenii.” <https://www.tygodnikpowszechny.pl/cala-prawda-o-wojnach-w-czeczenii-140089>. Accessed 20 April 2021.
- Krycka-Michnowska, Iwona. “W obliczu wojny. Dzienniki Poliny Żerebcowej.” *Kobiety w Europie Środkowo-Wschodniej w perspektywie interdyscyplinarnej*. Ed. Getka, Joanna, Krycka-Michnowska, Iwona. 331–343. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2020.

- Kurczab-Redlich, Krystyna. "Czeczeński dramat." <https://www.miesiecznik.znak.com.pl/6732011krystyna-kurczab-redlichczeczenski-dramat/>. Accessed 23 April 2021.
- Łysak, Tomasz. "Okrucy dzieciństwa. O dziecięcych świadectwach Zagłady." *Teksty Drugie*, no. 2–3, 2003: 138–145.
- Muchina, Lena. *Dziennik czasu blokady*. Transl. Wołodźko-Butkiewicz, Alicja. Warszawa: Świat Książki, 2014.
- Polak, Andrzej. "Dekonstrukcja Imperium (‘Asan’ Władimira Makanina)." *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze*, no. 28, 2018: 97–121.
- "Polina Zherebtsova — lovets severnykh siyaniy." <https://md-eksperiment.org/post/20190925-polina-zherebcova-lovec-severnyh-siyaniy>. Accessed 10 April 2021 ["Полина Жеребцова — ловец северных сияний." <https://md-eksperiment.org/post/20190925-polina-zherebcova-lovec-severnyh-siyaniy>. Дата обращения: 10 апреля 2021].
- Pustovaya, Valeriya. "Chelovek s ruzh'em: smertnik, buntar', pisatel'" *Novyy mir*, no. 5, 2005, https://magazines.gorky.media/novyi_mi/2005/5/chelovek-s-ruzhem-smertnik-buntar-pisatel.html. Accessed 9 April 2021 [Пустовая, Валерия. "Человек с ружьем: смертник, бунтарь, писатель." *Новый мир*, № 5, 2005, https://magazines.gorky.media/novyi_mi/2005/5/chelovek-s-ruzhem-smertnik-buntar-pisatel.html. Дата обращения: 9 апреля 2021].
- Rapp, Tobias. "Russlands Anne Frank." *Der Spiegel*, 27 February 2015, <https://www.spiegel.de/kultur/russlands-anne-frank-a-dfe30380-0002-0001-0000-000132040417?context=issue>. Accessed 23 April 2021.
- Rudalev, Andrey. "Obyknovennaya vojna. Proza ochechenskoj kampanii." *Druzhba narodov*, no. 5, 2006, <https://magazines.gorky.media/druzhba/2006/5/obyknovennaya-vojna.html>. Accessed 9 April 2021 [Рудалев, Андрей. "Обыкновенная война. Проза о чеченской кампании." *Дружба народов*, № 5, 2006, <https://magazines.gorky.media/druzhba/2006/5/obyknovennaya-vojna.html>. Дата обращения: 9 апреля 2021].
- Smaga, Józef. *Rosja w 20 Stuleciu*. Kraków: Znak, 2001.
- "Spektakl teatralny 'Dziennik czeczeński Poliny Żerebcowej'" <https://www.1944.pl/artukul/spektakl-teatralny-dziennik-czeczenski-polin,4683.html>. Accessed 12 April 2021.
- Zambrzycka, Marta. "Trzy opowieści o wojnie w Czeczenii. Wojna w kulturze i literaturze." *W kręgu problemów antropologii literatury. W stronę antropologii niezwykłości*. Ed. Supa, Wanda. 97–107. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2013, <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/handle/11320/6055>. Accessed 21 April 2021.
- Zherebtsova, Polina. "Chechnya vchera, Ukraina segodnya. Chto budet zavtra?" <https://neihimoon.livejournal.com/137965.html>. Accessed 22 April 2021 [Жеребцова, Полина. "Чечня вчера, Украина сегодня. Что будет завтра?" <https://neihimoon.livejournal.com/137965.html>. Дата обращения: 22 апреля 2021].
- Żerebcowa, Polina. *Mrówka w słoiku. Dzienniki czeczeńskie 1994–2004*. Transl. Knyt, Agnieszka. Warszawa: Ośrodek Karta, 2018.

LILIANA KALITA

Uniwersytet Gdański

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6025-2643>

ZAGADKOWA SZCZELINA ROSYJSKA

[Recenzja książki Anny Skotnickiej *Szczelina. Bohater współczesnej prozy rosyjskiej i jego światy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020]

W odniesieniu do postaw i zachowań Rosjan stosuje się często określenie „zagadkowa dusza rosyjska”. Pojęcie to od lat fascynuje badaczy, próbujących określić jej fenomen. Swoje podejście do tego zagadnienia proponuje również Anna Skotnicka w monografii *Szczelina. Bohater współczesnej prozy rosyjskiej i jego światy*. Krakowska literaturoznawczyni, pracownik Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, podjęła się w omawianej pracy „prezentacji podstawowych problemów współczesnej prozy rosyjskiej, rozpatrywanych w perspektywie postaci literackiej oraz jej postrzegania świata” (s. 271), czyniąc to za pomocą metafory szczeliny — rozdarcia, sporu, braku, mającego posmak czy to melancholijnej utraty, czy też pełnego nadziei wyzwania do pokonania wewnętrznych sprzeczności, do konfrontacji ze sobą i światem.

Swoją publikacją Anna Skotnicka wpisuje się w prowadzone w jej macierzystym ośrodku badania nad współczesną prozą rosyjską, które zaowocowały uznanym nie tylko przez polskie środowisko

rusycystów cyklem spotkań naukowych poświęconych twórczości wybranych pisarzy rosyjskich, odbywających się pod hasłem „Знаковые имена современной русской литературы” (w ramach konferencji omawiano teksty Michaiła Szyszkina i Jewgienija Wodołazkina), w których na prawach gościa specjalnego uczestniczy sam autor.

Wybrana przez badaczkę do opisu egzystencji ponowoczesnego bohatera prozy metafora szczeliny jest bardzo aktualna. Od czasów transformacji (lata 1985–1991) mamy bowiem do czynienia w literaturze rosyjskiej już nie z harmonijnym (szczególnie modelowanym według hierarchicznego socrealistycznego kanonu) wzorcem osobowościowym człowieka, odzwierciedlającym istnienie ludzkie w pełnym jego wymiarze, ale z bytem niepewnym, pozbawionym wyraźnej formy, doświadczającym „zachwiania się, rozpadu i zmiany całościowego obrazu świata — społecznego, psychicznego i mentalnego” (s. 9). Interpretacji w kluczu antropologicznym zostały poddane teksty z przełomu XX i XXI wieku, m.in. takich pisarzy, jak Swietłana Aleksijewicz, Ludmiła Pietruszewska, Ludmiła Ulicka, Michaił Kurajew, Władimir Makanin, Roman Sienczin, Michaił Szyszkin. Wymienieni twórcy reprezentują różne nurty tematyczno-stylistyczne, podkreślając tym samym bogactwo propozycji estetycznych współczesnej Rosji literackiej i jednocześnie gwarantując odmienność potraktowania omawianego zagadnienia w jego konkretnej manifestacji. Metodologiczną podstawą rozważań, dotyczących egzystencji i codzienności bohatera współczesnej prozy rosyjskiej, są dla badaczki prace m.in. Charlesa Taylora i Agaty Bielik-Robson.

Monografia podzielona jest na trzy rozdziały, ukierunkowane od „ja” do świata. Rozdział pierwszy, zatytułowany „Ja” *opancerzone*, poświęcono twórczości Aleksijewicz, Kurajewa i Sienczina. W rozdziale tym przedmiotem namysłu jest podmiot wycofany, odgrodzony, zamknięty, odizolowany od wszystkiego, czego nie pojmuje umysłem. Taka postawa łączy bohaterów prozy Aleksijewicz i Kurajewa, pisarze bowiem przyglądają się człowiekowi „w momencie historycznych zwrotów” (s. 18). Rozpatrywane utwory (*Czasy secondhand. Koniec czerwonego człowieka Aleksijewicz oraz Nocna*

warta Kurajewa) łączy też „forma narracji osobistej, oddanie głosu postaciom” (s. 20). Trauma, której doświadczyli bohaterowie w czasach transformacji, utrudnia im adaptację do nowych czasów, wywołując lęki, cierpienie i utrwalając poczucie niepewności jutra.

Dla utworu Aleksijewicz ważna jest kategoria pamięci, której wymiar ma charakter dramatyczny — okazuje się bowiem, iż nie sposób opowiedzieć o swoim doświadczeniu, jako, że przeszłość została utracona. W tej sytuacji istotny wydaje się więc jedynie ślad pamięci, eksponujący to, co pozostaje, i wskazujący na to, co zanikło. Badaczka wykorzystuje w swych rozważaniach tradycyjne ustalenia melanchologii i trop ten jest jak najbardziej uzasadniony.

W monologu Połubołotowa Kurajew, jak dowodzi autorka monografii, akcentuje utożsamianie się bohatera z systemem totalitarnym, którego mężczyzna był częścią. Brak dystansu, niemożność mentalnego uchwycenia rzeczywistości w jej sprzecznościach i dostrzeżenia jej absurdu sprawiają, że bohater identyfikuje się z normami przeczącymi ogólnohumanistycznym wartościom. Dopiero pozbawienie Połubołotowa przywilejów wyzwala w nim uczucie rozczarowania, jednak bez refleksji nad moralną odpowiedzialnością za swoje czyny — taka konfrontacja jest zresztą typowa dla postawy konformisty, będącego „śrubką w maszynie” totalitarnego państwa.

Zarówno Aleksijewicz, jak i Kurajew pokazują bohaterów, dla których ślady pamięci to „znak katastrofy i zniszczenia” (s. 47). Dla postsowieckiego obywatela charakterystyczne jest utożsamianie się z rolą ofiary, będące sygnałem dominacji dyskursu cierpienia, jednak z pominięciem odpowiedzialności za kształt historycznej rzeczywistości. Brak poczucia winy sprawia, że zło nie zostaje zdefiniowane, zrozumiane i nazwane, a to z kolei wpływa na osobowość degradująco, ponieważ zatracą się wrażliwość na drugiego człowieka.

Wariant człowieka opancerzonego rozpatrywany jest w pracy Skotnickiej również na przykładzie powieści Sienczina *Rodzina Jołtyszewów*, dotyczącej problemu degradacji rodziny. W przypadku głównego bohatera tego utworu mamy do czynienia z typem *homo postsovieticus*, człowiekiem niemogącym porzucić stylu myślenia typowego dla epoki sowieckiej. Jak dowodzi krakowska badaczka, pisarz tworzy obrazy swoich postaci „na jakimś pęknięciu, nie-

adekwatności, sprzeczności pomiędzy tym, co zewnętrzne i wewnętrzne, faktyczne i pozorne, udawane” (s. 79), sytuując człowieka w stanie między nudą a rozpaczą. Bohaterowie ukrywają prawdziwe uczucia, wykazują nadmierne zainteresowanie sprawami materialnymi, w swoich zachowaniach kierują się przede wszystkim instynktem bezpieczeństwa. Cechują ich brak świadomości bycia niepowtarzalną jednostką oraz tożsamościowa niespójność, świadcząca o ich martwocie duchowej. „Sienczin przedstawia bohaterów w stanie niemocy, a w gruncie rzeczy — depersonalizacji, zawieszenia pomiędzy nudą, płynącą z rutynowego stosunku do życia, a przyływami rozpaczy, pragnieniem śmierci i nieistnienia” (s. 89).

Problem relacji międzyludzkich w prozie Pietruszewskiej i Ulickiej jest przedmiotem analizy w drugim rozdziale monografii, poświęconym demilitaryzacji świadomości. W tekstach pierwszej z pisarek mamy do czynienia z człowiekiem skrzywdzonym, u drugiej — dominuje bohater stojący przed wyzwaniem redefinicji własnej tożsamości. W poddanym krytycznej refleksji utworze *Taka dziewczynka, sumienie świata* Pietruszewska zestawia portrety dwóch kobiet: narratorki Pietrowej oraz doświadczonej ciężko przez los Raisy (typ „małego człowieka”), której życie zdaje się nie przedstawiać żadnej wartości. Znajomość obu kobiet jest okazją do przyjrzenia się kategorii przyjaźni i — jak wynika z konstrukcji ideowej opowiadania — jej demitologizacji, wskazania, że współcześnie cnota ta uległa trywializacji, co jest sygnałem szerszego zjawiska czasów ponowoczesnych — atomizacji więzi międzyludzkich. Skotnicka, zwracając uwagę na stosowany przez Pietruszewską chwyt podwojenia i rozdwojenia, prowadzący do systemu lustrzanych odbić, jakie tworzą relacje bohaterek, dowodzi, że kontakty te noszą znamiona patologii, opartej na przemocy wobec człowieka słabego, skrzywdzonego i poniżonego. Obie kobiety realizują różne warianty bytu „odczłowieczonego” (w aspekcie cielesnym i moralnym), reprezentując bohaterów, których tożsamość została silnie zredukowana.

Kwestia stosunku do Inności, charakterystyczna dla twórczości Ulickiej, została w monografii rozpatrzona na przykładzie powieści *Daniel Stein, tłumacz*. Tytułowy bohater to Żyd i chrześcijanin, a więc kwintesencja figury Innego i Obcego. Mężczyzna odznacza

się postawą przedkładającą ducha nad literę prawa — jako duchowny szuka oparcia w nauce Jezusa Chrystusa, a nie nadbudowanych nad nią obrzędach i przepisach kanonicznych. Ta dialogiczna w warstwie narracyjnej powieść koncentruje się na osobie bohatera współodczuwającego, zdolnego rozumieć przeciwne strony sporu, dążącego do pogodzenia różnych racji. „Uczuciowość” obecna w konstrukcji protagonisty, tak właściwa piarstwu Ulickiej i sytuująca jej dorobek w nurcie neosentymentalizmu, jest, jak przekonująco dowodzi krakowska badaczka, świadectwem „etycznej, uniwersalnej skali ocen” (s. 139). Stein to typ człowieka prawego, któremu właściwe są takie zalety, jak „skromność, bezpośredniość, obojętność wobec wartości obowiązujących czy modnych w społeczeństwie” (s. 145). Postawa bohatera zaś to całkowite (na poziomie zarówno zachowania, jak i języka) nastawienie na porozumienie z drugim człowiekiem. Znalazło to wyraz choćby w profesji protagonisty, która sytuuje go pomiędzy wieloma językami, kulturami, postawami względem życia, czyniąc go pośrednikiem w komunikacji.

W centrum zainteresowania współczesnych pisarzy rosyjskich znajdują się również kwestie ontologiczne, dlatego też autorka monografii, dostrzegając te zagadnienia, trzeci rozdział swojej książki zatytułowała *Jak działa świat?*. Przedmiotem analizy jest tu twórczość Władimira Makanina i Michaiła Szyszkina. Obu prozaików łączy, jak czytamy, „mariaż racjonalizmu (myśl) i irracjonalizmu (mit, obraz, intuicja)” (s. 151), co determinuje poetykę ich utworów, której głównym elementem jest dialektyczny ruch.

Co się tyczy twórczości Makanina, to bardzo ciekawe są rozważania o metaforze rzeki i błyskawicy. Obrazy te w twórczości autora *Asana* odsyłają zarówno do żywiołów wody i ognia, jak i do egzystencji, stając się sygnałem wzajemnie dopełniających się przeciwieństw, charakterystycznych dla ludzkiego życia. Błyskawica, symbolizująca zderzenie przeciwieństw, pozwala ujawnić „ukryty porządek i sens w tym, co niemożliwe do wyrażenia w języku odwołującym się do znaczeń przedmiotowych czy zmysłowych” (s. 161). Druga z metafor — rzeka — może mieć funkcję destrukcyjną, gdy niszczy skutki działań człowieka, ale również odzwierciedla zmienność życia, specyfikę ludzkiego istnienia od narodzin do śmierci.

Jeden z podrozdziałów tej części opracowania poświęcony jest w całości opowieści *Właz*, której cechą jest, zdaniem Skotnickiej, szczelinowość, będąca znakiem „ukrycia, niepokoju” (s. 174). Analiza kategorii przestrzeni prowadzi autorkę monografii do postawienia tezy, że zawarty w utworze obraz miasta wykazuje cechy labiryntu, pułapki, w której bohater odczuwa bezradność i zagubienie oraz doznaje przemocy. Taka konstrukcja utworu poświadcza zainteresowanie Makanina kondycją ludzką, której główną wartością wydaje się walka o przetrwanie. Dychotomiczne podziały wertykalne (ziemia i podziemie) odzwierciedlają dwie sfery życia człowieka: cielesną, materialną i duchową, niewidoczną, których momentem styku jest tytułowy właz. Interpretacja tego utworu poświadcza wcześniejsze sugestie autorki, że głównym problemem twórczości Makanina jest refleksja dotycząca jedności przeciwieństw. Sięganie przez pisarza do sfery nieświadomości człowieka włącza w obszar artystycznego namysłu kwestie przebudzenia oraz skonfrontowania się z lękiem przed śmiercią i nadania życiu głębszego sensu. Przy czym Makanin nie odrzuca cielesności na rzecz zajmowania się wyłącznie sferą duchową, ale próbuje przekonać, że miłość do drugiego człowieka, współodczuwanie i wolność to kategorie nadrzędne.

W odniesieniu do twórczości Szyszkina krakowska badaczka proponuje perspektywę jej odczytania przez pryzmat zawartej w tekstach prozaika harmonii. Dbałość o szczegół, będący cechą piarstwa Szyszkina, to sygnał, jak twierdzi autorka monografii, wyższego ładu rzeczywistości. W analizowanych utworach dostrzegalne jest napięcie pomiędzy światem widzialnym a niewidzialnym, prowadzące do sensualności przeżyć. Skotnicka wskazuje dwie zasady, które rządzą narracją i światem przedstawionym Szyszkinowskich tekstów, a są nimi: enantiodromia i harmonia, czyli współistnienie przeciwieństw, prowadzące do osiągnięcia kosmicznego ładu. Szyszkin chętnie czerpie z klasycznej tradycji, sprowadzając postacie do wzorców archetypowych (Mężczyzna, Kobieta, Dziecko), a archetypom egzystencjalnym towarzyszą archetypy kulturowe. Jednym z ważniejszych motywów prozy autora *Włosu Wenery* staje się miłość, która „leży u podstaw sztuki, głoszącej pochwałę życia w drobnych przejawach” (s. 222).

Bardzo ciekawie brzmią filologiczne, oparte na genezie i semantyce słów, ale także odnoszące się do filozoficznych źródeł, analizy dotyczące apollińskich obrazów łuku i liry, obecnych w twórczości omawianego artysty. Pisarz wykorzystuje grę słów, zestawia cytaty, by wyeksponować dodatkowe sensy metafory, wykazując jej palimpsestowy charakter. Być może w stylu Szyszkina, próbującego zgłębić tajemnicę świata, tkwi siła tej prozy, tak niejednoznacznej, otwartej na wielość interpretacji rzeczywistości, która „bardziej się skrywa niż ujawnia” (s. 231).

Szyszkina, jak odnotowuje badaczka, interesuje problem śmierci, która jednakże w koncepcji tego pisarza nie jest przeciwstawiona życiu, lecz miłości. Ekspozowanie dwukierunkowości świata rozszerza perspektywę jego oglądu, do której Szyszkina zachęca czytelnika, proponując mu zwrócenie się ku żywiołom (przede wszystkim ognia i powietrza) i zmysłom. Zdaniem Skotnickiej, strategię obierane przez pisarza prowadzą do uznania oscylacji (przepływania postaci jedna w drugą) za podstawową cechę świata prozy autora *Zdobycia twierdzy Izmail*.

Szkice, zaprezentowane w omawianej monografii, interpretowane są w szerokim kontekście historycznoliterackim, wskazującym z jednej strony na ciągłość procesów estetycznych na przestrzeni epok, z drugiej zaś — na zmagania bohaterów z tożsamością, wywołane nowoczesnymi procesami społecznymi i potrzebą ciągłego definiowania siebie. Szkoda, że tak mało (zaledwie siedem) utworów zostało wybranych do omówienia. Autorka pozostawia czytelnika z wyraźnym niedosytem poznawczym, głodem analitycznym, szczeliną intelektualną, która — miejmy nadzieję — zostanie w przyszłości zapełniona nowymi rozważaniami krakowskiej badaczki. Siłą monografii, oprócz zawartości merytorycznej, jest język — elegancja dyskursu, umiejętność przekazu skomplikowanych procesów psychologicznych i literaturoznawczych w sposób klarowny, a jednocześnie nienużący sprawiają, że lektura opracowania to czytelnicza przyjemność.

ANDRZEJ POLAK

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3665-0115>

ODZYSKAĆ WŁASNĄ HISTORIĘ

[Recenzja książki Agnieszki Matusiak *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną*, KEW, Wojnowice–Wrocław 2020]

Książka Agnieszki Matusiak *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną* to niewątpliwie jedna z ważniejszych prac, które ukazały się ostatnimi czasy na gruncie polskich badań ukrainoznawczych. Mówiąc najbardziej ogólnie, monografia poświęcona została treściom wypartym z ukraińskiej świadomości społecznej do sfery kolektywnego nieświadomego. Punktem wyjścia ustaleń wrocławskiej badaczki jest uświadomienie sobie komunikacyjnej próżni „pomiędzy” możliwością a niemożliwością mówienia o doznanych przeżyciach, w której znalazły się ofiary przemocy totalitarnej. W rezultacie, jak autorka sugestywnie przekonuje, jedynym sposobem ich wyartykułowania stało się milczenie wpisane w paradoksalność jednoczesnej chęci zapomnienia i etycznego obowiązku pamiętania. Matusiak słusznie zauważa też, że milczenie (po)totalitarne nie jest zjawiskiem jednolitym. Nader przydatne wydaje się wprowadzenie rozróżnienia na „agentów pamięci” i „agentów milczenia” — w moim odczuciu swego rodzaju hegemonów — pragnących decydować o tym, co mówić wolno, a czego mówić nie należy, co wypada pamiętać, a co

Andrzej Polak *Odzyskać własną historię...*

powinno zostać zapomniane pod groźbą represji. Uwaga autorki skupia się na tym rodzaju milczenia, który określa jako konstruowaną w performatywnych praktykach społecznych i kulturowych przestrzeń komunikacyjną. Milczenie to symbolizuje treści wyparte ze społecznej świadomości w sferę kolektywnego nieświadomego. Nawiązując do prac Sigmunda Freuda, wyparcie to badaczka uznaje za przyczynę powstawania traum społecznych, znajdujących ujście w praktykach kulturowych. Traumę kulturową traktuje z kolei jako wstrząs wywołany zmianą społeczną oddziałującą na sferę kultury, w konsekwencji zaś na tożsamość zbiorową i jednostkową.

Na wysoką ocenę zasługuje odpowiednio dobrany i bogaty aparat badawczy, z którego umiejętnie korzysta autorka monografii. W pierwszej kolejności chodzi tu o psychoanalityczne koncepcje traumy Freuda oraz niektóre z idei postfreudowskich, jak choćby reformatorsko rozwinięte przez Jacques'a Lacana i związane z transdyscyplinarnym splotem najnowszej psychologii, filozofii, antropologii, socjologii, historiografii i studiów kulturowych z właściwym im ukierunkowaniem etycznym, afektywnym i performatywnym, składających się na tak zwane *trauma studies*. Równie efektywnie Matusiak posługuje się instrumentarium badawczym, które oferują szeroko pojmowane badania postkolonialne i posttotalitarne. Mając na względzie klarowność i precyzyjność wyводу, przywołuje ona rozumienie traumy Freuda i Lacana. Słusznie podkreśla przy tym, że w ich koncepcji trauma stanowi ranę w auto-biografii, czyli spójnej tożsamościowo auto-narracji podmiotu, będącą tożsamościowym pęknięciem, „rozerwaniem” granicy jednostki. Celem jej analiz jest dotarcie do jądra traumy, które czytelnie byłoby możliwym odzyskanie własnej historii, czyli auto-narracji osadzonej w symbolicznym uniwersum. W badaniach centralne miejsce zajmuje pojęcie nieświadomości, które za francuskim psychoanalitykiem traktowane jest jako język, jako „dyskurs Innego”. Idąc za myślą Lacana, autorka wychodzi z założenia, że trauma stanowi nie tylko „przełącznik” między porządkiem cielesnym i symbolicznym, ale jest także „punktem przełącznikowym między tym, co jednostkowe i zbiorowe”. Według mnie temat traumy całkowicie zasadnie uznany zostaje za nad wyraz istotny. Trauma bowiem,

której doświadczyło społeczeństwo ukraińskie w wyniku totalitaryzmów, oraz jej posttraumatyczne symptomy należą do kluczowych problemów społeczno-kulturowych. Mimo to jest ona jednym z częściej pomijanych obszarów badawczych we współczesnych studiach ukrainoznawczych. Autorka ma niewątpliwie rację, kiedy stwierdza, że rozgrywane się w ostatnich latach na terytorium ukraińskim dramatyczne zdarzenia zaktualizowały i zaktywizowały te kwestie, dowodząc, jak nieprzepracowane traumy totalitarnej opresji stworzyły warunki w przestrzeni społecznej współczesnej Ukrainy dla wybuchu konfliktu, w którym sfera materialna umożliwiła implementację neoimperialnych zamysłów Rosji. Dlatego też monografia stanowi ważny przyczynek do trwającej na Ukrainie debaty, skoncentrowanej wokół istoty i specyfiki procesów, zjawisk i mechanizmów emancypacji kultury ukraińskiej spod dominacji radzieckiej i totalitarnego dziedzictwa sowietyzmu. Autorka usiłuje ustalić, co nie jest zadaniem łatwym, niemniej koniecznym, jakie kształty przybiera obecnie doświadczenie ukraińskości i co o tych kształtach decyduje. Przekonująco wskazuje przy tym na świadomość nieuchronnie dokonującej się w ukraińskim społeczeństwie zmiany pokoleniowej, przesuwającej epokę sowietyzmu zarówno w czasie, jak i w egzystencjalnym doświadczeniu.

Naznaczoną traumą ukraińską pamięć badaczka zestawia nie tylko z bolesną przeszłością II wojny światowej oraz nośnikami, figurami i (nie)miejscami (nie)pamięci o niej, co wydaje się zasadne i owocne. Ich analizę uznaje za niezbędną, gdyż przemawiają one na rzecz interpretacji śladów i odcisków traumatogennego doświadczenia w pamięci części społeczeństwa, biorącej udział w performowaniu najnowszej kultury ukraińskiej. Takie podejście wynika z intencji monografii. Chodzi w niej o pokazanie, jak trauma, wpisana w kontekst dekolonialności, wzbogaca wiedzę o najnowszej tożsamości Ukraińców i niepowtarzalności ich kultury. Zgodnie z deklaracją autorki, wybrane dzieła XXI-wiecznej kultury ukraińskiej postrzegane są jako afektywny zapis doświadczenia, którego istota odsłania się w trakcie ich performatywnego odbioru, rozumianego jako spotkanie. Matusiak zaznacza przy tym, że jej intencją nie jest eksplorowanie kulturowych reprezentacji traumy, lecz

badanie dzieł jako kanałów transmisyjnych doświadczenia noszącego znamię traumas Nieobecności. Celem efektywnego podejścia badawczego jest efektywniejsze zrozumienie przeszłości Ukrainy, jak również sposobów ustanawiania i negocjacji przez Ukraińców swoich relacji z przeszłością.

Chociaż analizowanie w obrębie jednej monografii dzieł przynależnych do różnych dziedzin sztuki (teksty literackie, paraliterackie, film, fotografia, działania kulturowe) może budzić wątpliwości, to deklarowane cele i osiągnięte efekty przekonują o zasadności takiego podejścia. Autorka skupia uwagę na reprezentatywnych *artworkach*, umożliwiających uchwycenie psychospołecznego stanu zdekolonizowanego i zdetotalitaryzowanego ukraińskiego podmiotu (kolektywnego i indywidualnego) z uwzględnieniem doświadczenia zjawisk i procesów kształtujących tożsamość kulturową podmiotu, który po rozpadzie radzieckiego imperium zmuszony został do radzenia sobie z dziedzictwem trudnej przeszłości — w pierwszej kolonialnej, a następnie totalitarnej. Co ważne, badaczka *artworki* te postrzega jako kulturowo-społeczne i artystyczne laboratoria, w których eksperymentalnemu opracowaniu podlegają tematy, problemy i zagadnienia, pozostające dla współczesnej kultury ukraińskiej i ukraińskiego społeczeństwa nieustannie problematyczne.

Przyjętą ramę czasową badań, której trudno cokolwiek zarzucić, wyznaczają trzy ważne z punktu widzenia niepodległej Ukrainy dekolonizacyjne przełomy — pomarańczowa rewolucja roku 2004, rewolucja godności w 2013 i działania militarne Rosji przeciwko Ukrainie od roku 2014. Dwa ostatnie wydarzenia stanowią „przewrót dekolonialny”, polegający m.in. na dekolonizacji wiedzy i bycia. Taka optyka temporalna umożliwia uchwycenie dynamiki ewolucji tożsamościowej, której podlega kultura ukraińska. Zastosowanie wobec kultury i literatury ukraińskiej okresu przekształceń systemowych optyki przewrotu dekolonialnego, co uznaję za wyjątkowo trafne, pozwala na wyłonienie „innego typu prawd, których fundamentem nie jest bycie, lecz kolonialność bycia, kolonialna rana”. Matusiak korzysta tu z ustaleń argentyńskiego semiotyka Waltera Mignolo, dochodząc do wniosku, że projekt dekolonialny oznacza przede wszystkim dekolonizację świadomości i wiedzy.

Dekolonizacja społeczna i polityczna mają drugorzędne znaczenie.

Autorka monografii wybiera do analizy dzieła, które, z powodu zawartego w nich potencjału dekolonialnego, niosą scenariusze performatywnego przepracowania traumy II wojny światowej i jej posttraumatycznych symptomów z okresu transformacji systemowej po roku 1991. Chodzi jej o interpretację tekstów pozwalającą ukazać ich wpływ na odbiorcę — kształtowanie zarówno jego samego, jak i rzeczywistości społeczno-kulturowej. Podejście to przedstawia w nowym świetle najnowszą kulturę i literaturę ukraińską oraz wydobywa nowe wartości, treści i motywacje, oddziałujące na tożsamość kulturową społeczeństwa ukraińskiego w obecnym stuleciu. Wszystko to decyduje o odkrywczości i przenikliwości analiz. Za odpowiednią do deklarowanych celów monografii Matusiak uznaje metodę hermeneutyczną, rozumianą jako psychoanalityczna strategia „demaskująca”. Badania swe koncentruje wokół kategorii pokolenia: ważkiego czynnika kulturowego w procesach transformacyjnych ukraińskiego społeczeństwa, którego spójny rozwój hamowała wewnątrzpokoleniowa transmisja traumy i posttraumy. Zdaniem autorki istotnym pokoleniotwórczym wydarzeniem historycznym o randze przeżycia pokoleniowego jest II wojna światowa. Wprowadzenie kategorii postpamięci, pokolenia i przeżycia pokoleniowego pozwala jej prześledzić i zrozumieć istotę zmian, które dokonują się w postkomunistycznym paradygmacie kultury ukraińskiej. Trudno tu nie zgodzić się z wnioskiem, że rozpad Związku Radzieckiego dla społeczeństw bloku wschodniego przyniósł nagle, radykalne, permanentne i diametralne zmiany — długotrwałe traumatogenne. Dobrze też, że Matusiak nie ogranicza się do oczywistych następstw negatywnych wojny, lecz próbuje wskazać na traumę pozytywną — dynamizującą ukraińskie społeczeństwo, zachęcającą je do działania i wyłonienia nowej tożsamości, która utoruje drogę nowej kulturze, śmiało poruszającej tematy trudne, bolesne, wypierane przez Ukraińców do strefy nieświadomości (jej domeną są cisza i milczenie).

Traumę postkomunistyczną badaczka słusznie postrzega jako proces długotrwały, którego istotę stanowi kumulacja, przenikanie się i jednoczesność trwania skutków traum XIX-wiecznego kolo-

nializmu, XX-wiecznych totalitaryzmów, traumy okresu transformacyjnego, XXI-wiecznej traumy globalizacyjnej i najnowszej traumy wojennej. Pozytywnie należy ocenić układ monografii. Wyniki badań podzielone zostały na cztery odrębne części, którym patronuje konwencja hipertekstu. Rozdział pierwszy dotyczy traumy II wojny światowej i prób jej przepracowania we współczesnym społeczeństwie ukraińskim z perspektywy męskiego doświadczenia kreowanego przez pisarzy mężczyzn. W rozdziale drugim opisywane są kobiece doświadczenia, przeżycia i emocje związane z II wojną światową oraz ich znaczenie jako traumatycznego dziedzictwa memorialnego dla tożsamości współczesnych pokoleń ukraińskich, z którym mierzy się pisarstwo kobiece. Kolejna część poświęcona jest żydowskiemu doświadczeniu II wojny światowej — do początków XXI wieku było ono wypierane z ukraińskiej pamięci kulturowej. W moim przekonaniu, podjęcie tej skomplikowanej i nieustannie budzącej kontrowersje kwestii zasługuje na szczególne uznanie. Ostatni rozdział skupia uwagę na traumie wojny w Donbasie, palimpsestowo nakładającej się na nieprzepracowane traumatyczne doświadczenia — zarówno II wojny światowej, jak i okresu powojennego i transformacyjnego oraz wydarzeń euromajdanowych. Jako materiał egzemplifikacyjny dla rozważań służą autorce najważniejsze wydarzenia kulturowe, które zaistniały w ukraińskiej przestrzeni społecznej po kijowskim Majdanie z przełomu roku 2013 i 2014. Dobór materiału analitycznego badaczka przekonująco motywuje zamiarem wyłowienia z kultury i literatury ukraińskiej XXI stulecia dzieł, które ze względu na zawarty w nich potencjał dekolonialny opisują scenariusze performatywnego przepracowania II wojny światowej i jej posttraumatycznych symptomów z czasów transformacji systemowej aż do obecnego konfliktu w Donbasie. Ambitnym — i trudno osiągalnym — celem tak pomyślanych badań jest zmiana ugruntowanego w ukraińskim społeczeństwie przeświadczenia, zgodnie z którym trauma postkomunistyczna społeczeństwu i kulturze ukraińskiej przyniosła jedynie skutki negatywne. Podejście to wypada uznać za nowatorskie, niemal rewolucyjne. Zdaniem autorki monografii trauma ta, paradoksalnie, oprócz negatywnych konsekwencji społeczno-kulturo-

wych, oznaczała także skutki pozytywne — w pierwszej kolejności wymusiła na Ukraincach redefinicję tożsamościową, pozwalającą społeczeństwu ukraińskiemu wkroczyć na ścieżkę uświadomionej dekolonizacji, czyli „dekolonizacji nie tylko politycznej, lecz także epistemiczno-etycznej”. Posiłkując się twórczo terminologią psychoanalityczną, moment ten uznaje ona za początek przepracowywania traumy postkomunistycznej i stopniowego przyswajania bolącego dziedzictwa kolonialno-totalitarnego, które ocenione zostają jako niezbędny punkt wyjścia do rozpoczęcia konstruktywnego dialogu społecznego.

Monografia Matusiak wzbogaca wiedzę o przełomowych wydarzeniach, zjawiskach i procesach, zachodzących ostatnimi czasy w kulturze, samoświadomości i szeroko rozumianym życiu społecznym Ukrainy. Badaczka przedmiotem swoich analiz czyni zagadnienia najważniejsze, które długo jeszcze będą inspirować bardziej ambitnych i przenikliwych twórców kultury ukraińskiej — traumę II wojny światowej, żydowskie doświadczenie wojny w kontekście wypierania go z ukraińskiej pamięci kulturowej oraz traumę wojny w Donbasie. Jak wynika z jej ustaleń, stosunek ukraińskiego społeczeństwa do rzeczonych dramatycznych wydarzeń jest więcej niż skomplikowany, uzależniony od wielu czynników, w mniejszym stopniu geograficznego, w większym zaś socjalnego i pokoleniowego. Autorka umiejętnie unika przy tym wszelkiego rodzaju uproszczeń, które tylko pozornie służą postawieniu przekonującej diagnozy stanu świadomości społeczeństwa ukraińskiego, w tym także twórców aktywnych na polu kultury. Matusiak skutecznie zмага się z różnego rodzaju mitami i obiegowymi prawdami, powodującymi, że przyszłość kraju staje się jeszcze bardziej nieprzewidywalna. W rozgrywających się obecnie na Ukrainie zdarzeniach potrafi ona dostrzec aspekty pozytywne, mogące w najbliższym czasie doprowadzić do całkowitego przepracowania i przeorientowania postaw i samoświadomości. Pisząc o zjawiskach silnie upolitycznionych, udaje się jej zachować podejście obiektywne, naukowe, dalekie od postaw kojarzonych z określoną opcją polityczną. Do niewątpliwych walorów monografii należy wyjście poza teksty literackie w stronę innych mediów kultury — w pierwszej kolejno-

Andrzej Polak Odzyskać własną historię...

ści filmu i fotografii. Zwraca uwagę merytoryczny dobór metod badawczych, rzetelne i precyzyjne zastosowanie oferowanej przez nie aparatury w analizie poszczególnych dzieł i formułowanie na ich podstawie prekursorskich konkluzji. Choć autorka w mniejszym zakresie korzysta z narzędzi badawczych wypracowanych w ramach teorii postkolonialnej, to, moim zdaniem, jej monografia pozwala sytuować terytorium Ukrainy w polu zainteresowań badaczy związanych z tą orientacją. Nic nie stoi na przeszkodzie, żeby milczenie, będące wyrazem traum(y) społecznej, potraktować jako zachowanie charakterystyczne dla tak zwanych subalternów, czyli osób/grup słabszych, podporządkowanych, którym nie udziela się głosu lub wypowiada się w ich imieniu w obawie, że ich własny głos mógłby naruszyć dominującą narrację hegemonu, w roli którego występowało/występuje państwo rosyjskie w swych kolejnych wcieleniach. Pisząc o różnych rodzajach traum, doświadczanych przez mieszkańców Ukrainy, badaczka, co warto podkreślić, nie zapomina także o najnowszej traumie globalizacyjnej. W mojej ocenie kwestia ta zasługiwałaby na osobne, obszerniejsze potraktowanie, związana jest bowiem z destrukcyjnym oddziaływaniem na społeczeństwo ukraińskie sił, które tym razem mają niewiele wspólnego z tradycyjnym agresorem rosyjskim. Nie jest jednak, oczywiście, powiedziane, że przez tego tradycyjnego hegemonu siły te nie mogą być w starym stylu wykorzystywane. Wszak o porażkę ukraińskiej transformacji systemowej można oskarżać państwa/systemy zachodnie, przekonując jednocześnie o zbawiennej i nieuniknionej reintegracji w ramach „ruskiego świata”.

NOTY O AUTORACH

Aleksandr Bushev — dr hab., prof. Twerskiego Uniwersytetu Państwowego. Zainteresowania i badania naukowe: lingwokulturologia i psycholingwistyka, psychologia twórczości literackiej, metodologia badań procesów kulturowych, przekładoznawstwo. Najważniejsze publikacje: *Языковая личность профессионального переводчика* (Тверь 2010); *Психотерапевтическая риторика* (współautorzy: А.К. Зиньковский, М.Г. Аглицева, Тверь, 2013); *Языковая личность военного переводчика и информационные технологии. Риторико-герменевтическая парадигма исследований мастерства переводчика* (Saarbrücken 2011); *Глобальный медиадискурс и межкультурная коммуникация* (Saarbrücken 2016).

Kontakt: Bushev.AB@tversu.ru

ORCID: 0000-0002-8730-0078

Bartosz Gołąbek — dr, pracownik Katedry Kultury Słowian Wschodnich Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Zakładu Komunikacji Międzykulturowej Karpackiej Państwowej Uczelni w Krośnie. Zainteresowania i badania naukowe: prądy ideologiczne i zmiany cywilizacyjne w Rosji i byłym ZSRR po 1991 roku, kulturowe oddziaływanie nowych mediów obszaru języka rosyjskiego, relacje polityki ze światem kultury. Najważniejsze publikacje: *Lew Gumilow i Aleksander Dugin. O dwóch obliczach eurazjatyzmu w Rosji po 1991 roku* (Kraków 2012); *Anatomia „Runetu”. Rosyjskojęzyczny Internet jako extra territorium byłego ZSRR* (Krosno 2014).

Kontakt: bartosz.golabek@uj.edu.pl

ORCID: 0000-0001-5679-9761

Liliana Kalita — dr, pracownik Zakładu Rosjoznawstwa, Literatury i Kultury Rosyjskiej Instytutu Rusycystyki i Studiów Wschodnich Uniwersytetu Gdańskiego. Zainteresowania i badania naukowe: najnowsza literatura rosyjska, proza pierwszej fali rosyjskiej emigracji, rosyjska kinematografia. Najważniejsze publikacje: *Mieszkańcy rosyjskiej wsi wobec wyzwań postsowieckiej rzeczywistości w twórczości Iriny Mamajewej* („Studia Rossica Poznaniensia” 2019, vol. 44, nr 1); *Marynarka od Burberry czy kurtka puchowa? Ubranie a ewolucja bohatera powieści Andrieja Giełasimowa „Холод”* („Przegląd Rusycystyczny” 2020, nr 2); *Pani Katarzyna i inni. Wielokulturowe sąsiedztwo w opowiadaniach Grigorija Kanowicza „Вильнюсский двор”* („Acta Polono-Ruthenica” 2020, vol. 25, nr 3).

Kontakt: liliana.kalita@ug.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6025-2643

Monika Karwacka — dr, pracownik Instytutu Literaturoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Zainteresowania i badania naukowe: współczesna literatura rosyjska, krytyka literacka, nowe media. Najważniejsze publikacje: *Blogosfera w Rosji: wirtualna przestrzeń literacka a wyzwania społeczeństwa sieciowego* (współautor: T. Burzyński, Katowice 2020); *Obraz Rosji w blogach literackich pisarzy rosyjskich* („Przegląd Wschodnioeuropejski” 2020, nr 2), *Zahar Prilepin’s blogs as the new modern literary creativity measurement* („Slavia Centralis” 2020, let. 1).

Kontakt: monika.karwacka@us.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6356-9953

Grzegorz Ojcewicz — dr hab., b. prof. n. Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie i Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Zainteresowania i badania naukowe: filologia śledcza, XX-wieczna emigracja rosyjska, życie i twórczość Iwana Bunina, Sergiusza Jesienina, św. Matki Marii z Paryża (Skobcowej), Georgija Efrona. Najważniejsze publikacje: *Zabójstwo Sergiusza Jesienina* (Szczytno 2009), *Święta Dorota z Mątów: mity i rzeczywistość* (Szczytno 2016), G. Efron, *Dzienniki 1940–1943, t. I–III* (Szczytno 2019–2021; przekład i opracowanie), *Nie byłam Jonaszem? Chrześcijaństwo i społeczeństwo w światopoglądzie św. Matki Marii [Skobcowej]* (Olsztyn 2021).

Kontakt: gojcew@poczta.onet.pl

ORCID: 0000-0002-5909-270X

Beata Pawletko — dr hab., prof. UŚ, rusycystka zatrudniona w Instytucie Literaturoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Zainteresowa-

nia i badania naukowe: studia nad pamięcią i traumą w obszarze literatury i kultury rosyjskiej, ze szczególnym uwzględnieniem literackich, wizualnych i audiowizualnych reprezentacji Zagłady. Najważniejsze publikacje: *Josif Brodski i Tomas Venclova wobec emigracji* (Katowice 2005); *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych* (Katowice 2016); *Współczesne kino rosyjskie w obliczu traum wojennych. Kontekst literacki i kulturowy* (współautor: B. Waligórska-Olejniczak, Katowice 2020).

Kontakt: beata.pawletko@us.edu.pl

ORCID: 0000-0002-1430-1547

Maciej Pieczyński — dr, adiunkt w Instytucie Literatury i Nowych Mediów Uniwersytetu Szczecińskiego, ponadto dziennikarz tygodnika „Do Rzeczy” oraz portalu „Nowaja Polska”. Zainteresowania i badania naukowe: dramaturgia rosyjska, postmodernizm, intertekstualność, publicystyka rosyjska. Najważniejsze publikacje: *Modele dialogu z tradycją w najnowszej dramaturgii rosyjskiej* (Szczecin 2021); *Новейшая русская драматургия в зеркале польской культуры* („Миргород” 2020, nr 2 (16)), *Танец в художественной структуре пьес русских, белорусских и польских драматургов 1990-х — 2010-х годов* (współautor: E. Лепишева, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2020, t. 20); *Образы литераторов-классиков в новейшей русской драматургии* („Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология” 2018, t. 24, nr 2), *Jak nas piszą cyrylicą. Białorusini, Ukraińcy i Rosjanie o Polakach* (Warszawa 2018). Kontakt: maciej.pieczynski@usz.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7746-954X

Andrzej Polak — dr hab., prof. UŚ, pracownik Instytutu Literaturoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Zainteresowania i badania naukowe: proza rosyjska, szczególnie proza historyczna i fantastyka, także twórczość rosyjskich postmodernistów i praktyki postkolonialne w literaturze rosyjskiej. Najważniejsze publikacje: *Proza historyczna Bułata Okudźawy. Z problemów gatunku i intertekstualności* (Katowice 2006); *Grając przeszłością i przyszłością. Rosyjska fantastyka alternatywna i socjologiczna* (Katowice 2015).

Kontakt: andrzej.polak@us.edu.pl

ORCID: 0000-0002-3665-0115

Artur Sadecki — dr, adiunkt w Katedrze Literaturoznawstwa Słowiańskiego Instytutu Neofilologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

w Lublinie. Zainteresowania i badania naukowe: narratologia, literaturoznawstwo kognitywne, literatura rosyjska XIX wieku. Najważniejsze publikacje: *Kognitywne ujęcia kategorii umysłu w prozie Antoniego Czechowa* (Lublin 2020); *Kilka uwag o prekursorze fantastyki — Iwanie Karamazowie* („Polilog. Studia Neofilologiczne” 2020, nr 10); „Дома”, или учебник для родителей Антона Чехова („Annales N — Educatio Nova” 2020, nr 5).
Kontakt: artur.sadecki@mail.umcs.pl
ORCID: 0000-0003-1365-8496

Anna Stryjakowska — dr, pracownik Zakładu Komparatystyki Literacko-Kulturowej Instytutu Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zainteresowania i badania naukowe: postironia w literaturze, dystopijne powieści Władimira Sorokina, najnowsza proza rosyjska. Najważniejsze publikacje: *Ponowoczesna tożsamość Europy Wschodniej w wybranych utworach Wiktora Jerofiejewa i Andrzeja Stasiuka* (Poznań 2015); *Podmiotowość postironiczna w powieści „Центр тяжести” Aleksieja Polarinowa (Między metafikcją a non-fiction. Podmiotowość w literaturze rosyjskiej końca XX — początku XXI wieku, red. G. Czerwiński, E. Pańkowska, Białystok 2020)*; *Powieść „В Советском Союзе не было аэропла” Olgi Breininger z perspektywy autofikcji* („Przeгляд Русыстычны” 2020, nr 3).
Kontakt: ania86@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9429-2849

Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak — dr hab., prof. UW, pracownik Zakładu Literatury i Kultury Rosyjskiej Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania i badania naukowe: współczesna literatura i kultura rosyjska, nurt nieoficjalny w literaturze i sztuce radzieckiej, awangarda rosyjska, kulturowe i literackie związki polsko-rosyjskie. Najważniejsze publikacje: *Rosyjska poezja pokolenia „odwilżowego” w Polsce* (Wrocław 1997); *W poszukiwaniu sensu. O prozie Siergieja Dowłatowa* (Wrocław 2014); *Вивисекция театра. Пьесы Мирона Бялошевского и Вагрича Бахчаняна (Все нелепицы мира: Абсурд в литературе и искусстве, red. С.В. Денисенко, Санкт-Петербург–Тверь 2019)*.
Kontakt: elzbieta.tyszkowska-kasprzak@uwr.edu.pl
ORCID: 0000-0001-8297-0630

Projekt okładki
KATARZYNA DOSZŁA

REDAKCJA
Gabriela Wilk

REDAKCJA TEKSTU ANGIELSKIEGO
Monika Karwacka

KOREKTA
Anna Tyka, Paulina Charko-Klekot

Wydawca:
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawnictwo@us.edu.pl

Ark. druk. 12,11 Ark. wyd. 14

Egzemplarz bezpłatny

Więcej o książce

